ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

EULIMENE

Vol 22 (2021)

EULIMENE 22 (2021)

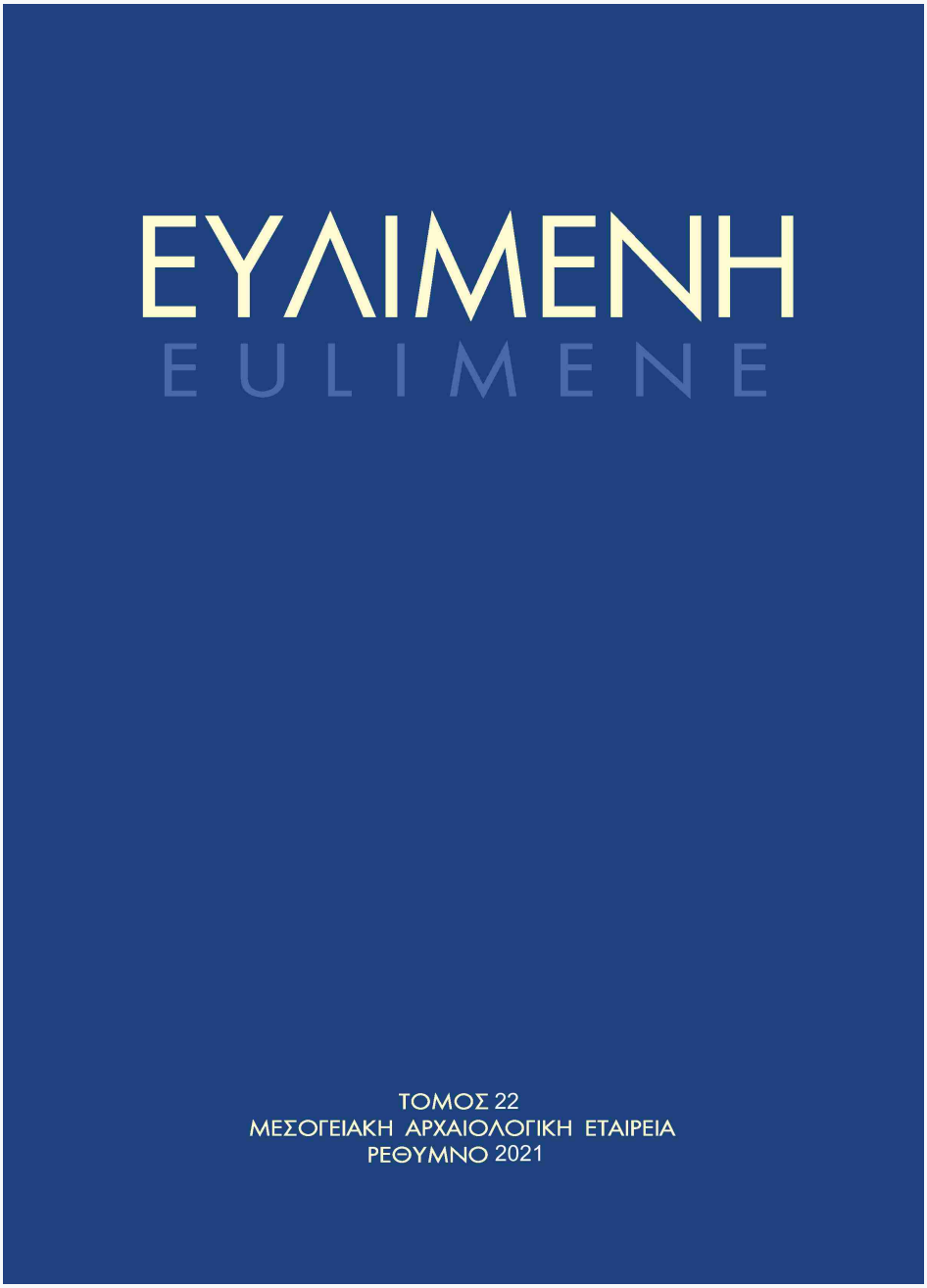

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 21/03/2026 20:44:58

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 22
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2021

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)
Maria Achiola (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE 2021

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική ή σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Βλ. https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions
https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)
https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index

EULIMENE is an international refereed academic journal which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaio-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, either in English or in other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

See https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions
https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)
Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)
https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 22 (2021)

List of Contents
EULIMENE 22 (2021)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti vi

Angeliki Lebessi, "The Erotic Goddess of the Syme sanctuary, Crete": Additions and corrections to the 2009 article.....1

Alexandros Mazarakis Ainian – Alexandra Alexandridou – Kornilia Daifa – Eleni Chatzinikolaou, Sacred, Communal or Private "Oikoi"? Ambivalent edifices of the Archaic period on the island of Despotiko in the Cyclades.....9

Μαρία Γκιώνη, Η κατοικία στην επικράτεια της Κορίνθου από την Αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική περίοδο. Μια πρώτη κριτική προσέγγιση 41

Mariusz Mielczarek, Rhodes and the Bosporus. A contribution to the discussion..... 113

Βιβλιοκρισία – Book Review
Jasna Jeličić Radonić, Hermine Göricke-Lukić and Ivan Mirnik, *Faros. Greek, Graeco-Illyrian and Roman Coins III* (Biblioteka Knjiga Mediterana 99), Split 2017, 305 pages [ISBN 978-953-163-454-0 (KKS). ISBN 978-953-352-017-9 (FFST)]. **(Katerini Liampi)** 121

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Angeliki Lebessi, "The Erotic Goddess of the Syme sanctuary, Crete": Additions and corrections to the 2009 article, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 22 (2021), 1-8.

Η πρόσφατη δημοσίευση των 238 αναθημάτων από πηλό, τα οποία εικονίζουν μορφές διαφορετικού φύλου και οντότητας (υπερβατικής ή θνητής) κατά περιόδους της λειτουργίας του ιερού της Σύμης, όπως και η ολοκληρωμένη μελέτη της κεραμικής της 2ης χιλ. έως και του 4ου αι. μ.Χ. καθιστούν αναγκαίες ορισμένες προσθήκες στο τιτλοφορούμενο άρθρο. Παράλληλα επιβάλλουν και την αναθεώρηση μερικών υποθετικών εκτιμήσεων μου, οι οποίες σχετίζονται με την Ερωτική Θεά του ιερού της Σύμης.

Following the recent publication of the clay anthropomorphic votives from the Syme sanctuary (Crete) and their comparable thematic relation to the anthropomorphic bronze offerings from the same sanctuary published back in 1985, I realized that certain hypotheses, which I had formulated in my 2009 article concerning the Erotic Goddess at Syme, were wrong. The isolation of two transcendental female figures out of a total number of 238 anthropomorphic votives, which depict both male and female figures either mortal or immortal, necessitates additions to and, even more so, the revision of my erroneous assessments in the 2009 article.

Alexandros Mazarakis Ainian – Alexandra Alexandridou – Kornilia Daifa – Eleni Chatzinikolaou, Sacred, Communal or Private "Oikoi"? Ambivalent edifices of the Archaic period on the island of Despotiko in the Cyclades, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 22 (2021), 9-40.

Το πλούσιο αρχαϊκό ιερό του Απόλλωνα, που βρίσκεται στη θέση Μάνδρα στο Δεσποτικό, δυτικά της Αντιπάρου, αποτελεί τον κύριο πόλο ερευνητικού ενδιαφέροντος για την ακατοίκητη νησίδα. Ωστόσο, η εν εξελίξει ανασκαφή έχει φέρει στο φως μια εκτεταμένη εγκατάσταση, που περιλαμβάνει 22 κτίρια, που εκτείνονται χρονολογικά από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως την ελληνιστική περίοδο.

Η κατανόηση του χαρακτήρα και της χρήσης αυτών των κτηρίων είναι ουσιαστική για την ερμηνεία της θέσης. Η αποσαφήνιση των ορίων μεταξύ «λατρευτικού» και «κοσμικού» σε χωροταξικό επίπεδο μπορεί να επιτευχθεί με την εφαρμογή αυστηρής μεθοδολογίας.

Στο πλαίσιο Ερευνητικού Ευρωπαϊκού Προγράμματος προορισμένου για υποψήφιους διδάκτορες, επιχειρήθηκε η συστηματική μελέτη της αρχιτεκτονικής και της υλικής σκευής συγκεκριμένων οικοδομημάτων που χρονολογούνται πριν την διαμόρφωση του αρχαϊκού ιερού με στόχο τη διασαφήνιση της λειτουργίας του.

Στο παρόν άρθρο συζητείται η μεθοδολογία που υιοθετήθηκε για την επίτευξη των παραπάνω, καθώς και τα διαφορετικά τεχνολογικά μέσα (φωτογραμμετρία, Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών [GIS] και τα Εφαρμοσμένα μαθηματικά). Έμφαση δίνεται στα πρώτα αποτελέσματα της συνδυαστικής μελέτης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των κινητών ευρημάτων.

The recent discoveries at the site of Mandra on the island of Despotiko in the Cyclades is here used as a case study for showing the blur and rather unnecessary divisions between these notions and the need to adopt a more inclusive view of life and activity in the early Aegean.

In the frame of the Research Project Sacred, Public or Private Buildings? Ambiguous sites and structures in the Early Cyclades, a strict methodology has been adopted, aiming at deciphering the "character" of a number of buildings. The adopted methodology has been based on the detailed documentation of the architectural remains and the related finds. In the former case, the photogrammetry of the buildings, including ground plans and wall sections, has been combined with a structural analysis mainly involving the descriptive representation of the architectural remains and the examination of the techniques and materials used during the construction process. The various types of finds from each building have not been only classified according to their types, but an emphasis has been placed on their spatial distribution revealed through the use of the Geographic Information System (GIS). On this basis, a synthetic study both of the architectural remains and of the artefacts in their original context was possible, elucidating the function of the selected buildings and their components. At the same time, a list of material correlates was created to provide a basis as secure as possible for designating each building's "character".

Μαρία Γκιώνη, Η κατοικία στην επικράτεια της Κορίνθου από την Αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική περίοδο. Μια πρώτη κριτική προσέγγιση, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 22 (2021), 41-111.

The examination of the evolution of the Corinthian houses from the Protocorinthian to the Hellenistic period through published material has shown that their walls were mostly made of stone foundations, on which were placed mud bricks. Initially the walls are sometimes curved and tangled in slightly blunt or acute angles. Gradually this trend tends to be reduced until the 4th c. BC. The openings between the inner rooms probably didn't bear doors.

During the Protocorinthian period the houses are carefully constructed. They already have courtyards, whose place is not yet at the southern part of the house. The arrangement of each house is very different. The great majority of the archaic houses in Greece had just one or two rooms, so the number of five or six rooms of Houses 2 and 6 (see Appendix 4 with the catalogue of houses) respectively in the city center displays a complex social differentiation in Corinth during the Protocorinthian period, that is relevant with the commercial and industrial bloom of Corinth, as well as the making of the city-state. In the 6th c. BC the houses are equally good constructions, almost rectangular in plan, some of them more irregular. The court appears in the middle and there are series of rooms around it. From the 5th c. BC onward the tile roof appears, the courtyard is located in the southern part or in the center of the house, and a *pastas* appears at its north or west. *Pastas* is absent during the centuries to follow, even though it occurs elsewhere during this period, e.g. at Olynthus. During the 5th c. BC the houses had no regular plan or common size. However, in the houses that were not erected on previous constructions one can better discern the new characteristic elements of the era, such as the direct course of the walls, the right angles, the big cut stones for the walls.

Even in the 5th c. BC, the spaces cannot be identified with a certain use, except for the court. In the beginning of the 4th c. BC the cellar for the storage of food appears. Cellars are also used in the Hellenistic times. In a fourth c. BC house the possible traces of the evolution of the *pastas*, the *peristyle* was also found. In the 3rd c. BC the Long Building no. 28 in the Panagia Field and the long 5-room Building in the north side of the Rachi settlement at Isthmia probably were used as storage buildings that served houses with industrial character. The houses themselves on Rachi have a simpler plan than those of the previous period, less rooms with more linear arrangement, but they usually include a court at the south. Pits for storage amphoras with a formed floor occasionally occur through all the periods examined.

During the whole period examined there are a lot of examples of house industry, however due to lack of further evidence we do not know the percentage of them in relation to the non-industrial houses. A new type of house industry emerges on the Rachi settlement in the 3rd c. BC, with alike pressing rooms for making oil or wine. The character of the settlement on Rachi suggests that there was a central organization of its enterprise, probably forced by the Macedonians who held Corinth at the time.

The Protocorinthian wells were a distance of a few meters away from the houses they served. From the 6th c. BC onward the wells appear in the courtyards, in the course of change of the house plans towards a more introverted character. In the Hellenistic settlement of Rachi at Isthmia, one single well and one pear-shaped cistern served the whole of the settlement, showing that the settlement was under central management. During the Hellenistic period pear-shaped cisterns are dominant. The first example lies beside House no. 41 at Perachora.

The great cisterns that were used as part of a house industry appear in the 4th c. BC. The hard plaster with which they are covered inside shows their probable use as rainwater collectors.

The floors of the Protocorinthian houses are quite elaborate. Pebble floors are mostly preferred at the time. In the 5th c. BC the most common floors were made from clay or from plaster. The plaster floor appears then for the first time and is mostly used in the *androne*s. From the end of the 5th c. BC appear the pebble floors with a presentation of animals or plants that are used in the *androne*s as well. The floor from chipped limestone is used in the courtyards because of its great endurance. The pebble and the hard plaster floors are more elaborate to construct, whereas the clay floor is more careless.

The first *andron* appears in the 6th c. BC at Perachora. This innovation maybe has to do with the nearby Heraeum which at that time was an important centre of circulation of ideas from all over the known world, especially from the East. In the 4th c. BC *androne*s occur at the Houses nos 12 and 40, but then they disappear.

In the Archaic Era no traces of decoration have been saved. From the end of the 5th c. BC there is a tendency to decorate the interior, for example with painted walls, pebble mosaics in *androne*s and a peristyle. In the circumference, Perachora doesn't follow the trend for decoration. In the 3rd c. BC there is a turn towards industrial or rural houses, probably due to the Macedonians holding Corinth at the time.

Three Protocorinthian houses in the city centre were built in linear alignment, which is a characteristic element of the making of the *asty* throughout the Archaic era.

The same alignment appears at the same spot in the 4th c. BC during the erection of three new houses, however, we're left with no other traces for a similar system of city blocks in the city. In the 5th c. BC the houses (especially those with older phases) have a lack of symmetrical elements in plan, and the public streets follow the course of the irregular house walls. The houses at Perachora are mostly solitary structures and not parts of an organized settlement plan. In the Hellenistic period the Rachi settlement grows in between streets that cross each other at right angles, however the houses are irregular in plan and different in size.

Aqueducts are used for the first time along with wells in the 5th c. BC and continue in the 4th c. BC. In the 3rd c. BC only one example of a house aqueduct is known.

In the 6th and 5th c. BC local sanctuaries were occasionally established over abandoned houses within the *asty*, a practice not found elsewhere.

Mariusz Mielczarek, Rhodes and the Bosporus. A contribution to the discussion, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 22 (2021), 113-120.

An inscription dated to the reign of King Pairisades II (284/3-ca 245 BC), the son of King Spartocus III (304/3-284/3 BC) and carved on the base of a monument aroused great interest, becoming the main argument in the discussion about the relationship between Rhodes and the Bosporan state in the 3rd c. BC.

"THE EROTIC GODDESS OF THE SYME SANCTUARY, CRETE": ADDITIONS AND CORRECTIONS TO THE 2009 ARTICLE*

Following the recent publication of the clay anthropomorphic votives from the Syme sanctuary (Crete) and their comparable thematic relation to the anthropomorphic bronze offerings from the same sanctuary published back in 1985[1], I realized that certain hypotheses, which I had formulated in my 2009 article concerning the Erotic Goddess at Syme, were wrong. The isolation of two transcendental female figures out of a total number of 238 anthropomorphic votives, which depict both male and female figures either mortal or immortal[2], necessitates additions to and, even more so, the revision of my erroneous assessments in the 2009 article.

The excavations down to bedrock, wherever this was possible, and the recent completion of the study of the pottery of the 2nd and the 1st millennia BC down to 300 AD by Dr Kostis Christakis and Dr Antonis Kotsonas respectively, allows us to date the earliest use of the sanctuary in the transitional MM IA/MM IB period[3]. Since its foundation, the use of the sanctuary was continuous down to the 7th c. AD. The date the last pilgrims visited the sanctuary is based on the recent study of lamps which were found next to the spring and inside building C-D of the Hellenistic and Roman period which had undergone many repairs; the latest examples of lamps date to the 7th c. AD[4].

The changes in dedicatory practices during so many centuries are numerous. However, there are two radical socio-ideological changes that are reflected in the offerings of worshippers. The first, which appears in the sanctuary during the early 9th c. BC, manifests the trickling down of the Minoan-Postpalatial past, as is evident from the bones of sacrificed quadrupeds[5] and the traditional rituals of binding, self-flagellation and tree worshipping that are represented on five votives from the sanctuary[6]. In contrast, the

---

* Lebessi 2009. For reasons of convenience, it was deemed necessary to translate this article into English as was the case for the one published in AJA in 2009. Dr. Anastasia Lampropoulou and my collaborator in the Syme sanctuary excavations Dr. Poly Muhly undertook the translation.

[1] Lebessi 2021, 1985 and 2002.

[2] Lebessi 2021, 3-4, 275-282.

[3] Compare the plan: Lebessi 2009, 113, fig. 2 with the final plan of the site: Lebessi 2021, color pl. A.

[4] Lebessi 2021, 188-189; Muhly (forthcoming). For the date of the reconstructions based on lamps, cf. Vogeikoff-Brogan 2021.

[5] Lebessi 2021, 181-183.

[6] Lebessi 2021, 101-102, 194-195, 117-118, n. 461 and 197-199 (respectively).

second change that appears in the 4th c. AD renounces the pagan past of the sanctuary. This ideological rupture is marked by the Christian practice of a female burial in the north side of the newer of the two chapels; the woman was probably the donor for its reconstruction[7].

The innovative change that took place from the early 9th c. BC on is limited to the transcendental entities of the sanctuary whose properties are rendered by color and individualized gestures[8]. On the contrary, Minoan religion perceived the presence of the divine as a momentary visionary communication. The trait of individualization which characterizes the iconography of the Protogeometric and Geometric style does not pertain to mortal female figures as I had mistakenly assumed in my article concerning the Erotic Goddess of the Syme sanctuary[9].

The absence of mortal female figures in the mountainous forest environment of the sanctuary is justified since the area was the place for male activities; moreover, men outnumber women during all periods of the use of the sanctuary with the exception of Early Christian times. However, due to the changing social conditions in the course of the 7th c. BC there is an increased presence of women in the otherwise male dominated sanctuary of Syme; these female worshippers were probably members of prominent families (*oikoi*)[10].

After the excavation in depth conducted in squares H-Θ50-51 my earlier hypothesis for the presence of a xoanon in the narrow eastern room of building L dating to the late 2nd millennium BC became untenable[11]. The shallow, off-center pit containing carbonized wood remains and the ruined paved floor, where fragmentary ritual vases of the LM IIIC and the Subminoan periods were found (fig. 1), are probably the result of successive natural disasters that affected the area of the sanctuary[12].

The final results of the excavations do not substantiate an in situ performance of the ritual of binding within any of the structures of the sanctuary, as was erroneously noted in my earlier article on the Erotic Goddess. Nor is it probable that figurine 20020 of the early Protogeometric style (fig. 2) was the votive offering of a prominent female worshipper, since the sanctuary was not accessible to women during the Protogeometric and the Geometric periods of its use[13]. Even though the iconography of the votive offerings does not provide any information concerning the structure where the ritual of binding took place, nevertheless, there is an offering which sheds light on its origins.

A fragmentary miniature figurine dating to the Subminoan period that was found scattered around the site preserves painted binding bands around the feet, the hips and the upper torso; the way they are rendered as a web of fine lines gives the impression of a dress (fig. 3)[14]. It may be indirectly surmised that the miniature female figure would have

---

[7] Lebessi 1999, 193-195, figs 1-2, pl. 114.

[8] Lebessi 2009, figs 3-4, 14-18.

[9] Lebessi 2009, 524.

[10] Lebessi 2021, 9, 101-102, AK 13, pl. 5, fig. 27.

[11] Compare the plan: Lebessi 2009, fig. 2 with the final plan of the site: Lebessi 2021, color pl. A-B

[12] For the history of excavation of building L: Lebessi 1980, 417, pl. 220β, insert pl. I; 1985, 266, pl. 127ε, insert pl. 127. For details concerning natural disasters in the excavated area of the sanctuary, cf. Muhly (forthcoming).

[13] Lebessi 2009, 528-529, fig. 6.2. For example: Lebessi 2021, AK. 65-69, pl. 26 and AK 87-90, pls 30-31.

[14] Lebessi 2021, 9, 101-102, AK 13, pl. 5, fig. 27.

been depicted with upraised arms since there are no traces of arms in the preserved part of the torso. The bonds are rendered in accordance with the style of the female figurine, and this is evident not only in the case of the figurines from Syme (figs 2-3), but also in the figure of the "Goddess with Upraised Arms" of the early LM IIIC period that was found in a deposit at Gazi, Heraklion (fig. 4). On the latter, the bonds on the face and the crossing of the bonds on the neck make their identification as decorative cloth bands highly unlikely[15].

On the basis of the above representational data, we may conclude that the bearer of the binding ritual was the local population who gets incorporated into the renewed state polity system from the 10th c. BC on. The same mechanism is at work in the case of other rituals such as libation, self-flagellation and tree-worship which are depicted in terracotta and bronze anthropomorphic votives of the sanctuary from the Protogeometric-Geometric period down to the 7th c. BC[16].

The origins of self-flagellation can be traced in figurines of the LM IIIB or early LM IIIC period[17] and that of libation in Minoan seals[18]. Despite the persistence of the worshippers of the 1st millennium BC in performing the ritual of tree-worship, the rite maintains its autonomy whenever and wherever it appears[19]. Moreover, contextual evidence from the Syme sanctuary indicates the successive transformation in mortals' perception regarding the effect of tree-worship.

In the case of two cutout plaques of the late Middle Daedalic period we have the depiction of the ritual itself (fig. 5) and its incarnation in the figure of Hermes who appears among tree branches (fig. 6). On a late 6th c. BC cutout plaque the property of Hermes, who is here depicted as an archer, is indicated by two tree branches that sprout from his hair (fig. 7)[20], while the concept of tree worship is concealed under the epithet ΚΕΔΡΙΤΑ (Kedrites). This epithet for Hermes is only used in the case of Syme and is found inscribed on utilitarian vases of the Hellenistic period, where, next to the adjective of the honored god, there is also the name of the votary and of the city he comes from. The same epithet referring to Hermes, the honored god in the sanctuary, is also found in a dedicatory majuscule inscription of the 3rd c. AD[21].

Such an early representational annotation of rituals of the past is nowhere attested in the iconography of mainland Greece. It is not until the 5th c. BC that we have xoana statues of Artemis in the sanctuary of Rhamnous, while in the 4th c. BC there are examples of statuettes depicted with bonds; moreover, there is plenty of testimony in late literature that indicates the use of xoana from perishable material, which, however, remains to be proved[22].

---

[15] Lebessi 2009, 526-527, figs 4-5. For an opposite view, cf. Rethemiotakis 1998, 114-115, fig. 53; 2001, 66, fig. 76 and 138-139.

[16] Libation: Lebessi 1985, AK A11, pl. 6, 42; 2002, AK 21, pl. 20; 2021, AK. 34, pl. 14, fig. 31. Self-flagellation: 2002, AK 14, pl. 14; 2021, AK 53, pl. 19. Tree-worship: 1985, AK A22, pl. 15 and 54.

[17] Lebessi 1991, 104-112.

[18] Marinatos 1990-1991, 79-83.

[19] Burkert 2005, 31-32 for its performance in the sanctuary of Dodona and the intervention of the priesthood regarding the interpretation of the oracles.

[20] Lebessi 1985, AK 21-22, pl. 15 and 54, AK A58, pl. 32 and 34.

[21] For details, cf. Lebessi 2021, 197-200.

[22] For a detailed discussion with pertinent bibliography, cf. Despinis 2004; 2007.

Based on the above discussion, I assume that the reason behind the early depiction of traditional rituals in Cretan iconography is due to social factors. Namely, the local population of the dynamic Minoan past gets gradually integrated into the transformed polity system and evolves during the 7th c. BC. From this time on, the consolidation of the oligarchic aristocratic polity of Cretan cities inhibited an individual initiative during the 6th c. BC and also any further involvement of the political regime during the classical period when other regions of Greece flourished,[23] as is expressed by the presence of oversized xoana and votive statuettes depicted with bonds.

[23] For the gradual development of the political system from the early 9th down to the 4th c. BC, cf. Lebessi 2021, 180-188.

Bibliography

Burkert, W. 2005. "Divination. Mantik in Griechenland", *ThesCra* III, 6a 2, s.v. Dodona, 31-32.

Despinis, G. 2004. "Die Kultstatuen der Artemis in Brauron", *AM* 119, 261-315.

Despinis, G. 2007. "Eine Gefesselte Götterbild", in H. von Steuben, G. Lahusen and H. Kotsidu (eds), *ΜΟΥΣΕΙΟΝ. Beiträge zur antiken Plastik. Festschrift zu Ehren von Peter Cornelis Bol.* Möhnesee: Bibliopolis, 235-241.

Lebessi, A. 1980. "Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *Prakt* 1977, B, 403-418, insert pl. I, pl. 214-220.

Lebessi, A. 1985. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. Χάλκινα κρητικά τορεύματα.* Athens: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 102.

Lebessi, A. 1991. "Flagellation ou autoflagellation. Donées iconographiques pour une tentative d'interprétation", *BCH* 115, I Études, 99-123.

Lebessi, A. 1999. «Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *Prakt* 1997, 192-195, figs 1-2, pl. 114α-β.

Lebessi, A. 2002. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, ΙΙΙ. Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια.* Athens: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 225.

Lebessi, A. 2009. "The Erotic Goddess of the Syme Sanctuary, Crete", *AJA* 113, 524-545.

Lebessi, A. 2021. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, VI. Τα πήλινα ανθρωπόμορφα* αναθήματα. Athens: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 337.

Marinatos, N. 1990-1991. "The Tree, the Stone and the Pithos: Glimpses into a Minoan Ritual", *Aegeaum* 6-7, 79-92.

Muhly, P. (forthcoming). *Stone Finds from the Syme Sanctuary.*

Rethemiotakis, G. 1998. *Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη. Από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική περίοδο.* Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 174.

Rethemiotakis, G. 2001. *Μινωικά πήλινα ειδώλια. Από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική περίοδο.* Athens: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 218.

Vogeikoff-Brogan, N. 2021. "The lamps from the sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou, Crete", *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 21 (2020), 101-150.

Angeliki Lebessi
Ypsilantou 76
18532 Piraeus

Fig. 1. Syme: East room of roofed building L.

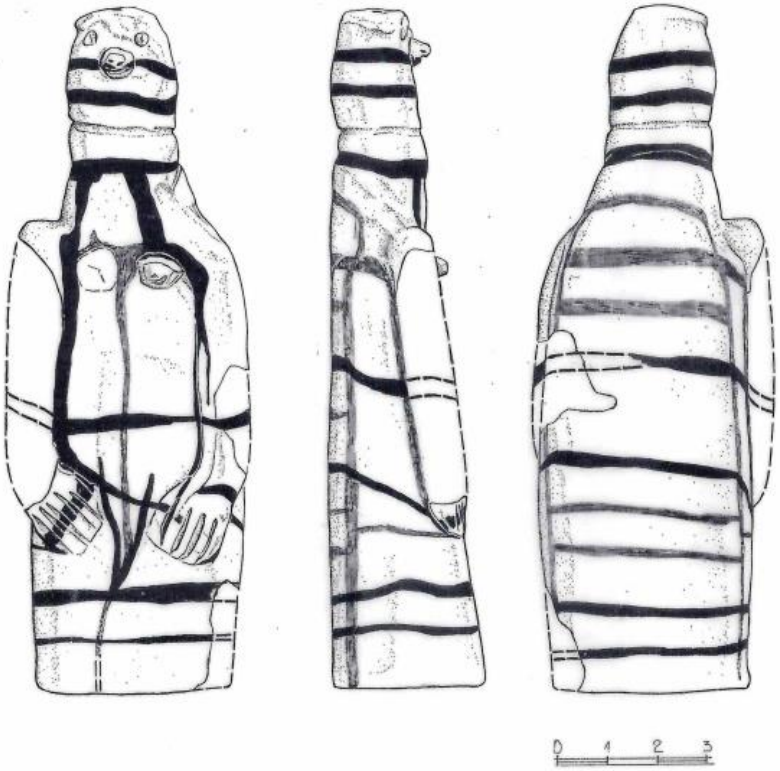

Fig. 2. Syme: Drawing of the figurine of the Erotic Goddess (Protogeometric style).

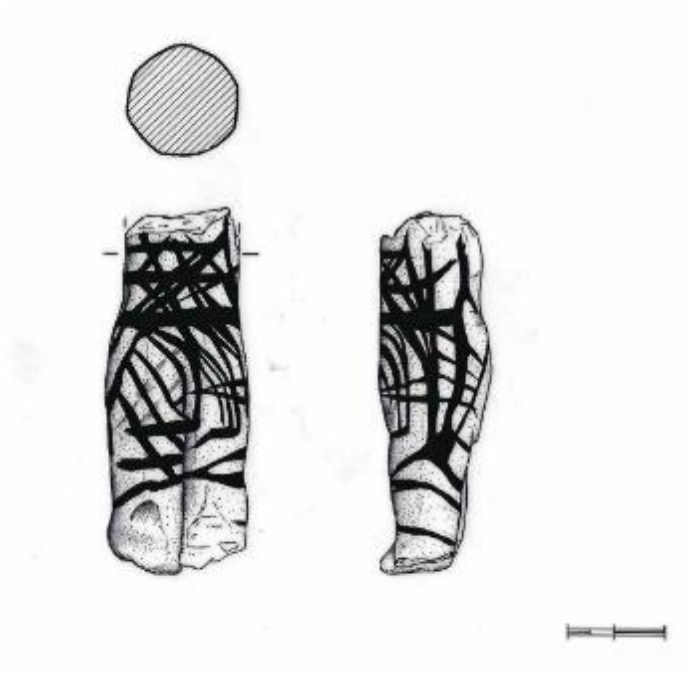

Fig. 3. Syme: Drawing of a female figurine
(Subminoan style).

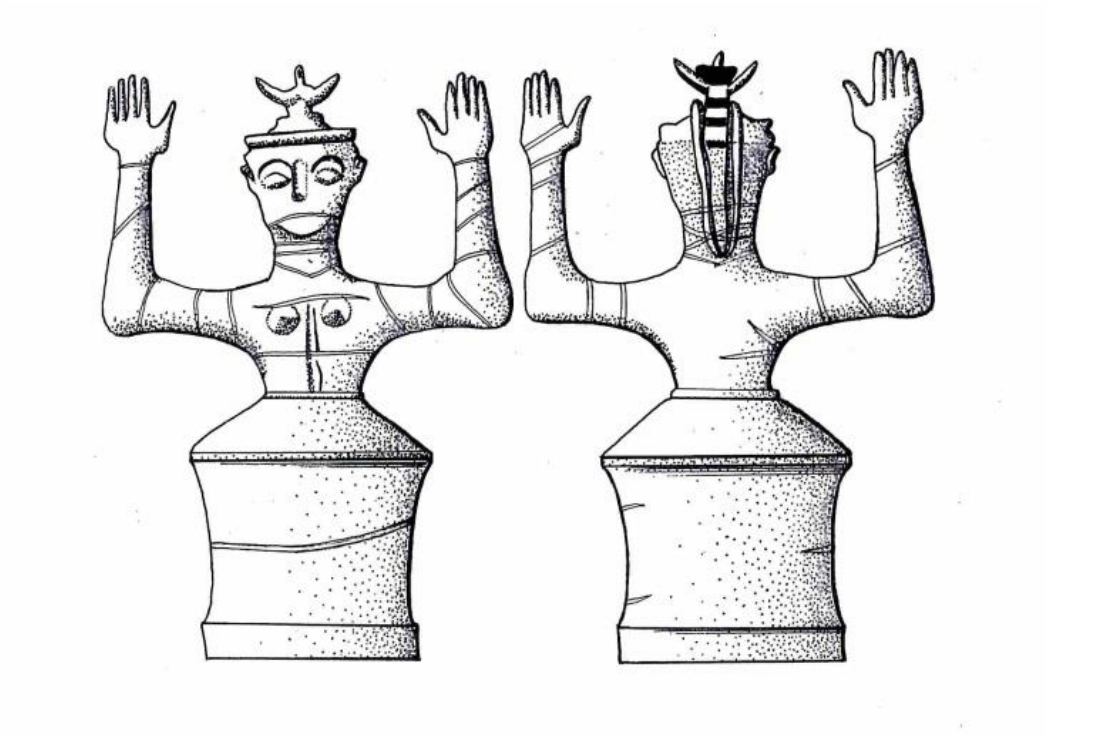

Fig. 4. Gazi, Heraklion: Figurine of the bound "Goddess with Upraised Arms" (LM IIIC period).

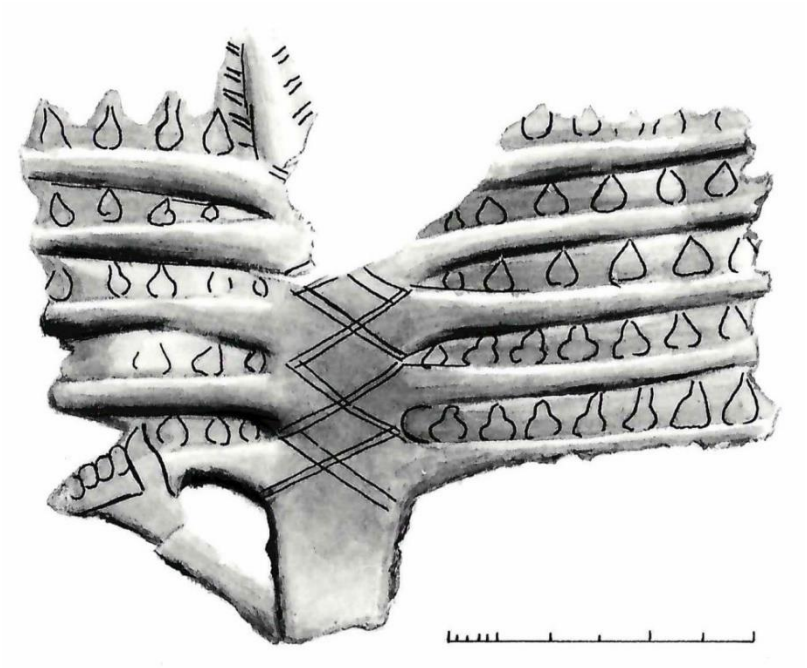

Fig. 5. Syme: Cutout plaque depicting tree worship (650-630 BC).

Fig. 6. Syme: Hermes in epiphany among tree branches (650-630 BC).

Fig. 7. Syme: Hermes as archer with tree branches sprouting from his hair (530-510 BC).

SACRED, COMMUNAL OR PRIVATE "OIKOI"? AMBIVALENT EDIFICES OF THE ARCHAIC PERIOD ON THE ISLAND OF DESPOTIKO IN THE CYCLADES*

Archaeologists are still struggling with the definition and use of the terms "ritual", "religion", and "cult". The relevant bibliography is vast and new archaeological material is posing new questions, seeking for more answers through the application of new methodologies and approaches. Both cult and religion are ideologically loaded holistic concepts, with rituals, which represent actions, forming part of them[1]. Ritual, the "paramount archaeological safe-word"[2], regularly follows anything that cannot be understood or functionalised in the archaeological record for three decades now[3]. Archaeologists largely draw from the related extensive anthropological studies[4] with those by Catherine Bell being the most used[5]. Bell underlined the difficulty of separating clear-cut ritual and profane activities by shedding light to a series of intermediate zones between the two ends consisting of ritualised events, that is ritual-like activities. According to her, ritual does not solely apply to religious institutionalised activity, but it has rather more to do with the process of ritualisation and the degree to which activities are ritualised[6]. In Geertz's framework, rituals are knitted with humans' everyday existence[7]. Despite the interchangeable use of the terms cult and ritual, the latter is deeply rooted in the wider context of religion[8]. Religion has been rightly seen as an umbrella notion covering –the non-easily traceable in the archaeological evidence– ritual and cult[9]. In the highly influential anthropological framework, proposed by Clifford Geertz, religion has been

* The present article is the fruit of the research project *Sacred, Public or Private Buildings? Ambiguous sites and structures in the Early Cyclades*, which lasted for 15 months (2020-2021), and was funded by the European Social Fund (ΕΔΒΜ103). It was directed by A. Mazarakis Ainian with A. Alexandridou being an academic consultant [see the relevant website at http://extras.ha.uth.gr/oikoi/index.php?page=home, last accessed 22-02-2023]. The contributors would like to thank sincerely Yannos Kourayos, the director of the Despotiko Project, for granting access to unpublished material from the excavation at Mandra on Despotiko.

[1] Pakkanen 2015, 29.

[2] Haysom 2019, 54.

[3] For the criticism against the archaeological conception of ritual: Bradley 2003, 5-8; Insoll 2004, 15-7; Fogelin 2007, 58-59; Insoll 2007, 3-4; Kyriakidis 2007, 290-294.

[4] Pakkanen 2015, 25-30; Haysom 2019, 53-56.

[5] Bell 1992, 1997.

[6] Bell 1997, 164, 169.

[7] For the application of Geertz's framework at the case of Karphi: Haysom 2019.

[8] Insoll 2004, 11-12; 2007, 3.

[9] For the problems concerning the archaeological approach of religion see Insoll 2007, 3-4.

termed as a system of symbols, a symbolic communication between people[10]. Cult stands between religion and ritual as a pattern of ritual behaviour within particular geographical and temporal frameworks[11]. According to Pakkanen, "cult is like a long necklace made out of separate beads, rituals and rites" [12].

The relationship or rather the distinction between religious/cultic on one hand, and secular/profane on the other has long occupied archaeological research. Colin Renfrew's anthropologically inspired framework for identifying ritual based on specific archaeological correlates, though criticized by several scholars[13], has been largely used in Greek archaeology[14]. The last three decades saw adaptations of this scheme for the characterisation of Early Iron Age sites and the associated material remains[15]. In all cases, the dichotomy imposed between these notions rises as a central issue, even though it has been long criticised since the use of the terms reflects the western rather than the ancient belief system[16].

Indeed, the archaeological data from the Early Iron Age and Archaic Cyclades are indicative of our inability to draw clear lines between cultic and profane and consequently to characterise as such specific spaces, edifices or objects[17]. The recent discoveries at the site of Mandra on the island of Despotiko in the Cyclades is here used as a case study for showing the blur and rather unnecessary divisions between these notions and the need to adopt a more inclusive view of life and activity in the early Aegean.

Mandra, a plateau at the northernmost and largest peninsula of the uninhabited islet of Despotiko (fig.1), has risen as one of the most important cultic centres in the Cyclades, due to the discovery of an extended temenos dedicated to Apollo[18]. The number, variety and spatial organization of the discovered buildings mark the site as rather unique for the Archaic Cyclades. Except for two buildings (Buildings A and Δ), securely recognised as cult edifices, the function of the rest 24 had to be explored.

In the frame of the Research Project *Sacred, Public or Private Buildings? Ambiguous sites and structures in the Early Cyclades*, a strict methodology has been adopted, aiming at deciphering the "character" of a number of buildings. The adopted methodology has been based on the detailed documentation of the architectural remains and the related finds. In the former case, the photogrammetry of the buildings, including ground plans and wall sections[19], has been combined with a structural analysis mainly

---

[10] Geertz 1966.

[11] Pakkanen 2015, 29.

[12] Pakkanen 2015, 29.

[13] For these see Pakkanen 2015, 26, n. 1; Haysom 2019, 54, n. 3. See also Brück 1999 and Bradley 2003, who emphasized on the difficulties of understanding the relevant past conceptions and practices. For more recent attempts to define contextual criteria for identifying cultic activity, see Barrowclough 2007; Insoll 2007, 1-9.

[14] Renfrew 1985, 11-26; 1994, 51-52; 2007, 114-119.

[15] Morgan 1999; Kerschner 2003, 248 (sanctuary of Artemis at Ephesos); Eder 2006, 202-10; Verdan *et al.* 2011 (sanctuary of Apollo at Eretria).

[16] Cf. Brück 1999, 328-335; Insoll 2004, 73-74.

[17] Mazarakis Ainian (1997) argued that there is no clear distinction between the sacred and the secular space until the first half of the 8th c. BC, concluding that communal cult activities took place in dwellings of members of the elite.

[18] See indicatively: Kourayos and Burns 2004-2005; Kourayos 2009, 2012, 2018; Kourayos *et al.* 2012.

[19] Moysiadis and Perakis 2011.

involving the descriptive representation of the architectural remains and the examination of the techniques and materials used during the construction process. The various types of finds from each building have not been only classified according to their types, but an emphasis has been placed on their spatial distribution revealed through the use of the Geographic Information Systems (GIS)[20]. On this basis, a synthetic study both of the architectural remains and of the artefacts in their original context was possible, elucidating the function of the selected buildings and their components. At the same time, a list of material correlates was created to provide a basis as secure as possible for designating each building's "character".

A short journey around Mandra

Mandra dominates the northernmost, largest, and most fertile peninsula of the Despotiko island (fig. 2). Systematically excavated since 2001, the site is now one of the largest in the Cyclades, with its history extending from the Early Iron Age to Late Roman period[21]. Twenty-six buildings have been unearthed so far: the temenos of Apollo formed its nucleus with various buildings extending outside of it (fig. 3).

The earliest period of activity at Mandra dates back to the Early Iron Age. Except for the numerous pottery sherds found dispersed at the site, two partly preserved buildings came to light under the Archaic temenos: the apsidal or oval Building O, built in the late 9th or early 8th c. BC, and the rectangular Building Ξ that seems to have replaced Building O towards the end of the 8th c. BC (fig. 4)[22]. A rich deposition, extending over the northern part of Building O contained large portions of Early Iron Age pottery sherds, mostly spanning the second half of the 8th c. BC, a few terracotta animal figurines, more than 60 metal objects, as well as large quantities of animal bones[23], which allow the reconstruction of a domestic nucleus, where cultic activities operated too[24].

Occupation at the site continued into the 7th and early 6th c. BC, as reflected by the discovery of other structures and buildings within or in close distance to the later Archaic temenos, which were either built over or abandoned later in the 6th/early 5th c. BC, like Buildings X, Φ, T, B, H, P[25]. Cult activities at the site did not cease at the time, as indicated by certain objects of votive character[26], as well as the so-called "Semicircular Structure" in the centre of the later temenos, which most probably served as an altar already since the 7th c. BC[27].

---

[20] Bevan and Conolly 2002.

[21] Excavation campaigns (under the direction of Yannos Kourayos, Ephorate of Antiquities of the Cyclades): 2001-2005: Kourayos 2005a, 2005b, 2006; Kourayos and Burns 2004-05. Excavation campaigns 2006-2012: Kourayos *et al.* 2012. Excavation campaigns 2012-2021: Kourayos and Daifa (forthcoming a, b, c); Kourayos *et al.* (forthcoming a). For a general presentation of the site: Kourayos 2018.

[22] Alexandridou 2019; Kourayos and Daifa (forthcoming a); Alexandridou and Daifa (forthcoming); Alexandridou (forthcoming a).

[23] For a preliminary presentation of the Early Iron Age pottery and figurines from Mandra: Kourayos *et al.* 2017, 356-359. See also Alexandridou 2019. The Early Iron Age material is currently under study by A. Alexandridou and it will form the core of a separate publication. Animal bones are studied by Dr. Simon Davis and metal objects by Dr. Manolis Petrakis.

[24] Alexanridou 2022; Alexanridou (forthcoming b); Alexandridou and Daifa (forthcoming).

[25] Kourayos and Daifa (forthcoming b, c); Alexandridou and Daifa (forthcoming).

[26] Alexandridou 2018.

[27] Kourayos *et al.* 2012, 148-149.

A radical transformation took place at the site around 560-550 BC, probably led by the wealthy polis of Paros (fig. 5)[28]. A temenos, well-defined by an enclosure, was founded, covering an area of ca. 1600 m^2. It was dedicated to Apollo as testified by the numerous inscribed vessels and sherds[29]. The temenos was established right above the Early Iron Age Buildings O and Ξ with the "Semicircular Structure" at its centre[30]. Access to the temenos was possible through three gates at the north, east and south sides of the peribolos. On either side of each gate, rows of small rooms formed "stoas". The west part of the temenos was occupied by Building A, comprising the "temple" and the "hestiatorion", built around 560/550 BC and 540/530 BC, respectively. Both structures had monumental facades with colonnades carved in Parian marble[31]. More buildings were constructed in the second half of the 6th c. BC, creating a dense grid around the sacred peribolos. The temple-shaped Building Δ occupied its northwest[32], and Building E and the so-called "Connecting Building" stood attached to its east part[33].

The extensive "South Complex" occupied the area south of the temenos. It met various construction phases, built on top of at least one earlier edifice, Building X. The "Square Building" and the so-called "Loutron" were founded during the second half of the 6th c. BC[34], and they were followed by the "Trapezoidal Building" and Building I in the course of the 5th c. BC[35]. Building Π and a cistern, both dated to the 6th c. BC, stood in close distance. In the beginning of the 5th c. BC they were succeeded by Buildings M and N, as well as the "East Complex", that comprised at least nine rooms and small annexes. Comparably to the "South Complex", the "East Complex" was also built on top of earlier Building Φ[36]. Buildings B, H, and P, along the modern path leading from the coast up to the temenos, remained in use until the first half of the 5th c. BC. Buildings Γ, Z and Y and the small one-room Buildings K, Λ, Σ stood in close distance. In the southern part of the site, a well-organised system of cisterns for water collection and supply operated[37]. Eight buildings of large dimensions have been unearthed along the east coast of the islet of Tsimintiri, connected to Despotiko through an isthmus at least up to the Hellenistic period[38].

The buildings on both Despotiko and Tsimintiri have been assigned to an extended establishment with the temenos forming part of it. Their "character", however, is not clear; therefore, Buildings B, H, P, K, Λ, T, Φ, X, and Π, located outside the temenos have been inserted in the frame of the above-mentioned project. This choice has been dictated by their date of construction, preceding the middle of the 6th c. BC, and the creation of the Archaic temenos, but also by the volume of their contents. This paper concentrates on the

[28] Kourayos and Daifa 2017.

[29] Kourayos *et al.* 2012, 126, fig. 39; Kourayos 2018, 64-65; Matthaiou 2020, 67-69. Inscriptions and graffiti from the sanctuary are currently studied by Angelos Matthaiou.

[30] Kourayos 2018, 35.

[31] Kourayos *et al.* 2012, 99-124.

[32] Kourayos *et al.* 2012, 133-139; 2017, 345-351.

[33] Kourayos *et al.* 2012, 146-147.

[34] Ohnesorg and Papajanni 2018.

[35] Kourayos *et al.* 2012, 150-161; Kourayos 2018, 53-55.

[36] For a preliminary report on the architecture of these buildings: Kourayos and Daifa (forthcoming a, b).

[37] Excavation of the cisterns is still in progress.

[38] The systematic exploration of Tsimintiri began in 2019 and is still in progress. For preliminary results see: Kourayos *et al.* (forthcoming).

results of such a synthetic approach as it has been applied to Buildings B, H, P, T and Φ, while juxtaposing them with the cultic Buildings A and Δ, setting them all within the broader context of the site during the early Archaic period.

All buildings chosen for the present study have been through two major construction phases with the second in all cases placed in the second half of the 6th c. BC. Buildings B and H were built by the very end of the 7th, around 600 BC with their main period of use spanning the first half of the 6th c. BC. Buildings P and Φ were built slightly later during the first half of the 6th c. BC, succeeded by Building T, the construction of which dates to the middle of the century or slightly earlier. They all thus predate the construction of the temenos and the major transformation of the site and remained in use until the early 5th c. BC. The only exception is Building T, which seems to have been already abandoned by that time.

Architecture

Buildings B, H and P form a kind of cluster occupying a prominent position at a distance of ca. 130-150 m northeast of the north gate of the Archaic temenos (fig. 6)[39]. They all share an E-W axis with the façade of the compartments set towards the south. Building B is one of the largest buildings at Mandra[40], with a particularly elaborate ground plan differentiating it from the rest of the examined buildings. Eight rooms represent its initial phase, followed by the addition of six more and some open spaces, each of different plan and dimensions. Buildings H and P are both rectangular consisting of a number of rooms set next to each other. The former is more elongated and consists of seven rooms – and possibly of one more to the east– and an open-air space[41]. The latter has a much simpler rectangular plan with five rooms[42].

The smaller Buildings Φ and T are located much closer to the temenos both extending along an E-W axis. Building Φ with a rectangular elongated plan was found in the area between Building N and the western rooms of the East Complex (fig. 7)[43], while the square Building T is situated just north of Building E. Building Φ consists of two unequally-sized rooms and Building T of four[44]: two main rooms with independent entrances, sharing a common wall and two rooms open to the north with a common intermediate wall (fig. 8). Building Φ is an oikos with main front room and smaller rear chamber, occasionally attested in Early Iron Age and Archaic sites, mainly settlements[45]. Building T has the plan of a double oikos with porches, comparable to examples of houses excavated in Zagora and Agios Andreas on Siphnos[46].

Despite the differences in their plan, all these buildings present several similarities. The width of all walls varies from 0.45 to 0.60 m (0.50 in the case of Building P). The

[39] Kourayos 2018, 59-62.

[40] 29,80 m long with a width varying between 5,80 and 9,50 m. Kourayos *et al.* 2012, 161-162; Kourayos 2018, 59.

[41] Building H: 23 m long, width varies from 5,10 to 11,30 m.

[42] Building P: 15 m long.

[43] Kourayos 2018, 58; Kourayos and Daifa (forthcoming b).

[44] Building T: 7,80x7,45 m.

[45] Mazarakis Ainian 1997, 267: "...it seems then that ElA rectangular oikoi (houses and temples) with main front chamber and smaller back room were exceptional" (see also table VIII).

[46] Cambitoglou *et al.* 1971, 1988; Cambitoglou 1991; Televentou 2017, with earlier bibliography.

preserved walls might be 0.20 to 0.40 m high, with some walls of Building B reaching a height of 0.65 m. The width of the walls of Buildings Φ and T is slightly larger (0.50-0.55 m). The structural analysis showed that they were all built of the same materials, namely the local gneiss, schist and limestones, easily obtained by the island's quarries situated very close to the site[47].

The walls were built in rubble masonry of small and medium-sized slab-like schist stones and medium-sized gneiss stones. Small-sized schist stones have been used as wedges or fill between the larger blocks. Most walls have roughly dressed faces with no remains of any kind of plaster. Large dolomitic or thick gneiss stones with dressed faces mark the exterior corners of some walls (Buildings B and P). A sense of polychromy is created by the various rocks of different colours (grey, white, ochre) used for the wall faces both inside and out of Building B.

The plan of the rooms varied, and their inner layout is usually simple. They can be square or rectangular of different size. The rooms of Building H, for example, are quite spacious with a surface measuring 11 to 16.40 m^2. Both rooms of Building T have openings, 0.65-0.70 m wide, placed in a non-axial position by the south wall of each room.

All rooms have schist monolithic thresholds in most cases preserved in situ. Vertically set dolomitic stones or schist slabs have been used as pilasters. The floors of most rooms were made of beaten earth. Two rooms of Building P (Δ2-Δ3) preserved slabs horizontally placed on the ground or slightly elevated at almost the same level as the entrances of the rooms. Rooms 1 and 2 of Building T had paved floors, made of irregularly shaped schist slabs. They laid ca. 0.10 m lower than the threshold.

All buildings examined here had clay roofs the form of which could be more or less well reconstructed. Building P had a "hybrid" roof, representing the oldest type of roofing at Despotiko. The roof tiles were of both the Laconian and Corinthian type, as well as of a composite Laconian type, identified by A. Ohnesorg, a combination of a pan and cover tile[48]. The co-existence of roof tiles of different chronology implies some repair of the roof in the Classical period.

Buildings B, H and T had a simple pitched tiled roof with its ridge running along the E-W axis[49]. The variety in the size and type of the tiles reflects the different size of the roofed spaces. They belong to the Laconian and the composite Laconian type. Buildings B and H had antefixes in the form of a Gorgon's head dating to second half of the 6th c. BC[50]. A flat round stone with a diameter of 0.30 m resting on the floor of Room 2 of Building T might have been the base of a wooden support for the roof[51].

Some rooms of these building preserved elements of the interior furnishing. Benches of various heights and lengths more or less carefully constructed run along the walls of a number of rooms of Buildings B, P and T. Room BΔ3 presents an interesting internal arrangement with three benches –one by the entrance and the other two on either

[47] Draganits 2009, 95-98.

[48] Ohnesorg (forthcoming).

[49] Kourayos *et al.* 2012, 163; Ohnesorg (forthcoming).

[50] Kourayos *et al.* 2012, 162-163.

[51] In Zagora and Emporio there was usually a second support for the roof at a close distance (Cambitoglou *et al.* 1988, pl. 12; Hoepfner 2005, 180).

side of a narrow corridor–[52]. The top surface of all benches were filled with earth and rubble (small and medium-sized stones). More stones, binding mortar or even some perishable material might have existed over and between them. Benches were very common in the houses of the Cycladic settlements of Zagora and Hypsili on Andros, Koukounaries on Paros and Emporio on Chios[53].

A L-shaped hearth, framed by two thin, low walls, was found inside Room 3 of Building P. Another trapezoid hearth, formed by four schist slabs, was recognised inside Room 1 of Building Φ[54]. A rectangular hearth was found inside Room 2 of Building T. A number of rooms provided structures for storage, though of limited capacity. They can be square or rectangular formed by schist slabs placed vertically on the ground[55]. A cooking vessel found in situ by the NW corner of the Room 1 inside Building Φ might have served for storage. It was stuck in the ground with small stones around its body. A similar use might be possible for the rectangular spaces demarcated by rows of stones found next to two of the benches of Room 3 in Building B. One of them contained several clay sherds and olive kernels.

If not water collectors, pithoi served storage too, as indicated by the example found in situ exactly outside the SW corner of Room BΔ6, almost in contact with its south wall.

The buildings' contents

The exploration of the buildings' rooms revealed mostly pottery, followed by clay, metal and glass objects, sea shells and animal bones. Clay sherds and animal bones might be present in all buildings, but metal objects, clay figurines and clay lamps are not attested everywhere. In many cases, the finds do not originate from the interior of the buildings' rooms, but they either formed part of their filling or they were found outside of them. In the case of Building P, except for an amphora from Room 3, the large percentage of characteristic finds, including most of the pottery, was collected from outside the rooms, south of Rooms 2 and 3 and west of Room 5[56]. Moreover, the poor condition of some buildings, like Building Φ, did not allow to the application of GIS to enlighten the spatial context of individual finds. Despite these limitations, the quantification of the entity of the material provides some idea of the original content of the examined buildings and allows thoughts on the operating activities.

In some buildings fine-painted pottery dominates over plain ware, exceeding 70% in Buildings B and H, and forming almost the entity in Building Φ (fig. 9). Tableware dominates in each building, though the correlation of the open with the closed shapes may vary from one building to another or even between the different rooms of a building.

Drinking is the best discernible activity on the basis of the clay utensils of the

[52] Bench 1: 3,20x0,85/0,90x0,20 m / Bench 2: 1,65x0,80x0,40 m / Bench 3: 1,90x0,85/0,90x0,20 m.

[53] Zagora: Cambitoglou *et al.* 1988, 154-158; Hypsili: Televantou 2008, 38; Koukounaries: Schilardi 1988, 205; Mazarakis Ainian 1997, 185; Emporio: Boardman 1967.

[54] Dimensions: 0,80x0,60x0,80x0,40 m.

[55] These are the cases of a small square pit (0,40x0,39 m, 0,45 m deep), lined with was found inside Room 4 of Building P, and of a rectangular structure (0,80x0,50 m, 0,40 m deep) formed by two parallel slabs in the NE corner inside Room 1 of Building Φ. A small space (1,68x1,20 m) by the southwest corner of Room 2 inside Building Φ might have been used for storage. A rectangular structure (0,50x0,45 m) consisting of four schist slabs placed vertically in the ground in the middle of space 1 of Building T might have been a hearth.

[56] Pit dimensions: 3,40 m (E-W) x 2,10 m (N-S).

various types, and the strong presence of kraters, destined for mixing wine with water[57]. The discovered jugs could have been used for ladling the wine from the krater and pouring it into the drinking vases. Since shapes designated as food receptables are almost absent, it is possible that some of the drinking cups or bowls could have been used for eating too[58].

The majority of the closed shapes represents either part of the table equipment or storage vessels. Though it might have been used for serving liquids, the painted solid olpe, a common Parian shape with round mouth, ovoid body and flat base, could be also associated with food consumption, since it may well have contained some liquid like vinegar, as also deduced from the black-glazed and banded olpai from the Athenian Agora. The aryballoid and anthropomorfphic lekythoi from these buildings are oil containers, the content of which was not only destined for body cleansing, but for table use[59].

The multi-functional lekane, used for carrying, washing, mixing, could have been used for serving food, if judging from the Athenian vase-iconography of the 6th and 5th c. BC[60]. Mortars can be associated with food preparation since they were used for milling grain[61]. Since flotation was not possible at the site, no conclusions can be made on the fruits, vegetables, or grains consumed in the buildings. On the other hand, the faunal remains from the buildings point to the consumption of sheep and pigs. Cooking shapes, attested in Building Φ and Δ, are limited to chytrai, a shape destined for the preparation of liquid food, like soups, broths, and stews. Pithoi and amphoras are the best represented closed shapes for storage. Much fewer and not present in all buildings were the perfume containers, represented by askoi, alabastra and aryballoi.

Pithoi were present only in Buildings B, H and P, while completely absent from Buildings T and Φ. Except for the example found in situ outside one of the rooms of Building B[62], more sherds were revealed from the rooms. Fragments of pithoi with incised or impressed decoration were more numerous in Building H. Pithoi were concentrated inside Room 5, including part of an example with the inscription ΙΑΣΤΕΟΝΕΙΜ, written in the Parian alphabet, dating to late 7th/first half of the 6th c. BC[63]. Pithoi with incised decoration are well represented in Room 2 of Building P. A support with riders in relief of the first half of the 6th c. BC comes from the same room. The discovered lamps might be few, but they were attested in all buildings. Buildings B and T produced four examples each, while a single lamp comes from the rest of the buildings.

If treated as a whole, the majority of the clay vases from all buildings can be linked to food preparation and consumption, but mostly to drinking, either set in the framework of a symposion or of a daily meal. Storage and personal adornment is attested in the shapes as well. Nevertheless, differences in the distribution of the vases within each room or unit

[57] For the krater, see esp. Lissarrague 1990; Luke 1994.

[58] In favour of a dual use of the skyphoi for drinking and eating: Courbin 1966, 470; Coldstream 1995, 267; Morgan 1999, 323; Kerschner 2003, 248; Kerschner and Prochaska 2011; Luce 2008, 279; Vlachou 2011, 90-91.

[59] Lynch 2011, 140-141.

[60] Lüdorf 2000, 11, n. 60.

[61] Villing and Pemberton 2010.

[62] The fragment can be dated to the first half/middle of the 6th c. BC: Brock 1949, pl. 20, no. 3; Brann 1961, 102, no. 609, pl. 40; Sparkes and Talcott 1970, 342, no. 1508, pl. 65; Kahil 1960 116-118, pl. 29.

[63] Matthaiou (2020) suggests: [ΝΕΩΜΕΝ] ΑΣΤΕΟΝ = [ΝΕΟΜΗΝ] ΑΣΤΕΩΝ.

of rooms of some buildings can be noticed (fig. 10). The west and east units of Building B produced different clay assemblages. Open shapes, including drinking vessels, deep basins and kraters combined with a good percentage of amphoras and olpai come from the west unit. In the area west of Room BΔ1β and north of Rooms Δ2β, a concentration of both open and closed shapes at the same percentage was noted. Except for a single amphora, the rest of the closed shapes were oil vessels. The east unit of the building revealed smaller quantity of pottery, composed of pithoi, plain amphoras and basins (fig. 11). The ceramic material of the building's second period of use was marked by the prevalence of closed shapes, such as small pithoi, amphoras, oenochoai, olpai, followed by shallow basins and drinking vessels. Cooking pots are almost absent in all phases and units. It should be noted that except for the products of Parian workshops, the presence of vases imported from Corinth and East Greece is strong.

The bulk of sherds from Building H belong to small or medium-sized open vases, most of which are banded or painted solid. Fewer were the fragments of closed vases, such as jugs and amphoras. Imports are few.[64] A concentration of mostly tableware amphoras and pithoi finds is noted in Room 5. Buildings B and H revealed no cooking pots.

Pottery from all four central rooms of Building P presents a homogeneity in terms of quantity and variety. The percentage of open and closed shapes is almost the same corresponding to that of the pithoi. A transport amphora from Clazomenae of the second half of the 6th c. BC was found possibly in situ close to the NW corner of Room 3[65]. Room 5 contained an abundance of clay sherds of small-and medium-sized vases of various shapes, most of them banded, such as strainers, lekanai, jugs, skyphoi, amphoras, pithoi. Room 2 produced medium and large-sized open vases with painted decoration, such as skyphoi and lekanai, whereas clearly fewer are the fragments of closed vases, such as amphoras. A faience aryballos of the first half of the 6th c. BC is the only oil shape from the building[66].

Open shapes prevail in Building Φ. Corinthian oil vessels[67], and an East Greek painted phiale (late 7th/first quarter of 6th c. BC)[68] are imports, followed by the unique for Despotiko so far Attic black-figured horsehead amphora of the second quarter of the 6th c. BC[69]. Amphoras are also present.

Building T contained mostly banded vases with the plain sherds representing 14% of the total and those painted black even less. Open shapes of medium or large size, such as lekanai, lekanidai and kraters predominate. Fewer are the drinking vessels, such as the

---

[64] Compare to: Brock 1949, pl. 16, no. 3; Boardman and Hayes 1966, 113, no. 1218; Sparkes and Talcott 1970, 90, 262, no. 390, pl. 18; Kaltsas 1998, 164, no. 827, pl. 174στ.

[65] Sezgin 2004, 177, fig. 13 (Group VI); Filis 2012, 269-270, figs 5-6.

[66] Boardman and Hayes 1966, n. 87, 88, pl. 105; Stampolides 2003, 489, n. 899.

[67] Alabastron of the Early or Middle Corinthian Period: Payne 1931, 283-284, type C, I, fig. 121b; Ure 1934, 20, 25-26; Dugas 1928, pl. XXVIII, nos 376-377; Boardman and Hayes 1973, no. 30; Stillwell *et al.* 1984, no. 1559, pl. 63.

[68] Boardman and Hayes 1966, nos 610, 615, 621-633, 635-638; 1973, nos 1980-1982, 2056; Isler and Kalpaxis 1978, nos 106-107; Cook and Dupont 1998, fig. 8.18; Stampolides 2003, 304-305, n. 301 (Paros), 302 (Naxos), 304 (Syracuse); Koutsoumpou 2017, 168, no. 8 (Kythnos).

[69] Beazley 1956, 15-1; Picozzi 1971; Birchall 1972; Boardman 1994, 18; Kreuzer 1998; Alexandridou 2011, 75; Palaiothodoros (forthcoming).

dot-band skyphoi[70]. Amphoras are absent with the closed vessels being of medium size. Very few sherds belong to cooking vessels. An oil vessel in the form of an anthropomorphic lekythos was found in Room 2[71].

Leaving aside pottery, a concentration of bronze and iron objects is attested only in Building T. It included weapons (bronze spearhead), tools (including an iron axe), dress ornaments (bronze pins, bronze bow-shaped fibula), as well as nails and other unidentified objects. A bronze disk with a suspension hole was among the finds too. A few bronze nails and sheets from Building B are the only metal objects from other buildings. Fragments of the only glass objects come from Building T.

Clay figurines were present in three of the examined buildings. Buildings H and P produced a single example each, while the rest come from Building T, where most of the metal objects were concentrated too. Room 1 contained an animal figurine, probably of a dog[72], Room 2 revealed two female protomes and a clay seated female figurine, all dating to the second half of the 6th c. BC[73]. A contemporary standing female figurine was detected by the corner of the south and west wall of the building[74].

Textile production implements come only from Buildings B and H. A pyramidal loom weight was found inside Room 7 of Building B[75], and a fragment of another outside of it. Two clay spindle whorls, as well as a pyramidal loom weight come from the adjacent Room 9. Three pyramidal loom weights and a spindle whorl were found inside Room 5 of Building H[76], while three more were located exactly outside the entrance of Room 4, which communicated internally with Room 5.

Except for any disturbances, which might have altered the distribution of their contents, the presence of the same type of vases, clay and metal objects in the examined rooms and buildings, do not facilitate the identification of the activities served by the excavated spaces and consequently of their function in all cases. The overall picture of each building might remain mostly a blur, but a number of differences between the buildings and particularly between Buildings T and Φ on one hand and Buildings B, H and P on the other, can be noted.

In the case of Building B, its east part served for storage, as indicated by the concentration of pithoi, while food and drink consumption took place in the west units as reflected on the discovered tableware. On the other hand, no hearth has come to light and there is no material evidence related to food preparation. A large concentration of closed shapes, almost entirely plain, is noted inside Rooms 1 and 2. The decorated vases represent a small percentage particular in Room 1. Textile production must have operated in Rooms 7 and 9 of its east part. Both rooms revealed the same type of vessels, with closed vessels being more in Room 7 and lekanai/kraters more dominant in Room 9.

---

[70] Indicatively, Furtwängler 1906, 455, n. 236, pl. 128.32; Dugas 1928, pl. 55, 664; Boardman and Hayes 1973, nos 2119, 2120; Blondé *et al.* 1992, 28-30, 33.

[71] Payne 1940, 251; Higgins 1954, 48, pl. 13: 57; Stampolides 2003, 313.

[72] Mylonas 1975, no. 18, pl. 219.

[73] For instance, Higgins 1954, 67-70, pls 25-28; Laumonier 1956, 73-80, pls 9-18; Rubensohn 1962, 143-148, pls 26-27; Croissant 1983, 1-14.

[74] Karakasi 2006, 161-163.

[75] Gavalas 2014, 79-81.

[76] Gavalas 2014, nos A2, A5, A6.

Building H seems to have also had a storage area –Room 5–, where closed vases, including amphoras, dominated, with lekanai/kraters following. A number of pithoi were also recovered. The high number of amphoras in Room 6 is worth mentioning, combined with open shapes and banded lekanai/kraters. Textile production might have taken place in Room 4 and possibly Room 5. Banded and painted solid open and closed vessels of various shapes come from all rooms which do not allow some conclusions other than their use for eating, drinking, pouring and storage, though as in the case of Building B, vases for food preparation are missing.

Although a built hearth is not necessary for cooking, since portable devices could have been used for this purpose[77], the absence of cooking ware from both buildings does not allow for setting food preparation in their context.

In Building P, loom weights were absent, while the quantity of decorated pottery was significantly smaller. Cooking pots are also missing, while, on the other hand, pithoi, amphoras, strainers, drinking and food-serving vessels are present throughout the building's period of use. One of the building's rooms had a hearth (Room 3) and contained an imported transport amphora pointing to storage. Open shapes dominated in all rooms. Many pithoi were recovered from Room 5, while many fragments came to light in the section south of Rooms 2 and 3.

Both Buildings Φ and T contained a hearth in one of their rooms. A rectangular structure possibly for storage and a cooking pot were found in situ inside Building Φ. The type of the discovered pottery fits with household activities (tableware and storage vessels). The Athenian horsehead amphora must have been imported for its contents and continued its life as a storage vessel[78]. Large storage containers were absent in Building T. Room 1 contained a large percentage of open shapes, plain rather than decorated, the largest number attested in the examined buildings. The contents of Room 2 differ significantly: the number of closed shapes, including amphoras, is high. Both rooms share many lekanai/kraters. Interestingly, the hearth was located inside Room 2, suggesting that cooking activity was combined with storage rather than with eating and drinking. Building T is the only one, where pottery is combined with several metal objects and clay figurines. In contrast to Building T, the vases from Building Φ were mostly decorated rather than plain. Open shapes dominate, comprising of both drinking vessels and large open containers like kraters or lekanai. And here their presence in Room 1 is combined with a hearth.

In sum, the clay vases, which form the core of evidence, show that drinking played a major role, though mostly combined with food preparation and storage. At the same time, toilet items related with personal adornment are rare or absent in all buildings, though representing a large percentage of the votive offerings deposited in the "temple", as it will be shown below. Moreover, the contents of some buildings allow glimpses to the operation of other activities, such as textile production, evidenced in Buildings B and H.

The character of the above-discussed buildings can be further enlightened, if juxtaposed with Building A, identified as the "temple" of the temenos.

[77] Lynch 2011, 155.
[78] Alexandridou 2011, 75.

The "temple" and its contents

Building A, composed of five rooms, representing two main construction phases in the second half of the 6th c. BC, was the first to be unearthed in 2001. It occupies the west side of the temenos. Rooms A1 and A2 –the North Part– have been recognised as the "temple", with the two same-sized rooms acting possibly as a "double oikos", where two gods might have been worshipped. The cultic function is further suggested by the orientation of the building to the east, towards the centre of the sanctuary[79]. Rooms A3, A4 and A5 formed a separate unit, its South Part, might have served as a *hestiatorion*, though the placement of the doors is rather obstructive to their furnishing with *klinai*, while hearths are missing[80].

The North Part of Building A has been designated as the "temple" not only due to its axial placement in relation to the "Semicircular Structure" at the centre of the temenos and its similarities with roughly contemporary cultic structures, but more importantly due to the discovery of an assemblage of hundreds of votive offerings, mostly dating to the 6th c. BC, found below the floor slabs of Room A1. The material consists primarily of clay vases, deposited on different occasions. The richest deposition that took place not long before ca. 550 BC, contained mostly pottery, including many intact scent vases, as well as a variety of objects made of metal, ivory, faience, amber, gems, and the upper half of a large clay female figure. It yielded the highest number of weapons and agricultural tools known so far in the Cyclades. The metal objects included dress ornaments too, primarily of bronze. Fibulae comprise the majority, followed by just a few pins. A second deposition, composed mostly of terracotta figurines, has been dated around 500 BC.

Most of the vases of the first deposition date to the last quarter of the 7th and the first quarter of the 6th c. BC. Cups comprise 58%; closed shapes, mainly oinochoai, account for 11%; large open shapes (kraters and basins) account for 12%. Cookware is negligible. Aryballoi, alabastra and other small oil vessels, largely Corinthian imports, represent 16% of the estimated number of vessels. Over half of the vases, mostly containers of scented oil, were recovered intact or essentially complete. This deposition contained all iron weapons and tools recovered from the "temple". Moreover, a fragmentary bronze aryballos, a faience perfume vessel and an ostrich egg have been recovered. Drinking shapes represent the large percentage of the clay vases recovered from the rest of the layers of Room A1, followed by closed shapes and scent vessels in different percentages (fig. 12).

Open shapes both drinking cups and mixing vessels might dominate in the temple deposition, but this high percentage is followed by a large number of scent vases, poorly represented in the examined buildings. Moreover, the small percentage of closed vessels includes oinochoai, while large storage vessels and amphoras are missing. This is also the case of the clay lamps discovered in most of the buildings. Finally, miniatures are not attested in any other of the examined buildings. Unlike the fragmentary state of preservation of the vases from the buildings, half of the deposit's contents was complete. More importantly, imports especially from Corinth dominate in this context, while these

[79] There is no rule for the orientation of cultic buildings in the Cyclades: Gruben 1997, 410 with n. 396; Hellmann 2006, 186-193.

[80] For the architecture of Building A: Kourayos 2009, 69-130; Kourayos *et al.* 2010, 2011 and especially 2012, 99-124.

are rather rare in the rest of the buildings. The clay and other objects from the "temple" represent both votive dedications that have been stored under the room's floor, as well as an accumulation of discarded forms of more general usage. The prominence of drinking cups, jugs, and kraters, seen most emphatically in the raw sherd counts from the "temple" has been linked with the main role that communal drinking must have played in the ritual activities at Mandra. Drinking vases, mostly cups, typically account for 30% of pottery at sanctuaries[81].

The identification of Building A as the centre of the Archaic temenos has been further secured by the material used for its construction. Nine different lithologies have been determined, eight of which most probably originate from the site and its immediate surroundings. Draganits's detailed study clearly showed that specific rocks were destined for certain parts of the building, much more due to their lithological properties than to their availability. Unlike the local gneiss, schist and limestones used for the construction of the buildings outside the temenos, local calcitic marble has been used for most parts of the "temple" while grey orthogneiss and dolomitic marble are rare in Building A, due to their properties[82]. Monumentality has been achieved with imported white marble for the colonnades of the "temple" and the "hestiatorion".

Balancing between cultic and secular

Recent research in combination with the ongoing excavations on the Cycladic islands has demonstrated the high complexity of spatial organisation of the sacred landscapes in the Early Iron Age and early Archaic period. Sacred spaces might be clearly defined and set apart from the settlement[83], but there are sanctuaries founded in the heart of a residential area, as in the cases of Ag. Andreas on Siphnos[84], Hypsili[85], and Zagora on Andros[86], and many more[87]. Even during the Archaic period when these sanctuaries acquired temples, the boundaries between secular and cultic space remained vague.

On Delos, after a gap of approximately three centuries after the Late Helladic III period, activity at the site of the sanctuary of Apollo on Delos was resumed in the Protogeometric period[88]. The study of a small fraction of the ceramic material, originating from various areas of the island, aimed at deciphering the nature of the island's occupation during the Early Iron Age[89]. Brisart chose to examine the pottery from the sanctuary mainly through the "angle de la céramique funéraire", appearing quite reluctant to recognize a function other than funerary for most of the examined shapes, since the closest parallels for those come from the purification pit of Rheneia and other early necropoleis

[81] Stissi 2002, 248.

[82] Draganits (forthcoming).

[83] The case of Kythnos is characteristic. The sacred space seems to have been more clearly demarcated in the ancient city at the site of Vryokastro. It is still unknown, however, whether the buildings adjacent to the temples, were houses, public or cultic edifices. Mazarakis Ainian 2019.

[84] Televantou 2017.

[85] Televantou 2008.

[86] Cambitoglou *et al.* 1971, 1988; Cambitoglou 1991.

[87] Mazarakis Ainian 2017.

[88] Gallet de Santerre 1958, 1975; Duchêne *et al.* 2001; Bruneau and Ducat 2010, 32; Earle 2010.

[89] Brisart 2018.

in both the Cyclades and mainland Greece. At the same time, some of the shapes, like the kraters have been interpreted as household utensils[90].

Brisart concluded that the sanctuary of Apollo coexisted with a domestic nucleus and its burial grounds during the Early Iron Age. The foundation of the sanctuary has been assigned to the local community residing at the site since the 10th c. BC[91]. It gradually acquired a panhellenic character with the space dedicated to the cult of the twin deities being clearly demarcated since the Archaic period. Nevertheless, the dense building activity at the site during the Hellenistic period does not allow one to visualize the pattern of the early occupation outside the temenos.

On the other hand, the data from Mandra on Despotiko provide a clearer view of an extended establishment composed of numerous buildings outside the Archaic temenos. Its heart, Building A, stands out and differs significantly from the rest of the buildings. The objects from the deposit detected inside Room A can be securely interpreted as votive dedications, throwing light on the dedicatory practices mostly during the 6th c. BC.

The contents of the rest of the examined buildings present a richer and wider picture of other activities instead. And more importantly they cannot be designated as cultic, since their contents could easily form part of a household equipment: drinking vessels, storage containers, oil vases, cooking pots. Could the terracotta figurines and the metal objects be treated as material correlates for identifying some buildings as cultic or at least as structures housing such activity?

Building T contained not only large- and medium-sized open and closed shapes, cooking pots, combined with a hearth inside one of its rooms, but also a concentration of clay figurines, followed by metal objects and glass vessels (fig. 13). As small and handy, clay figurines were typical dedications in the Greek sanctuaries since the Early Iron Age[92]. On the other hand, they are not absent from households of the Archaic and Classical periods[93]. Household ritual life might not be well archaeologically known, but the ancient sources refer to household altars and to the role of the house's hearth in domestic cult[94].

The few terracotta female and animal figurines, representing common Archaic coroplastic types from the "temple's" deposit are indeed dedications. But they are also present in Buildings H and P. The figurines from Building T are contemporary and belong to the same types with those from the "temple". They were found together with ca. 25 metal objects, mostly of iron (fig. 14). Although their condition did not allow the identification of their type in all cases, it seems that the assemblage contained tools, such as an iron axe, a single bronze spearhead and dress ornaments, including bronze pins. Interestingly, they are of different types from those from the "temple", where the two spearheads were of iron and none of the pins were made of bronze. Moreover, a bronze disk detected in the building is missing from the "temple". Weapons and agricultural

[90] Brisart 2018, 333, 336. This is also the case of some large vases from the Prytaneion of Delos: Étienne and Braun 2007, 327.

[91] Poulsen and Dugas 1911, 385; Gallet de Santerre 1958, 219-220, 233-237; Etienne 2007, 331-332; Brisart 2018, 336-337, 345.

[92] Simon 1986 (Ionian offerings); Dengate 1988 (Apollo sanctuaries); Brulotte 1994 (Artemis sanctuaries); Baumbach 2004 (Hera sanctuaries).

[93] On the domestic use of terracotta figurines, see Ammerman 1990, 43, n. 69; Merker 2000, 322; 2003, 240. The case of the house in the Athenian Agora is characteristic: Lynch 2011.

[94] Lynch 2011, 161 where the relevant references.

implements are common in Greek sanctuaries during the Early Iron Age and the Archaic period[95]. The deposit of the Despotiko "temple" provided iron knives and daggers (more than 40), spearheads, axe heads and sickles, dated between the end of the 8th and the middle of the 6th c. BC[96]. The size and shape of the knives and daggers are not part of military activities, but practical utensils, related to agricultural and pastoral life.

Does this type of assemblage point to a cultic building? Should the "cultic" elements provided by the clay figurines be set in a domestic setting? The evidence from the building is compatible with that related to the Early Iron Age Buildings Ξ and O, which revealed that life at Mandra was flowing into different directions at the time: cultic elements co-existed with domestic activities[97]. Building T seems to confirm this reality for the Archaic period too. Its contents clearly differentiate it from the rest, but it is kept apart from the "temple". Comparably to Buildings Ξ and O, Building T shows the inability to draw clear lines between "ritual" and "profane", but also the futility of any modern efforts for clear designations of past activity.

In contrast to Building T, Buildings B, H, P and Φ seem to represent residences. Their "humble" architecture strongly contrasts to the monumentality of the temple and to the buildings forming part of the temenos. Alternatively, they should be seen as part of the settlement, initially founded in the late 9th/early 8th c. BC, and expanding during the subsequent centuries. The existence of a domestic nucleus, where cultic activities operated too, might have been assumed for the Early Iron Age due to the relevant finds[98], but this reality did not change in the subsequent Archaic period. The temenos continued to co-exist with buildings serving as residences where preparation, consumption of food and drink, as well as storage took place. The institutionalised cultic activity centred around the temenos run along the daily life of the occupants of the site, living there since the Early Iron Age. Their dual role both as members of a community, and as worshippers, is compatible with an inseparable and dialectical relationship between cultic and secular. Since the early Archaic period, and, especially after the middle of the 6th c. BC, the sanctuary grew in reputation, and it started receiving visitors and seafarers from the wider Aegean, while the local community continued to thrive.

[95] Petrakis 2020, 97-409 with extended bibliography.
[96] Kourayos and Burns 2017; Kourayos *et al.* (forthcoming b).
[97] Alexandridou 2019; Alexandridou and Daifa (forthcoming).
[98] Alexandridou (forthcoming a); Alexandridou and Daifa (forthcoming).

Abbreviations

AA: Archäologischer Anzeiger
AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών/Athens Annals of Archaeology
AAIA Bulletin: Publications of Australian Archaeological Institute at Athens
ArchEph: Αρχαιολογική Εφημερίς
BCH: Bulletin de correspondance hellénique
JdI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JFA: Journal of Field Archaeology
JHS: Journal of Hellenic Studies
Prakt: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
StMisc: Studi miscellanei: Seminario di archeologia e storia dell'arte greca e romana dell'Università di Roma

Bibliography

Alexandridou, A. 2011. *The Early Black-Figured Pottery of Attika in Context (c. 630-570 BCE)*. Leiden: Brill.

Alexandridou, A. 2018. "The 'Lady of Despotiko' Reconsidered: Cult Image or Cult Utensil?", in E. Angliker and J. Tully (eds), *Cycladic Archaeology: New Approaches and Discoveries*. Oxford: Archaeopress, 87-100.

Alexandridou, A. 2019. "Geometric Despotiko: On the Borderline Between Sacred and Profane", in A. Tsingarida and I. Lemos (eds), *Beyond the Polis: Ritual Practices in Early Greece*. Bruxelles: CReA-Patrimoine, 193-211.

Alexandridou, A. 2022. "The Terracotta Animal Figurines from Despotiko. The Life of Humans and Objects in the Early Iron Age Cyclades beyond Polarities", *BSA* 117, 169-193.

Alexandridou, A. (forthcoming a). «Γεωμετρικό Δεσποτικό. Οι Απαρχές ενός ιερού ή μήπως όχι;», in *Πρακτικά Γ' Κυκλαδολογικού συνεδρίου, 25-29 Μαΐου 2016, Ερμούπολη Σύρος*. Athens: Society of Cycladic Studies.

Alexandridou, A. (forthcoming b). «Πήλινα ειδώλια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από τη θέση Μάντρα του Δεσποτικού: μια πρώτη παρουσίαση», in *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Περὶ τῶν Κυκλάδων νήσων. Το Αρχαιολογικό Έργο στις Κυκλάδες», Τετάρτη 22 έως και Κυριακή 26 Νοεμβρίου 2017*.

Alexandridou, A. and K. Daifa (forthcoming). «Αναζητώντας την Αντίπαρο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στο Δεσποτικό», in *Πρακτικά ημερίδας. Οι Αρχαιότητες της Αντιπάρου, Αντίπαρος 15 Σεπτεμβρίου*.

Alexandridou, A. and D. Palaiothodoros. 2017. "The Attic Pottery from the Archaic Sanctuary at Vryokastro on Kythnos", in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 149-159.

Ammerman, R.M. 1990. "The Religious Context of Hellenistic Terracotta", in J.P. Uhlenbrock (ed.), *The Coroplast's Art. Greek Terracottas of the Hellenistic World, Exhibition Catalogue*. New Paltz, N.Y.: College Art Gallery, 37-46.

Barrowclough, D.A. 2007. *Cult in Context: Reconsidering Ritual in Archaeology*. Oxford: Oxbow.

Baumbach, J.D. 2004. *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece. BAR International Series* 1249. Oxford: Archaeopress.

Beazley, J.D. 1956. *Attic Black-figure Vase-painters*. Oxford: Clarendon Press.

Bell, C. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York; Oxford: Oxford University Press.

Bell, C. 1997. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. New York; Oxford: Oxford University Press.

Bevan, A. and J. Conolly. 2002. "GIS, Archaeological Survey, and Landscape Archaeology on the Island of Kythera, Greece", *JFA* 29, 123-138.

Birchall, A. 1972. "Attic Horse-head Amphorae", *JHS* 92, 46-63.

Blondé F., J.-Y. Perreault and C. Peristeri. 1992. "Un atelier de potier archaïque à Phari (Thasos)", in F. Blondé and J.-Y. Perreault (eds), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque, et Classique. BCH* Suppl. 23. Athènes: École française d'Athènes, 28-30, 33.

Boardman, J. 1967. *Excavations in Chios, 1952-1955: Greek Emporio*. London: Thames and Hudson.

Boardman, J. 1994. *The Diffusion of Classical Art in Antiquity.* London: Thames and Hudson.

Boardman J. and J. Hayes. 1966. *Excavations at Tocra 1963-1965: the Archaic deposits I. BSA* Suppl. 4. London: British School of Archaeology.

Boardman J. and J. Hayes. 1973. *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits II and later Deposits. BSA* Suppl 10. London: British School of Archaeology.

Bradley, R. 2003. "A Life Less Ordinary. The Ritualization of the Domestic Sphere in Later Prehistoric Europe", *CAJ* 13, 5-23.

Brann, E.T.H. 1961. "Late Geometric Well Groups from the Athenia Agora", *Hesperia* 30, 93-146.

Brisart, T. 2018. "Retour sur la céramique à décor géométrique du Hiéron", in R. Étienne (ed.), *Le sanctuaire d'Apollon à Délos.* Tome 1. *Délos* XLIV. Athènes: École française d'Athènes, 307-345.

Brock, J.K. 1949. "Excavations in Siphnos", *BSA* 44, 1-79.

Brück, J. 1999. "Ritual and Rationality: Some Problems of Interpretation in European Archaeology", *European Journal of Archaeology* 2, 313-344.

Brulotte, E.L. 1994. "The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis", Ph.D. diss., University of Minnesota.

Bruneau, F. and J. Ducat. 2010. *Οδηγός της Δήλου*. Athènes: Ecole française d'Athènes.

Cambitoglou, A. 1991. *Archaeological Museum of Andros. Guide to the Finds from the Excavations of the Geometric Town at Zagora*. Athens: Archaeological Museum of Andros.

Cambitoglou, A., J.J. Coulton, J. Birmingham and J.R. Green. 1971. *Zagora 1. Excavation Season 1967, Study Season 1968-69*. Sidney: Sidney University Press.

Cambitoglou, A., J.J. Coulton, J. Birmingham and J.R. Green. 1988. *Zagora 1. Excavation of a Geometric Settlement on the Island of Andros, Greece*. Athens: The Archaeological Society at Athens.

Coldstream, J.N. 1995. "Euboean Geometric Imports from the Acropolis of Pithekoussai", *BSA* 90, 251-267.

Cook, R.M. and P. Dupont. 1998. *East Greek Pottery*. London; New York: Routledge.

Courbin, P. 1966. *La céramique géométrique de l'Argolide*. Paris: De Boccard.

Croissant, F. 1983. *Les protomés feminines archaïques*. Paris: Ecole française d'Athenes.

Dengate, C. 1988. "The Sanctuaries of Apollo in the Peloponnese", Ph.D. diss., University of Chicago.

Draganits, E. 2009. "The Archaic Sanctuary on Despotiko Island (Cyclades): Geological Outline and Lithological Characterization of the Building Stones, with their Possible Provenance", *Austrian Journal of Earth Sciences* 102, 91-101.

Draganits, E. (forthcoming). "Geoarchaeological mapping of the building stones of an archaic sanctuary. Insights into building sequence, construction details and preference of rock properties", in A. Alexandridou, Y. Kourayos and I. Daifa (eds), *Despotiko, The site of Mandra: The Temple complex and its deposits. Babesch* Suppl. 46. Leuven: Peeters.

Duchêne, H., P. Fraisse and R. Dalongeville. 2001. *Le paysage portuaire de la Délos antique: recherches sur les installations maritimes, commerciales et urbaines du littoral délien*. Athènes: École Française d'Athènes.

Dugas, C. 1928. *Les vases de l'Héraion. Exploration archéologique de Délos* X. Paris: E. de Boccard.

Earle, J.W. 2010. "Trade, Politics and Religion in the Early Iron Age Aegean: Explaining the Sacred Island of Delos", *Journal of Prehistoric Religion* XXII, 39-56.

Eder, B. 2006. "Die spätbronze- und früheisenzeitliche Keramik", in H. Kyrieleis (ed.), *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia: die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996*. Berlin: De Gruyter, 141-246.

Étienne, R. 2007. "Le sanctuaire d'Apollon", *BCH* 131, 1002-1017.

Étienne, R. and J.-P. Braun. 2007. "Autels de Délos et autels ioniens", *AA*, 1-28.

Filis, K. 2012. «Ιωνικοί αμφορείς στο Βόρειο Αιγαίο», in M. Tiverios, V. Misaïlidou-Despotidou, E. Manakidou and A. Arvanitaki (eds), *Η κεραμική της Αρχαϊκής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.)*. Thessaloniki: Ziti, 265-280.

Fogelin, L. 2007. "The Archaeology of Religious Ritual", *The Annual Review of Anthropology* 36, 55-71.

Furtwängler, A. 1906. *Aegina: Das Heiligtum der Aphaia*. München: K.B. Akademie der Wissenschaften.

Gallet de Santerre, H. 1958. *Délos primitive et archaïque*. Paris: De Boccard.

Gallet de Santerre, H. 1975. "De Délos mycénienne à Délos archaïque. L'Artémision", *BCH* 99, 247-262.

Gavalas, G.I. 2014. «Σφονδύλια και υφαντικά βάρη από την Αμοργό. Συμβολή στην μελέτη της αρχαίας κλωστικής και υφαντικής στις Κυκλάδες», Ph.D. diss., University of Ioannina.

Geertz, C. 1966. *Religion as a Cultural System*. London: Tavistock.

Gruben, G. 1997. "Naxos und Delos. Studien zur archaischen Architektur der Kykladen", *JdI* 112, 261-416.

Haysom, M. 2019. "Entangled Religion, Ritual and Social Practice: the Case of Karphi", in I.S. Lemos and A. Tsingarida (eds), *Beyond the Polis: Rituals Rites and Cults in*

Early and Archaic Greece (12th-6th Centuries BC). Brussels: CReA-Patrimoine, 53-64.

Hellman, M.-C. 2006. *L'architecture grecque. Tome 2. Architecture religieuse et funéraire.* Paris: Picard.

Higgins, R.A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum I.* London: British Museum.

Hoepfner, W. (ed.), 2005. *Ιστορία της κατοικίας, 5000 π.Χ.-500 μ.Χ.* Thessaloniki: University Studio Press.

Insoll, T. 2004. *Archaeology, Ritual, Religion.* London: Routledge.

Insoll, T. 2007. "Introduction: Configuring Identities in Archaeology", in I. Timothy (ed.), *The Archaeology of Identities: a Reader.* London: Routledge, 1-18.

Isler, H.-P. and Th.E. Kalpaxis. 1978. *Das archaische Nordtor und seine Umgebung im Heraion von Samos. Samos, Band* IV. Bonn: In Kommission bei Rudolf Habelt.

Kahil, L. 1960. *La céramique grecque (fouilles 1911-1956). Etudes Thasiennes* VII. Athènes: École française d'Athènes.

Kaltsas, N. 1998. *Άκανθος* I. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979.* Athens: Ministry of Culture.

Karakassi, K. 2006. "Eine archaische Terracotta-Statuette aus Despotiko (Antiparos)", in N.Chr. Stampolidis (ed.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης.* Athens: Museum of Cycladic Art, 159-164.

Kerschner, M. 2003. "Zum Kult im früheisenzeitlichen Ephesos. Interpretation eines protogeometrischen Fundkomplexes aus dem Artemisheiligtum", in B. Schmaltz and M. Söldner (eds), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24.-28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.* Mu̇nster: Scriptorum, 246-250.

Kerschner, M. and W. Prochaska. 2011. "Die Tempel und Altäre der Artemis in Ephesos und ihre Baumaterialien", *ÖJh* 80, 73-153.

Kourayos, Y. 2005a. "Despotiko Mandra: A Sanctuary Dedicated to Apollo", in M. Yeroulanou and M. Stamatopoulou (eds), *Architecture and Archaeology in the Cyclades. Papers in honour of J.J. Coulton, BAR International Series* 1455. Oxford: Oxford University Press, 105-133.

Kourayos, Y. 2005b. «Νέο ιερό του Απόλλωνα αποκαλύπτεται στο Δεσποτικό, ακατοίκητη νησίδα της Αντιπάρου», *Corpus* 68, 18-25.

Kourayos, Y. 2006. «Η ανασκαφική δραστηριότητα του 2005 στο Ιερό του Απόλλωνα στην θέση Μάντρα της νησίδας του Δεσποτικού», in N.Chr. Stampolidis (ed.), *Γενέθλιο (τόμος προς τιμή της Ντόλλης Γουλανδρή).* Athens: Cycladic Museum, 147-158.

Kourayos, Y. 2009. *Δεσποτικό. Το Ιερό του Απόλλωνα.* Athens: Ministry of Merchant Shipping of the Aegean & Island Policy, General Secretariat of the Aegean & Island Policy.

Kourayos, Y. 2012. «Τα γλυπτά από το ιερό του Απόλλωνα στη θέση Μάντρα Δεσποτικού και νέα γλυπτά από την Πάρο», in G Kokkorou-Aleura and W.-D. Niemeier (eds), *Νέα ευρήματα αρχαϊκής γλυπτικής από ελληνικά ιερά και νεκροπόλεις, 2-3/11/07*

Διεθνές Συμπόσιο, Πανεπιστήμιο Αθηνών και Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. ATHENAIA 3. Athens: Deutsches Archäologisches Institut, 101-132.

Kourayos, Y. 2018. *Δεσποτικό. Ταξίδι στο Χρόνο*. Antiparos: Municipality of Antiparos.

Kourayos, Y., A. Alexandridou and K. Daifa (forthcoming a). «Απόλλωνας; Ποιος Απόλλωνας; Λατρεία και αναθήματα στο Δεσποτικό Αντιπάρου», in *Πρακτικά Συνεδρίου: Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο. Από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (11ος αι. π.Χ.- 6ος αι. μ.Χ.), Λήμνος 11-15 Σεπτεμβρίου 2019*.

Kourayos, Y., A. Alexandridou, K. Papajanni and E. Draganits. 2017. "Ritual Dinning at the Sanctuary of Apollo on Despotiko: The Evidence from Building Δ", in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 345-366.

Kourayos, Y. and B. Burns. 2004-2005. "Exploration of the Archaic Sanctuary at Mandra on Despotiko", *BCH* 128-129, 135-174.

Kourayos, Y. and B. Burns. 2017. "A Deposit of Small Finds from the Sanctuary of Apollo on the Island Despotiko", in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 327-344.

Kourayos, Y., B. Burns and I. Daifa (forthcoming b). "The 'Temple's' Deposit: Objects other than Clay Vessels", in A. Alexandridou, Y. Kourayos and I. Daifa (eds), *Despotiko, the Site of Mandra: The Temple Complex and its Deposits, Babesch* Suppl. 46. Leuven: Peeters.

Kourayos, Y. and K. Daifa. 2017. "Politics, Territory, and Religion in the Cycladic during the Archaic Period", in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 307-134.

Kourayos, Y. and K. Daifa (forthcoming a). «Νέα στοιχεία για την τοπογραφία του ιερού στο Δεσποτικό», in *Πρακτικά Γ' Κυκλαδολογικού συνεδρίου, 25-29 Μαΐου 2016, Ερμούπολη Σύρος*. Athens: Society of Cycladic Studies.

Kourayos, Y. and K. Daifa (forthcoming b). «Τα νέα ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνα», in *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Περὶ τῶν Κυκλάδων νήσων. Το Αρχαιολογικό Έργο στις Κυκλάδες», Τετάρτη 22 έως και Κυριακή 26 Νοεμβρίου 2017*.

Kourayos, Y. and K. Daifa (forthcoming c). «Ανασκάπτοντας εκτός- Αναστηλώνοντας εντός: Ανασκαφή και αναστήλωση στο ιερό του Απόλλωνα στο Δεσποτικό», in *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο. Από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (11ος αι. π.Χ.- 6ος αι. μ.Χ.)», Λήμνος 11-15 Σεπτεμβρίου 2019*.

Kourayos, Y., K. Daifa, A. Ohnesorg and K. Papajanni. 2010. «Δεσποτικό. Σημαντικά πορίσματα για την αρχιτεκτονική του αρχαϊκού ιερού και τα αποτελέσματα των φετινών ερευνών», *Παριανά* 119, 472-488.

Kourayos, Y., K. Daifa, A. Ohnesorg and K. Papajanni. 2012. "The Sanctuary of Despotiko in the Cyclades. Excavations 2001-2012", *AA*, 93-174.

Kourayos, Y., K. Daifa, G. Orestidis, D. Egglezos, V. Papavasileiou and E.-E. Toumbakari. 2020. "The Temple and Hestiatorion of the Sanctuary on Dhespótiko: Archaeology, Architecture, and Restoration", in P. Sapirstein and D. Scahill (eds), *New Directions and Paradigms for the Study of Greek Architecture. Interdisciplinary Dialogues in the Field*. Leiden; Boston: Brill, 135-148.

Kourayos, Y., M. Lambertz, A. Ohnesorg and K. Papajanni. 2011. "Apollon unterm Ziegenstall. Das neugefundene Heiligtum auf Despotiko", *Antike Welt* 2011, 47-56.

Koutsoumpou, M. 2017. "Beyond Athens and Corinth: Pottery Distribution in the Seventh Century Aegean: The Case of Kythnos", in X. Charalambidou and C. Morgan (eds), *Interpreting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation*. Oxford: Archaeopress Archaeology, 160-172.

Kreuzer, B. 1998. *Die attisch schwarzfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos. Samos* XIII. Bonn: Rudolf Habelt.

Kyriakidis, E. 2007. "Archaeologies of Ritual", in E. Kyriakidis (ed.), *The Archaeology of* Ritual. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, 289-308.

Laumonier, A. 1956. *Les figurines de terre cuite. Exploration Archéologique De Délos* XXIII. Paris: De Boccard.

Lissarrague, F. 1990. *The Aesthetics of the Greek Banquet: Images of Wine and Ritual.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Luce, J-M. 2008. *L'aire du pilier des Rhodiens (fouille 1990-1992) à la frontière du profane et du sacré, Fouilles de Delphes, 2. Topographie et architecture* 13. Athènes: École Française d'Athènes.

Luke, J. 1994. "The Krater, Kratos and the Polis", *Greece and Rome* 41: 23-32.

Lüdorf, G. 2000. *Die Lekane: Typologie und Chronologie einer Leitform der attischen Gebrauchs keramik des 6.-1.Jahrhunderts v.Chr.* Rahden: Verlag Marie Leidorf.

Lynch, K.M. 2011. *The Symposium in Context: Pottery from a Late Archaic House near the Athenian Agora*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Matthaiou, A.P. 2015. «Τρία ενεπίγραφα όστρακα Πάρου», *Γραμματείον* 4, 99-104.

Matthaiou, A.P. 2020. «Δύο αρχαϊκές επιγραφές Πάρου», *Γραμματείον* 9, 65-70.

Mazarakis Ainian, A. 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece. SIMA* 121. Jonsered: Paul Åströms förlag.

Mazarakis Ainian, A. (ed.), 2017. *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.

Mazarakis Ainian, A. 2019. *The Sanctuaries of Ancient Kythnos*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.

Merker, G.S. 2000. *The Sanctuary of Demeter and Kore Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods. Corinth* XVII.4. Princeton (N.J.): American School of Classical Studies at Athens.

Merker G.S. 2003. "Corinthian Terracotta Figurines: The Development of an Industry", in C.K. Williams and N. Bookidis (eds), *Corinth: The Centenary 1896-1996. Corinth* XX. Princeton N.J: The American School of Classical Studies at Athens, 233-245.

Morgan, C. 1999. *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary. Isthmia* VIII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Moysiadis, K. and A. Perakis. 2011. "Geospatial Predictive Modelling of the Neolithic Archaeological Sites of Magnesia in Greece", *International Journal of Digital Earth* 4, 421-433.

Mylonas, G.E. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος*. Athens: The Archaeological Society at Athens.

Ohnesorg, A. (forthcoming). "The Roof Tiles from the Sanctuary of Apollo on Despotiko", in *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Περὶ τῶν Κυκλάδων νήσων. Το Αρχαιολογικό Έργο στις Κυκλάδες», Τετάρτη 22 έως και Κυριακή 26 Νοεμβρίου 2017*.

Ohnesorg, A. and K. Papajanni. 2018. "The Sanctuary of Despotiko (Cyclades, Greece)", in E. Angliker and J. Tully (eds), *Cycladic Archaeology and Research: New Approaches and Discoveries*. Summertown: Archaeopress, 73-86.

Pakkanen, P. 2015. "Depositing Cult-Considerations on what makes a Cult Deposit", in P. Pakkanen and S. Bocher (eds), *Cult Material: From Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* 21. Helsingin Yliopisto: Suomen Ateenan-instituutin, 24-48.

Palaiothodoros, D. (forthcoming). «Πάρος και Αθήνα στον 6ο αιώνα π.Χ.: Εισαγωγές Αττικής μελανόμορφης κεραμικής στο νεκροταφείο της Παροικιάς και στο ιερό του Απόλλωνα στο Δεσποτικό. Συγκλίσεις και αποκλίσεις», in *Πρακτικά Δ΄ Κυκλαδολογικού Διεθνούς Συνεδρίου, Τήνος, 22-26 Σεπτεμβρίου 2021*.

Payne, H. 1931. *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*. Oxford: Clarendon Press.

Payne, H. (ed.), 1940. *Perachora: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia; Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. Vol. 1 Architecture Bronzes Terracottas*. Oxford: Clarendon Press.

Petrakis, M. 2020. *Η μάχαιρα στην αρχαία ελληνική λατρεία. Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησσίου*. Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.

Picozzi, M.G. 1971. "Anfore attiche a protome equina", *StMisc* 18, 5-64.

Poulsen, F. and C. Dugas. 1911. "Vases archaïques de Délos", *BCH* 35, 350-422.

Renfrew, C. 1985. *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*. Athens: The British School at Athens.

Renfrew, C. 1994. "The Archaeology of Religion", in C. Renfrew and E.B.W. Zubrow (eds), *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 47-54.

Renfrew, C. 2007. "Prehistoric Religions in the Aegean", in T. Insoll (ed.), *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Oxford: Oxford University Press, 681-695.

Rubenschon, O. 1962. *Das Delion von Paros*. Wiesbaden: F. Steiner.

Schilardi, D.U. 1988. «Ανασκαφή Πάρου», *Prakt* 143, 184-207.

Schilardi, D. 2016. *Κουκουναριές Πάρου: Οι ανασκαφές και η ιστορία της πανάρχαιης ακρόπολης του Αιγαίου*. Athens: Center for Historical and Archaeological Studies "Excavations of Paros".

Sezgin, Y. 2004. "Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries", in A. Moustaka (ed.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony: Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera: Abdera, 20-21 October 2001*. Thessaloniki: ΙΘ Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Komotini, University Studio Press, 169-183.

Simon, C.G. 1986. The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia, Ph.D. diss., University of California.

Sparkes, B.A. and L. Talcott. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora* XII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Stampolides, N.Chr. 2003. *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος-6ος αιώνας π.Χ./Sea Routes. From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th cent. BC. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete September 29th-October 2nd 2002*. Athens: Museum of Cycladic Art.

Stillwell, A.N., J.L. Benson, A.L. Boegehold and C.G. Boulter. 1984. *The Potters' Quarter. The Pottery. Corinth* XV.3. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Stissi, V. 2002. Pottery to the People: the Production, Distribution and Consumption of Decorated Potteryin the Greek World in the Archaic Period (650-480 BC), Ph.D. diss., University of Amsterdam.

Televantou, A.Ch. 2008. *Άνδρος: η αρχαία πόλη της Υψηλής*. Athens: Ministry of Culture-KA Ephorate of Classical and Prehistoric Antiquities.

Televantou, A.Chr. 2017. "The Acropolis of Aghios Andreas, Siphnos. The Sanctuary (8th-2nd Century BC)", in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 367-377.

Ure, P.N. 1934. *Aryballoi & Figurines from Rhitsona in Boeotia an Account of the early archaic Pottery and of the Figurines, archaic and classical, with supplementary Lists of the Finds of Glass, Beads and Metal, from Excavations made by R. M. Burrows and P. N. Ure in 1907, 1908, 1909 and by P. N. and A. D. Ure in 1921 and 1922*. Cambridge: Cambridge University Press.

Verdan, S., Th. Theurillat and A. Kenzelmann (eds), 2011. *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach: Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens Nov. 28-30-2008. BAR International Series* 2254. Oxford: Archaeopress.

Villing, A. and E.G. Pemberton. 2010. "Mortaria from Ancient Corinth: Form and Function", *Hesperia* 79, 555-638.

Vlachou, V. 2011. "Households and Workshops at Early Iron Age Oropos: A Quantitative Approach of the Fine, Wheel-made Pottery", in S. Verdan, T. Theurillat and A. Kenzelmann Pfyffer (eds), *Early Iron Age Pottery. A Quantitative Approach, Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens, November 28-30 2008. BAR International Series* 2254. Oxford: Archaeopress, 89-96.

Alexandros Mazarakis Ainian
Professor of Classical Archaeology, University of Thessaly

Alexandra Alexandridou
Assistant Professor of Classical Archaeology, University of Ioannina

Kornilia Daifa
Phd candidate, University of Thessaly

Eleni Chatzinikolaou
Phd candidate, University of Thessaly

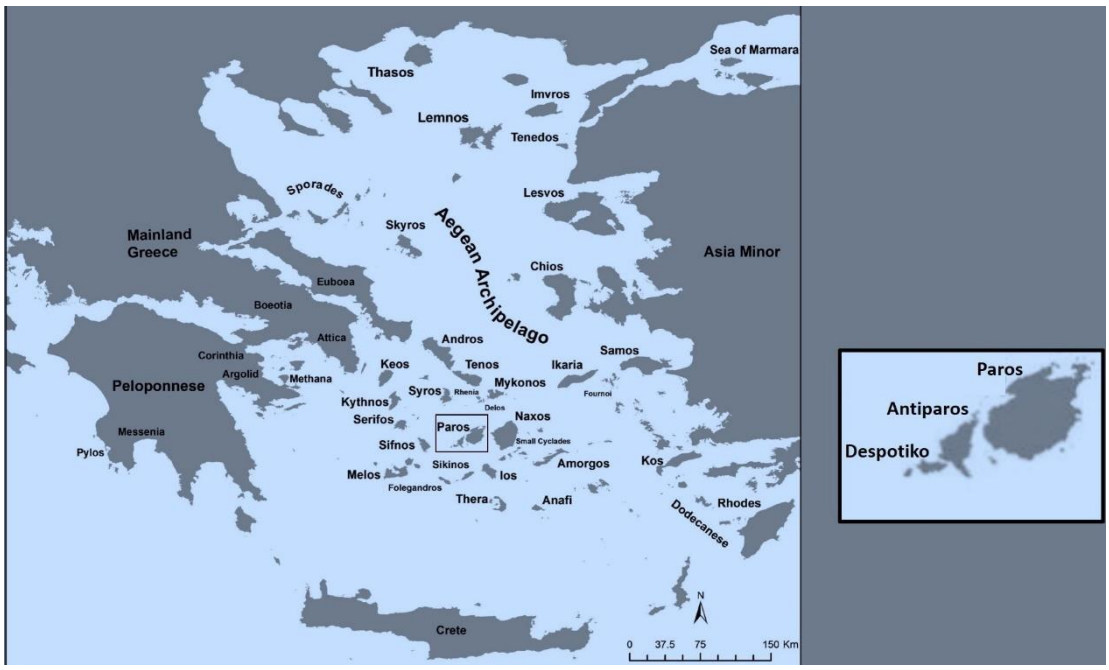

Fig. 1. Map of the Cyclades.

Fig. 2. Aerial photo of the site of Mandra on Despotiko (courtesy Y. Kourayos).

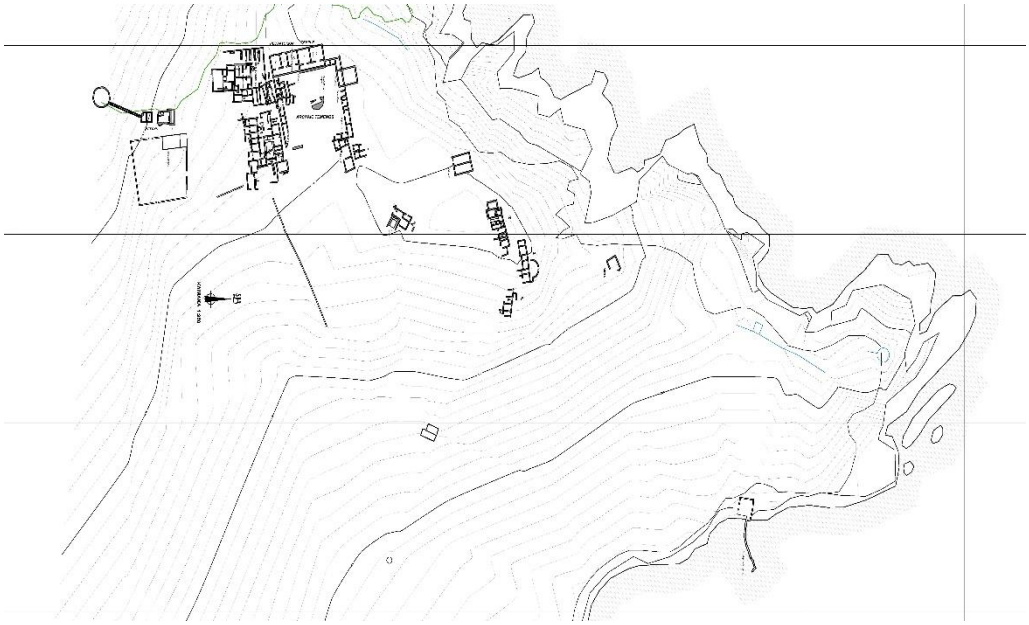

Fig. 3. Topographical plan of Mandra site (plan by G. Orestides, courtesy Y. Kourayos).

Fig. 4. Plan of the Geometric buildings Ξ and O (plan by G. Orestides, courtesy Y. Kourayos).

Fig. 5. Aerial photo of the Archaic temenos and the south area of the sanctuary (courtesy Y. Kourayos).

Fig. 6. Aerial photo of Buildings B, H, P (courtesy Y. Kourayos).

Fig. 7. Photogrammetrical plan of Building Φ, marked in white (plan by G. Orestides, courtesy Y. Kourayos).

Fig. 8. Building T, view from W (courtesy Y. Kourayos).

Fig. 9. Number of vessels by category in various rooms of Buildings H, B, Φ, (Charts by K. Daifa).

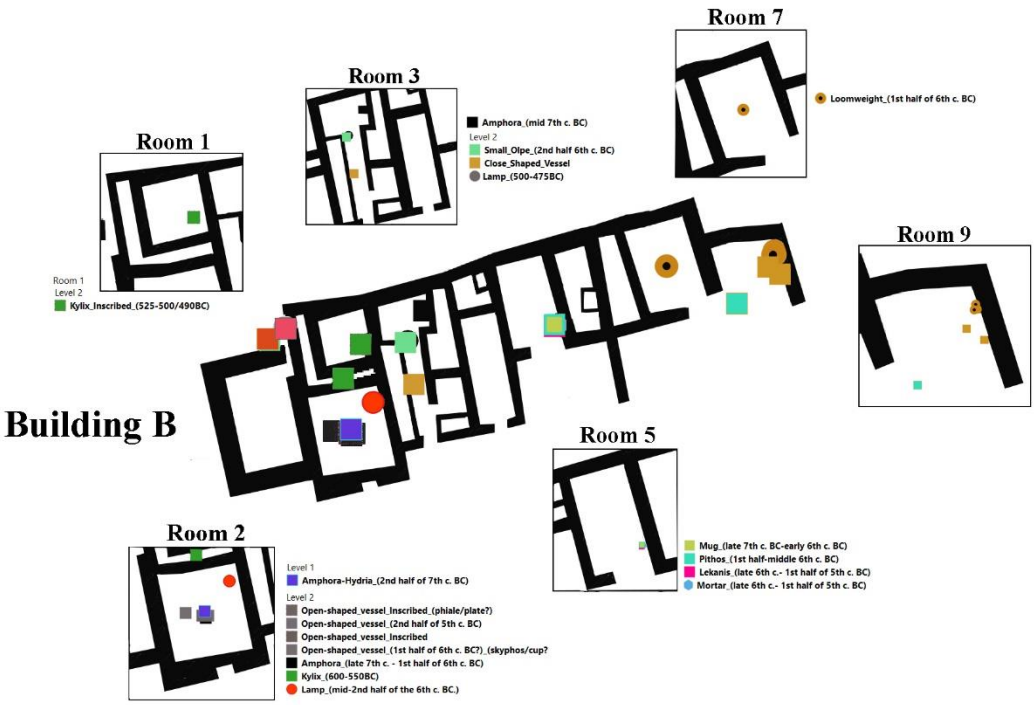

Fig. 10. Dispersion of special finds in the rooms of Building B (GIS application by E. Chatzinikolaou).

Fig. 11. Finds from the west part of Building B (courtesy Y. Kourayos).

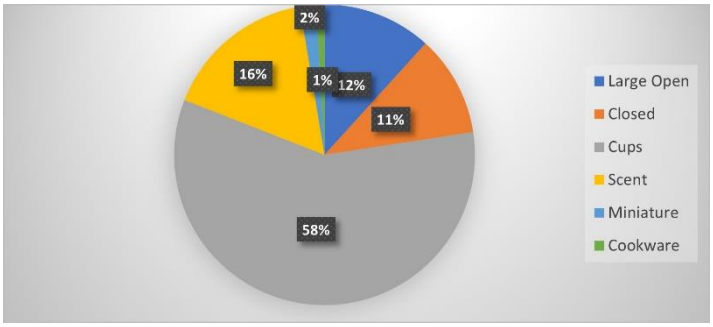

Fig. 12. Estimated Minimum Number of Vessels [ENV] from the deposit in Room A1 (after Y. Kourayos, E. Hasaki & B. Sutton).

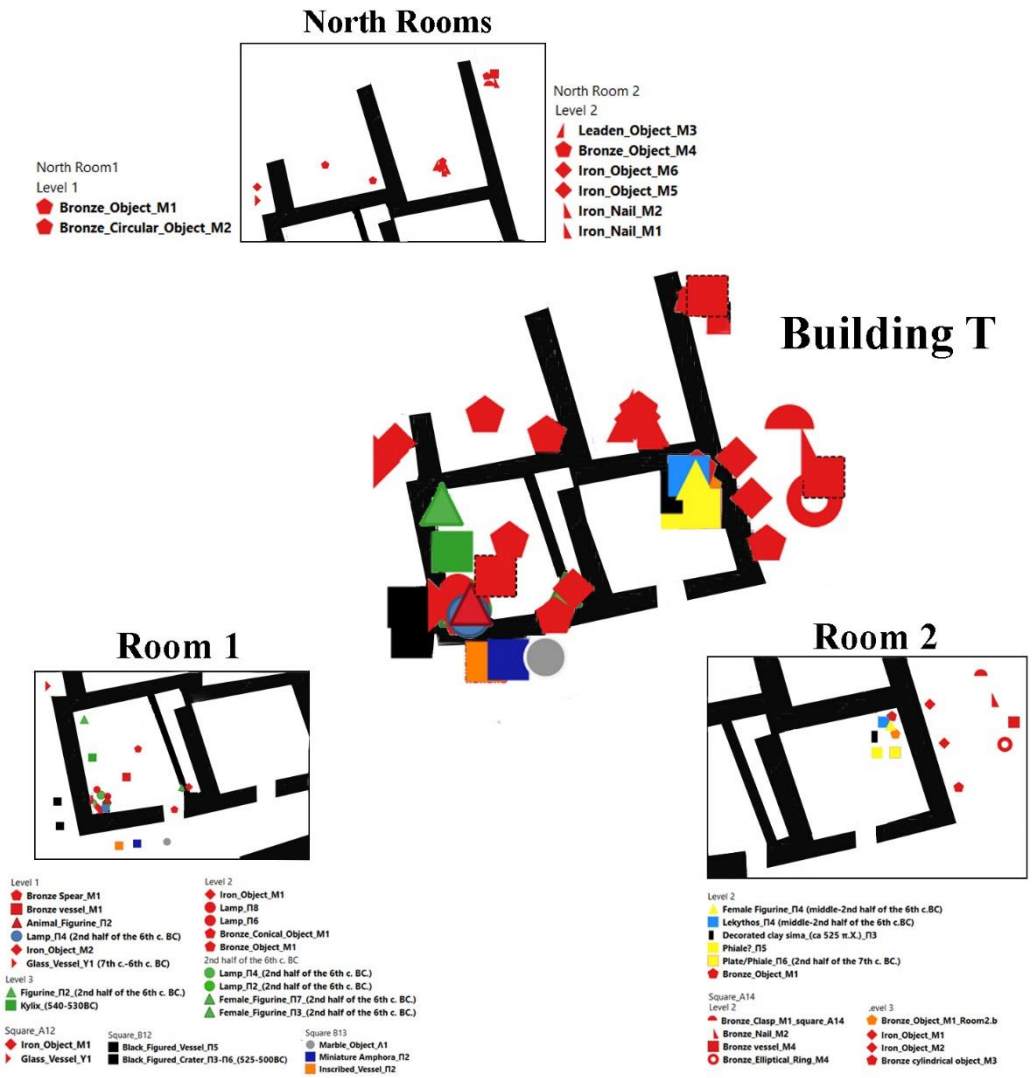

Fig. 13. Dispersion of special finds in the rooms of Building T (GIS application by E. Chatzinikolaou).

Fig. 14. Finds from Building T (courtesy Y. Kourayos).

Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ[1]

Η πόλη της Κορίνθου ήταν γνωστή για τον πλούτο και την πολυτέλειά της[2]. Η γεωγραφική της θέση της εξασφάλιζε στρατηγική και οικονομική υπεροχή, διότι έλεγχε τον Ισθμό, μέσω του οποίου η διαμετακόμιση εμπορευμάτων προσέφερε μία σύντομη περικοπή του εμπορικού δρόμου μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης[3]. Αυτό το πλεονέκτημα σε συνδυασμό με τον φυσικό πλούτο της περιοχής έδωσαν στην πόλη μία κυρίαρχη θέση στον Ελλαδικό χώρο για μία μεγάλη περίοδο στη μακρά ιστορία της. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μία πρώτη προσέγγιση της εξέλιξης της κατοικίας στην επικράτεια της πλούσιας πόλεως-κράτους της Κορίνθου από την αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική περίοδο. Από τη συγκριτική παράθεση των υλικών καταλοίπων που έχουν δημοσιευτεί, προκύπτουν πολλά ενδιαφέροντα συμπεράσματα που εν πολλοίς είναι σε συνάρτηση με τη γεωγραφική της θέση, την άνθηση του εμπορίου και τη συσσώρρευση πλούτου που συνετέλεσαν στη δημιουργία και ανάπτυξή της ως πόλης-κράτους.

Το σύνολο των γνωστών οικιών από την παραπάνω γεωγραφική θέση (εικ. 1α) παρατίθενται στον αναλυτικό Κατάλογο (παράρτ.), ενώ παρακάτω εξετάζονται αναλυτικότερα και αποτιμούνται οι σημαντικότερες από αυτές ανά περίοδο. Όλες οι οικίες αναφέρονται με τον αριθμό Καταλόγου, ενώ ενίοτε τον αριθμό συνοδεύει και η ονομασία που δόθηκε σε ορισμένες εξ αυτών από τους ανασκαφείς ή τους μελετητές τους.

---

[1] Η παρούσα εργασία είναι αποτέλεσμα της έρευνας που διεξήχθη στο πλαίσιο συγγραφής της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας με τίτλο: «Η Εξέλιξη της Κατοικίας στην Κορινθία από την αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική περίοδο» και η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαιολογία Ανατολικής Μεσογείου Από την Προϊστορική Εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή» του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ολόκληρη η εργασία και ο πλήρης κατάλογος των οικιών (Παράρ. ΙΙ) έχουν αναρτηθεί στο ψηφιακό αποθετήριο του Πανεπιστημίου Αιγαίου (hellanicus.lib.aegean.gr, ανακτήθηκε 10/01/2023).

[2] Shear 1931, 121.

[3] Sanders 1991, 423-428. Επίσης, βλ. Shear 1931, 121 και Weinberg και Weinberg 1946, 67, που θεωρούν ότι οι ναυτικοί προτιμούσαν να αποφεύγουν τα επικίνδυνα νερά της νότιας Πελοποννήσου και έφερναν τα εμπορεύματά τους ή ακόμη και τα ίδια τα πλοία, για μεταφορά στον Δίολκο. Ο Pettegrew (2011), ωστόσο, θεωρεί ότι δεν είναι δυνατόν να γίνονταν μεταφορές πλοίων εμπορικών ή των φορτίων τους σε συνήθη βάση. Κατά τη γνώμη μου η άποψη του Sanders και των υπολοίπων μελετητών είναι σωστότερη.

Οι πρωτοκορινθιακές οικίες (7ος αι. π.Χ.)

Τα υλικά κατάλοιπα

Στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς της Κορίνθου έχουν βρεθεί διάσπαρτα τεκμήρια για την πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και πρωτοκορινθιακή κατοίκηση[4]. Τα αρχαιολογικά στοιχεία δείχνουν ότι το έθιμο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κόρινθο ήταν να θάβουν τους νεκρούς κοντά στις οικίες τους[5]. Στην άνω πεδιάδα της Οδού Λεχαίου υπήρχε ένα νεκροταφείο που εγκαταλείφθηκε στη Μέση Γεωμετρική περίοδο λόγω της αύξησης του πληθυσμού[6] και του νέου πνεύματος αστικοποίησης που ζητούσε την εξέλιξη ενός πιο συμπαγούς σχεδίου για το κέντρο της πόλης[7]. Τα ευρήματα του οικισμού της Γεωμετρικής περιόδου συνίστανται σε μεμονωμένα σωζόμενα τμήματα τοίχων, όστρακα και φρέατα[8]. Ίχνη που καταδεικνύουν την παρουσία μικρών οικισμών στην ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές[9].

Η Κόρινθος απέκτησε τείχος στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο, ένα χαρακτηριστικό της διαδικασίας διαμόρφωσης της πόλης-κράτους της Κορίνθου. Τμήμα του ύστερου πρωτοκορινθιακού τείχους έχει εντοπιστεί στο λεγόμενο Potters' Quarter, τον Κεραμεικό της Κορίνθου, στο βορειοδυτικό τμήμα του άστεως[10]. Δέκα παραδείγματα οικιών εντός της επικράτειας της Κορίνθου χρονολογούνται στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο (εικ. 1β). Οι περισσότερες είναι αποσπασματικές. Οι επτά εντοπίζονται εντός του άστεως της Κορίνθου και οι τρεις στην Περαχώρα. Η προτίμηση των πλατωμάτων της Κορίνθου για κατοίκηση δεν εκπλήσσει, λαμβάνοντας υπ' όψη τα σημαντικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η περιοχή[11]. Κάτωθι περιγράφεται το σύνολο των πρωτοκορινθιακών οικιών, αφενός διότι σώζεται σχετικά μικρός αριθμός τους, αφετέρου διότι η μελέτη τους είναι εξαιρετικά σημαντική για την κατανόηση της γένεσης της πόλης-κράτους, που συντελέστηκε την ίδια περίοδο.

Οικία αρ. 2. Η πρωιμότερη ίσως οικία της Πρωτοκορινθιακής περιόδου βρέθηκε στη Ρωμαϊκή αγορά της Κορίνθου και σε απόσταση περίπου 12,50 μ. νότια της Ιερής Κρήνης (εικ. 3)[12]. Αποσπασματικοί γεωμετρικοί τοίχοι εν μέρει καλύφθηκαν από την πρώιμη αρχαϊκή οικία, όπως ο νότιος τοίχος της, που αρχικά ήταν αναλημματικός[13]. Το κτήριο έχει τρεις κατασκευαστικές φάσεις. Αρχικά αποτελούνταν από τουλάχιστον πέντε δωμάτια: μία αυλή στα βόρεια, ένα μεγάλο δωμάτιο στα δυτικά (Δωμάτιο 2) και τα τρία δωμάτια σε σειρά στα νότια της αυλής και ανατολικά του Δωματίου 2. Η αυλή έφερε δάπεδο από πακτωμένα λεπτά θραύσματα και σκόνη πωρόλιθου, που ίσως τοποθετήθηκαν όταν ήταν βρεγμένα για να σχηματίσουν μία σκληρή επιφάνεια. Τα

---

[4] Williams *κ.ά.* 1973, 4, σημ. 12. Βλ. επίσης Williams και Fisher 1971, 23, σημ. 21 και 22.

[5] Αυτή η πρακτική συνέβαινε και στην Αγορά της Αθήνας, Camp 2005, 52.

[6] Williams 1970, 33· Williams *κ.ά.* 1973, 4, σημ. 13.

[7] Robinson και Weinberg 1960, 252, σημ. 34 και 35· Lang 2007, 183.

[8] Robinson και Weinberg 1960, 252.

[9] Donati 2010, 94-97.

[10] Williams 1981b, 412· Frederiksen 2013, 79-90. Τμήμα του τείχους του 6ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε το 2008 κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης αυτοκινητόδρομου Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος-Τσακώνα, βλ. Kissas και Tasinos 2016, 662-671.

[11] Shear 1931, 121· Sacks 2005, 91· Weinberg και Weinberg 1946, 67· Sanders 2005, 1.

[12] Williams και Fisher 1971, 3.

[13] Williams και Fisher 1971, 3 και 5.

Δωμάτια 4 και 5 ήταν σε κατώτερο βάθος (περ. 0,50 μ.) από τα υπόλοιπα δωμάτια. Οι τοίχοι του ημιυπογείου ήταν επιχρισμένοι με λάσπη.

Στη δεύτερη φάση η κάτοψη άλλαξε με την πλήρωση των Δωματίων 4 και 5 και με την ένωση των Δωματίων 3 και 4 σε έναν χώρο, που λειτουργούσε πλέον ως αυλή βιοτεχνικής χρήσης, στην οποία χτίστηκε ένας κλίβανος. Στη νοτιοδυτική γωνία της αυλής κατασκευάστηκε μία εστία που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε εντατικά καθόλη τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου. Δεν γνωρίζουμε αν η εστία χρησιμοποιήθηκε για οικιακούς σκοπούς ή σε συνδυασμό με τη βιοτεχνική χρήση του Δωματίου 3-4. Σκωρία σιδήρου βρέθηκε στο δάπεδο των Δωματίων 3-4 και στο δάπεδο της αυλής. Το Δωμάτιο 2 ξαναχτίστηκε[14]. Το δάπεδό του ανέβηκε σε ύψος περίπου 0,27 μ. επάνω από το αρχικό δάπεδο της οικίας. Οι τοίχοι του είναι επιχρισμένοι με λευκοπράσινο πηλό. Η δεύτερη περίοδος έληξε με καταστροφή από πυρκαγιά. Την ίδια εποχή ένα κυκλικό πηγάδι (αρ. L P-C 4), περίπου 2,50 μ. νότια της οικίας, έμεινε επίσης εκτός χρήσης και πληρώθηκε.

Οικία αρ. 3**.** Το ανατολικό τμήμα μιας δεύτερης οικίας[15], χτίστηκε αμέσως δυτικά της Οικίας αρ. 2. Ο τρόπος κατασκευής των τοίχων της μοιάζει πολύ με αυτόν της δεύτερης φάσης της Οικίας αρ. 2.

Οικία αρ. 6. Νοτιότερα, στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αγοράς αποκαλύφθηκαν το 1971 σε ευθεία διάταξη τρεις πρωτοκορινθιακές-κορινθιακές οικίες, κάτω από τον χώρο, όπου τον 4ο αι. π.Χ. ανεγέρθηκε η Νότια Στοά. Η Οικία αρ. 6 (κατά τους ανασκαφείς House 2, βλ. εικ. 4)[16] έχει ορθογώνια κάτοψη. Αποτελείται από δύο μεγάλα ορθογώνια δωμάτια κατά μήκος της νότιας πλευράς με παρόμοιες διαστάσεις και πιθανώς τρία μικρότερα δωμάτια κατά μήκος της βόρειας. Ο βόρειος τοίχος είναι θεμελιωμένος σε έναν γεωμετρικό αναλημματικό τοίχο. Το νοτιοδυτικό δωμάτιο μπορεί να ήταν η αυλή. Σε απόσταση 1,10 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία αυτού του δωματίου, ο τοίχος τελειώνει με ένα μεγάλο κατώφλι από πωρόλιθο που δηλώνει την κύρια είσοδο στην οικία. Το ενδιαφέρον σε αυτήν την οικία είναι μία σειρά από οπές και μία ρηχή τάφρος σε απόσταση περίπου 3,00 μ. δυτικά από το κτήριο. Ο νότιος τοίχος της οικίας επεκτείνεται προς τα δυτικά για να συναντήσει αυτήν την τάφρο και τη γραμμή των οπών. Πρόκειται σύμφωνα με τον ανασκαφέα για τα λείψανα ενός πλεκτού τοίχου από καλάμια, που μπορεί να χρησίμευαν ως περίφραξη για την εκτροφή οικόσιτων ζώων. Οι τοίχοι κατασκευάστηκαν από μικρές αργές λίθους και χτίστηκαν μέσα στις τάφρους θεμελίωσης μέχρι το επίπεδο του δαπέδου της οικίας. Η ανωδομή φαίνεται να αποτελούνταν από ωμόπλινθους[17]. Η οικία καταστράφηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Με αυτά τα λείψανα οικίας πιθανότατα συνδέεται ένα πηγάδι που βρέθηκε στα ΝΑ και περιείχε υλικό που είχε καταστραφεί την περίοδο μεταξύ του 500 και 480 π.Χ.[18].

Οικία αρ. 5. Τα σωζόμενα ίχνη της πρωτοκορινθιακής-κορινθιακής οικίας που ο Williams αποκαλεί *House 4* (αρ. 5, εικ. 4)[19] συνίστανται σε βοτσαλωτό πακτωμένο σε χώμα σε μικρή έκταση που συνδέεται στα νότια με έναν τοίχο πλάτους 0,28 μ. από ωμόπλινθους

[14] Williams και Fisher 1971, 9.
[15] Williams και Fisher 1971, 5, Οικία αρ. 3.
[16] Williams και Fisher 1972, 145.
[17] Williams και Fisher 1972, 147.
[18] Williams και Fisher 1972, 149, σημ. 9.
[19] Williams *κ.ά.* 1973, 15, σημ. 22· Williams και Fisher 1972, 145, fig. 2.

που γωνιάζει στις δύο άκρες του[20]. Στη μία γωνία του βρέθηκε παχιά στρώση μαύρης τέφρας, μαζί με κόκκους και απολεπίσματα σιδήρου[21]. Το πηγάδι αρ. 72-6 σε χώρο αμέσως βόρεια της εστίας και εφαπτόμενα στον δυτικό τοίχο του κτηρίου του 5ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι σχετίζεται με τα λείψανα της οικίας[22].

Η μεσαία από τις τρεις πρωτοκορινθιακές-κορινθιακές οικίες που αποκαλύφθηκαν κάτω από τον χώρο της Νότιας Στοάς (αρ. 34, κατά τους ανασκαφείς House 3, βλ. εικ. 4)[23] συνδέεται με ένα πηγάδι στα νοτιοδυτικά της, που χρονολογείται στα 600-540 π.Χ. Πρόκειται για ένα σχεδόν τετράγωνης κάτοψης δωμάτιο με τον βόρειο τοίχο να εκτείνεται ανατολικότερα και τον δυτικό τοίχο να εκτείνεται βόρεια. Αν και σώζεται αποσπασματικά στην κάτοψη μοιάζει με την Οικία αρ. 6 αμέσως ανατολικά, πρέπει δηλαδή να ήταν ορθογώνια.

Η Οικία αρ. 10 ή «Κτήριο των Καρχηδονιακών Αμφορέων» (Punic Amphora Building) έχει εντοπιστεί δυτικά της Νότιας Στοάς και χρονολογείται από τον 5ο αι. π.Χ. (εικ. 8)[24]. Στο Δωμάτιο 4 στη βορειοανατολική γωνία του κτηρίου έχει βρεθεί ένα θεμέλιο από χαλίκια μήκους 1,50 μ. Δύο κοιλότητες αποθήκευσης κατά μήκος της δυτικής όψης του τοίχου συνδέονται με μία πρωιμότερη κατασκευή. Η κεραμική μιας από τις κοιλότητες είναι πρωτοκορινθιακή. Η κάτοψη της οικίας του 5ου αι. π.Χ. θυμίζει αυτές του 7ου αι. π.Χ., γεγονός που ίσως σημαίνει ότι η οικία στο σύνολό της έχει χτιστεί επάνω σε πρωτοκορινθιακό, πιθανόν, προκάτοχό της.

Στο βόρειο τμήμα του λόφου του ναού του Απόλλωνα εντοπίστηκαν δύο συγκροτήματα οικιών του 7ου αι. π.Χ. που δεν έχουν ανασκαφεί συστηματικά (Οικίες αρ. 26 και 58). Η δυτική συστάδα αποτελείται από δύο χώρους ορθογώνιας κάτοψης, εκ των οποίων ο ένας εκτείνεται στον άξονα βόρεια-νότια και ο άλλος στον άξονα ανατολικά-δυτικά. Η ανατολική αποτελείται από τετράπλευρο δίχωρο κτήριο που χωρίζεται με διάδρομο πλάτους 1,40 μ. με τμήμα κτηρίου που ίσως αποτελεί άλλη μία οικία[25].

Δύο ακόμη πρωτοκορινθιακές κατασκευές έχουν εντοπιστεί στην Περαχώρα, στο πλάτωμα ανατολικά του Ηραίου. Η πρώτη, η Οικία αρ. 32 ή «κτήριο Β ΙΙ»[26] δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, αλλά έφερε δύο δάπεδα, που έδωσαν απαραβίαστο υλικό του πρώιμου 7ου αι. π.Χ. (όταν ήδη η χερσόνησος της Περαχώρας ανήκε στην επικράτεια της Κορίνθου)[27]. Η οικία επικαλύφθηκε εν μέρει και καταστράφηκε από την αρχαϊκή Οικία αρ. 33. Πρόκειται για μία μεγαροειδή κατασκευή με είσοδο στα δυτικά. Οι μεγαροειδείς κατασκευές επιβιώνουν έως πολύ αργότερα στον Ελλαδικό χώρο[28]. Ο βόρειος τοίχος πάχους περίπου 0,75 μ. ή 0,80 μ. αποτελείται από αρκετά μεγάλες λίθους, και ανάμεσά τους μικρότερες, όπου ήταν απαραίτητο να γεμίσουν τα κενά. Η γραμμή του τοίχου δεν είναι απολύτως ευθεία. Ο ανατολικός τοίχος είναι μικρότερος από τον βόρειο τοίχο, με μικρότερο πάχος. Ίσως ο βόρειος και ο νότιος τοίχος δέχονταν το φορτίο των κύριων

[20] Williams *κ.ά.* 1973, 16.
[21] Williams *κ.ά.* 1973, 16-17.
[22] Williams κ.ά. 1973, 17.
[23] Williams και Fisher 1972, 145, House 3, fig. 2.
[24] Williams 1979, 107.
[25] Robinson 1985, 63, fig. 1.
[26] Βλ. Tomlinson 1969, 175.
[27] Hammond 1954, 101 και 102· Legon 1981, 67-69· *CAH* III, 3, 334.
[28] Βλ. οικία στις Άνω Σιφές Βοιωτίας, του 5ου ή 4ου αι. π.Χ., Hoepfner 2005, 152.

δοκών της οροφής. Αυτό υποδεικνύει ότι η στέγη είχε ένα αέτωμα σε κάθε άκρο. Στην πρώτη περίοδο υπήρχε ένα τραχύ δάπεδο στο κυρίως δωμάτιο από βότσαλα σε κόκκινο πηλό. Στον προθάλαμο το δάπεδο αποτελούνταν πιθανότατα από πατημένο χώμα. Τα δύο δάπεδα χρονολογούνται στον πρώιμο 7ο αι. π.Χ. Υπήρχαν ίχνη από αρκετές εστίες ή στρώματα τέφρας.

Σε δεύτερη φάση ο προθάλαμος καλύφθηκε με βότσαλα, και ο κυρίως χώρος με επίπεδο σκληρό πρασινωπό πηλό[29]. Δεν υπάρχουν λίθινα κατώφλια, αλλά το βοτσαλωτό του προθαλάμου συνεχίζει ως τη θύρα. Οι κατασκευές αυτές χρονολογούνται από την κεραμική στον 7ο αι. π.Χ.

Η ανακάλυψη στην Άνω Κοιλάδα ενός μικρού ναού[30] και ο γεωμετρικός ναός του Ηραίου που μοιάζει κατασκευαστικά με τους τοίχους της Οικίας 32 υποδεικνύουν ότι πρόκειται για ναό, πιθανόν, όπως και η κεραμική που ανήκε κυρίως σε μικκύλα αγγεία, ωστόσο, ο προφανής χαρακτήρας της Οικίας αρ. 33, που τον διαδέχτηκε και τον κάλυψε, δείχνει ότι πιθανότατα πρόκειται για οικία. Ίσως τα αναθηματικά αντικείμενα που βρέθηκαν ήταν αντικείμενα προς πώληση στους προσκυνητές[31]. Δεν βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων στο κτήριο, και φαίνεται ότι η οροφή πρέπει να ήταν από φθαρτά υλικά, πιθανώς αχυροσκεπή.

Η Οικία αρ. 36 που εντοπίζεται στην Άνω Κοιλάδα του Ηραίου μοιάζει με τις τυπικές οικίες του 5ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Robertson χτίστηκε επάνω από μία σχεδόν αψιδωτή οικία του 6ου αι. π.Χ., με ενδείξεις κατοχής από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ.[32].

Πιθανά ίχνη οικίας του 7ου αι. π.Χ. εντοπίστηκαν στη νότια όχθη της Λίμνης Βουλιαγμένης επάνω σε ισοπεδωμένο χώρο[33]. Τμήματα τοίχων συνδέονταν με πολύ συμπαγή δάπεδα, το ένα από χαλίκι, σε δύο ίσως φάσεις κατασκευής.

Συγκριτική μελέτη των δεδομένων της Πρωτοκορινθιακής περιόδου

Στις οικίες της Πρωτοκορινθιακής περιόδου δεν έχει βρεθεί αγωγός ύδρευσης ή αποχέτευσης[34]. Η διαχείριση του νερού με την κατασκευή κεντρικού αγωγού ύδρευσης και αποχέτευσης από την κεντρική εξουσία είναι δείκτης της ανάπτυξης του άστεως. Κατά την Πρωτοκορινθιακή περίοδο, το κράτος δεν είχε φτάσει σε τέτοιο επίπεδο οργάνωσης ώστε να μπορεί να οργανώσει τη συστηματική διαχείριση του νερού. Άλλωστε, οι πηγές Πειρήνη και Γλαύκη που βρίσκονται βορειοανατολικά και δυτικά της κορινθιακής Ρωμαϊκής Αγοράς αντίστοιχα, χρησιμοποιούνταν ήδη την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο και μετατράπηκαν σε κρήνες αργότερα[35]. Οι τέσσερις από τις δέκα πρωτοκορινθιακές οικίες εξυπηρετούνταν από σύγχρονά τους κυκλικής κάτοψης πηγάδια που είχαν ανορυχθεί λίγα μέτρα μακριά (πίν. 1). Φαίνεται ότι αυτός ήταν ο συνήθης τρόπος παροχής νερού για τις ανάγκες του νοικοκυριού στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο[36]. Στην Περαχώρα δεν εντοπίστηκε πηγάδι κοντά στην εγκατάσταση της Οικίας 32 που διατηρεί όλη σχεδόν την

[29] Tomlinson 1969, 177.
[30] Tomlinson 1969, 173.
[31] Tomlinson 1969, 177.
[32] Robertson 1939, 194.
[33] Fossey 1969, 55, fig. 1.
[34] Γκιώνη 2018β, 33.
[35] *Corinth* 20, the Centenary, XXIV, plan I και XXV, plan II.
[36] Κατά την Tsakirgis (2016, 282) στον Ελλαδικό χώρο υπήρχαν ήδη από την Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο πηγάδια εντός της αυλής της οικίας, αλλά εδώ βρίσκονται εκτός, αν και σε κοντινή απόσταση.

κάτοψή της. Η κρήνη του Ηραίου που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 100 μ. βόρεια της οικίας κατασκευάστηκε πολύ αργότερα, αλλά η πηγή μπορεί να ήταν ορατή.

Όσον αφορά στον τρόπο κατασκευής, παρατηρείται ότι οι Οικίες αρ. 2 και 6, που αποτελούν και τις καλύτερα σωζόμενες οικιστικές μονάδες της εποχής, έχουν χτιστεί χρησιμοποιώντας προϋφιστάμενο ή προϋφιστάμενους γεωμετρικούς τοίχους. Αυτό υποδηλώνει μία τάση συνέχισης της κατοίκησης στον ίδιο χώρο, καθώς και οικονομίας στην εργασία και στα υλικά.

Ένα χαρακτηριστικό των τυπικών οικιών του 5ου αι. π.Χ., η χωροθέτηση της αυλής εσωτερικά με τα δωμάτια να βλέπουν προς τα νότια για τη μέγιστη εκμετάλλευση της επίδρασης των ακτινών του ήλιου[37] δεν παρατηρείται στις σωζόμενες πρωτοκορινθιακές οικίες[38]. Η Οικία αρ. 2 κοντά στην Ιερή Κρήνη, έχει την αυλή της στα βόρεια ενώ η Οικία αρ. 6 στα νοτιοδυτικά. Η Οικία αρ. 32 που βρίσκεται στην Περαχώρα με τη μεγαροειδή κάτοψη δεν έχει αυλή. Σύμφωνα με τη Lang[39] τα απλά ορθογώνια συγκροτήματα και οι ελλειψοειδούς κάτοψης οικίες έγιναν ανεπαρκή για να φιλοξενήσουν τον μεγαλύτερο πληθυσμό και να ικανοποιήσουν την απαίτηση μιας πιο σύνθετης πολιτικής τάξης. Οι οικίες ήταν πια πυκνοκατοικημένες και διατεταγμένες σε μία ευθεία γραμμή. Η αυλή της οικίας επέτρεψε μία άλλου τύπου αλληλεπίδραση μεταξύ των κατοίκων με τα αυξημένα δωμάτια και την παρατακτική ή ακτινωτή διευθέτηση δωματίων που διευκολύνουν την ανεξάρτητη πρόσβαση στους πίσω χώρους και υποστηρίζουν τη διαφορετική χρήση των δωματίων. Αυτός ο τύπος οικιών αντιπροσωπεύει μία πιο κλειστή δομή και άλλαξε την επικοινωνία μέσα και έξω από την οικία[40].

Μία ενδιαφέρουσα πτυχή της καθημερινής ζωής στην αρχαϊκή Κορινθία είναι η χρήση της οικίας ως βιοτεχνίας. Παρατηρούμε ότι αρχικά η Οικία αρ. 2 στον πρώιμο 7ο αι. π.Χ. είχε μάλλον καθαρά οικιακή χρήση, αλλά από τη δεύτερη φάση της (650 π.Χ. περίπου) απέκτησε εργαστήριο. Επομένως το παλαιότερο ίσως (μέχρι στιγμής) σωζόμενο παράδειγμα οικοτεχνίας που έχουμε ξεκινά την ύστερη Πρωτοκορινθιακή περίοδο (650 π.Χ. περίπου)[41], μία εποχή που η Κόρινθος είχε αναπτύξει πολύ τις τέχνες λόγω του συχνού εμπορίου με τη Δύση[42].

Η εστία με απολεπίσματα σιδήρου που βρέθηκε στα σπαράγματα της Οικίας αρ. 5 δείχνει ότι και εκεί λειτουργούσε πιθανόν ένα είδος οικοτεχνίας (βλ. παραπάνω, σ. 44). Αντίθετα, η αυλή στα δυτικά της Οικίας αρ. 6 που κατασκευάστηκε μάλλον για την εκτροφή ζώων παραπέμπει στην αυτάρκεια του *οἶκου* της Γεωμετρικής περιόδου, και μας υπενθυμίζει ότι παρά την άνθηση του εμπορίου και των τεχνών, η οικονομία της εποχής ήταν κατά βάση αγροτική.

Τα πρωτοκορινθιακά δάπεδα είναι αρκετά επιμελημένα. Το δάπεδο της αυλής της Οικίας αρ. 2 είναι κατασκευασμένο από ένα στρώμα λεπτών θρυμμάτων ασβεστόλιθου

---

[37] Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.8. και (ψευδο) Αριστοτέλης, *Οικονομικός*, I. vi.6-8, 1345β. 22-25.

[38] Υπάρχουν σποραδικά παραδείγματα από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. όπως στη Ζαγορά και στα Μέγαρα Υβλαία, βλ. Ault 2017, 47 και πιο συχνά το 600 π.Χ. σε άλλες περιοχές, βλ. Πουλάκη-Παντερμαλή 2014, 22, σημ. 44.

[39] Lang 2007, 192-193.

[40] Lang 2007, 193. Βλ. και Westgate 2007, 234 για την εμφάνιση της αυλής στα τέλη του 8ου αι. π.Χ.

[41] Γκιώνη 2018β, 35.

[42] Roebuck 1972, 121. Η οικοτεχνία ήταν κανόνας τόσο στις πρώιμες όσο και στις κλασικές οικίες, βλ. Ault 2007, 259· Donati 2010, 99· Tsakirgis 2016, 285.

και σκόνης, σκληρά πακτωμένα και ίσως τοποθετημένα όταν ήταν βρεγμένα για να σχηματίσουν μία πολύ σκληρή επιφάνεια. Ο πωρόλιθος είναι ένα υλικό που προσφέρεται άφθονα στην περιοχή, και για αυτόν τον λόγο είναι συνήθης η χρήση του στην κατασκευή δαπέδων. Παρόμοια παραδείγματα στην επικράτεια της Κορινθίας βρίσκουμε ακόμη και πολύ αργότερα, για παράδειγμα σε οικία του 4ου αι. π.Χ. στο οικόπεδο Βενετσάνου στα Ίσθμια[43]. Στα λείψανα της Οικίας αρ. 5 το δάπεδο αποτελείται από βοτσαλωτό σε χώμα, όπως και σε δύο από τα δάπεδα της Οικίας αρ. 32 στην Περαχώρα. Στην Οικία αρ. 32 εντοπίστηκε επίσης δάπεδο από πατημένο χώμα, που δείχνει μία κάποια κατασκευαστική προχειρότητα, καθώς και δάπεδο από πράσινο πηλό.

Μόνο τρεις οικίες (αρ. 2, 6 και 32) έχουν βρεθεί σχεδόν ολόκληρες ως προς την κάτοψή τους. Οι κατόψεις και των τριών διαφέρουν εντελώς. Η κάτοψη της Οικίας αρ. 2 έχει σχεδόν τραπέζιο σχήμα με παράλληλες τη δυτική και την ανατολική πλευρά. Ο νότιος τοίχος είναι γεωμετρικός και ελαφρώς κοίλος, και οι άλλοι τοίχοι είναι χαρακτηριστικό ότι δεν διασταυρώνονται σε ευθεία γωνία. Ο τύπος παραπέμπει στην Οικία F του Πεισιστράτου που ανασκάφηκε κάτω από τη Θόλο της Αγοράς της Αθήνας[44], η οποία, όμως, είναι πολύ μεγαλύτερη και πιο μνημειώδης. Η κάτοψη της Οικίας αρ. 10, ο ένας τοίχος της οποίας χρονολογείται στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο, θυμίζει τη διαρρύθμιση της Οικίας αρ. 2 σε βαθμό που να αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι η οικία έχει χτιστεί εξολοκλήρου σε θεμέλια παλαιότερης οικίας, ακολουθώντας τη διαρρύθμισή της. Η Οικία αρ. 6 έχει ορθογώνια κάτοψη με ευθείς τοίχους που γωνιάζουν σε ορθή γωνία. Η Οικία αρ. 34, που βρίσκεται αμέσως δυτικά της, πιθανόν να είχε παρόμοια κάτοψη. Η μεγαροειδής Οικία αρ. 32 στην Περαχώρα θυμίζει τον μυκηναϊκό τύπο που επιβιώνει και στη Γεωμετρική περίοδο[45], τις οικίες στις Σιφές[46], όπως και το κτήριο C στην Αγορά της Αθήνας[47], το οποίο επίσης έχει είσοδο στη δυτική πλευρά. Η διαφορά της από τις άλλες δύο έγκειται στο γεγονός ότι εδώ δεν υπάρχει πιθανότατα αυλή και ότι οι λειτουργίες της οικίας πραγματοποιούνταν μόνο σε δύο χώρους. Οι Οικίες αρ. 6 και 2 έχουν μεγάλο αριθμό χώρων (6 και 5 χώρους αντίστοιχα), για να διαμοιράζονται οι διαφορετικές λειτουργίες (μαγείρεμα, εργασία, ύπνος, αποθήκευση κ.ά.)[48]. Δεν κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί η ακριβής χρήση κάθε δωματίου. Με δεδομένο ότι η μέγιστη πλειοψηφία των αρχαϊκών οικιών γενικά στον Ελλαδικό χώρο είναι μονόχωρες ή με ελάχιστα δωμάτια[49], είναι προφανές ότι οι Οικίες 2 και 6 με τα πολλά δωμάτια σε αντίθεση με πιο απλές σύγχρονες κατασκευές (π.χ. η Οικία αρ. 32) απηχούν πολύπλοκες κοινωνικές διαστρωματώσεις στην Κόρινθο αυτήν την περίοδο[50]. Οι νέοι τύποι οικιών υποδεικνύουν μία νέα οργάνωση της εργασίας και μία ευρύτερη σειρά βιοτεχνικών προϊόντων που τροποποίησαν την οικονομία στην αρχαϊκή Ελλάδα. Τα νέα κτηριακά έργα και η πολιτική οργάνωση απαιτούσαν μεγαλύτερη εξειδίκευση[51]. Η Κόρινθος κυριαρχούσε στο εμπόριο

[43] Γκιώνη 2018α, 636.

[44] Vanderpool 1935, 470-475· Thompson 1937, 127κ.ε.· Thomson 1940, 16, fig. 13.

[45] Οικίες παρόμοιας κάτοψης έχουν βρεθεί και της Βρουλιά της Ρόδου, που χρονολογούνται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., βλ. Lang 2007, 183, 185.

[46] Βλ. οικία στις Άνω Σιφές Βοιωτίας, του 5ου ή 4ου αι. π.Χ., Hoepfner 2005, 152.

[47] Thompson και Wycherley 1972, 26, fig. 8.

[48] Lang 2007, 188, 192.

[49] Nevett 2007, 9· Tsakirgis 2016, 281.

[50] Γκιώνη 2018β, 37.

[51] Lang 2007, 192.

κατά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο[52]. Η οικονομία δεν βασιζόταν πλέον αποκλειστικά σε μία αυτόνομη οικονομία των νοικοκυριών, αλλά σε μία μεγαλύτερη ανταλλαγή προϊόντων και πλεόνασμα για τη χρηματοδότηση των νέων κτηριακών έργων[53].

Παρόλα αυτά, και εδώ αλλά και σε όλες τις πρωτοκορινθιακές οικίες απουσιάζουν οι ανδρώνες. Σε άλλα μέρη του Ελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί ανδρώνες που χρονολογούνται αμέσως μετά το 700 π.Χ.[54]. Επίσης δεν βρέθηκαν ίχνη παστάδας αυτήν την περίοδο, παρόλο που σε άλλες περιοχές απαντώνται από τον 7ο αι. π.Χ., όπως για παράδειγμα, στα Μέγαρα Υβλαία[55].

Οι τρεις οικίες που βρίσκονται στον χώρο του νοτιοδυτικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αγοράς (αρ. 6, 5 και 34, εικ. 4) βρίσκονται σχεδόν σε ευθεία διάταξη με κατεύθυνση ΒΑ/ΝΔ, μαρτυρώντας ένα σχέδιο χωροθέτησης, χαρακτηριστικό που συναντάται κατά τη διαδικασία δημιουργίας του άστεως γενικά στην Αρχαϊκή περίοδο[56], κατά την οποία ο χώρος διαβίωσης στο πλαίσιο του σχηματισμού της πόλεως-κράτους περιορίστηκε και αυξήθηκε η τάση για συγκροτήματα σε ευθύγραμμη διάταξη και οδικό σύστημα[57]. Όπως θα φανεί παρακάτω, αυτή η τάση δεν γενικεύτηκε.

Όλοι οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρούς σχετικά αργούς λίθους και ενίοτε, όπως στις Οικίες αρ. 6 και 2, υπάρχουν στοιχεία ανωδομής από ωμόπλινθους. Αυτός ο τρόπος κατασκευής συνάδει με τις γενικότερες πρακτικές που παρατηρούνται αυτήν την περίοδο στον Ελλαδικό χώρο. Η πολυγωνική τοιχοποιία δεν χρησιμοποιείται ακόμη στην Κόρινθο και την Περαχώρα[58]. Στους τοίχους δεν έχει σωθεί πουθενά διακόσμηση, ωστόσο, πρέπει να ήταν σχετικά φροντισμένοι, αφού στην Οικία αρ. 2 ένας τοίχος σώζει λευκοπράσινο επίχρισμα από πηλό (βλ. παραπάνω, σ. 43).

Στις οικίες δεν εντοπίστηκαν κεραμίδες πεσμένες από τη στέγη, επομένως οι στέγες ήταν επίπεδες ή αμφικλινείς, καλυμμένες πιθανότατα με φρύγανα[59].

Οι αποθηκευτικοί λάκκοι που αποκαλύφθηκαν στην Οικία αρ. 10 ανήκουν μεν στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο, αλλά πρόκειται για μία πρακτική που απαντάται διαχρονικά στις κορινθιακές οικίες από την αρχαϊκή μέχρι και την Ελληνιστική περίοδο[60].

Ο 6ος αι. π.Χ.

Οι οικίες του 6ου αι. π.Χ. στην Κόρινθο εντοπίζονται στις ίδιες περιοχές κατοίκησης με τον 7ο αι. π.Χ., καθώς και ανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα, αλλά και στον Κεραμεικό της Κορίνθου. Παράλληλα, πέρα από την Περαχώρα, όπου εντοπίζεται ένα μόνο παράδειγμα, αναδύονται οικισμοί στην περιφέρεια, που πιθανόν να σχετίζονται με την πολιτική της διαμορφωμένης πια πόλης-κράτους της Κορίνθου (εικ. 1γ).

---

[52] *CAH* IV, 454.

[53] Lang 2007, 192.

[54] Hoepfner 2005, 157.

[55] Hoepfner 2005, 170.

[56] Lang 2007, 192.

[57] Στις αποικίες τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Στα Μέγαρα Υβλαία, για παράδειγμα, υπήρχαν μακρόστενες νησίδες που έφεραν 24 οικίες έκαστη, βλ. Ault 2017, 42.

[58] Hoepfner 2005, 151· Lang 2007, 190.

[59] Hoepfner 2005, 151-152, σημ. 35· Saripstein 2009, 197.

[60] Γκιώνη 2018α, 637.

Πέρα από το άστυ της Κορίνθου και την Περαχώρα αρκετοί οικισμοί εμφανίζονται τον 6ο αι. π.Χ. στην περιφέρεια της κορινθιακής επικράτειας. Στη θέση Σκάλωμα ανασκάφηκαν αρχαϊκές οικίες[61]. Στον Ασπρόκαμπο, στις θέσεις Μαλαγάρι[62] και Ζωοδόχος Πηγή[63] εντοπίζονται οικισμοί του 6ου και 5ου αι. π.Χ. Μία πόλη στο βορειοδυτικό μέρος της επικράτειας της Κορίνθου (6ος αι. π.Χ. έως και την Ελληνιστική περίοδο) βρέθηκε κοντά στο Ζευγολατιό[64]. Νοτιοανατολικά του άστεως η Κρώμνα (εικ. 1)[65] άκμασε από το 650 έως το 146 π.Χ. λόγω της εξαγωγής υλικού στα λατομεία των Εξαμιλίων για τους ναούς της εποχής, που σχετίζονται με την κεντρική πολιτική της πόλης-κράτους της Κορίνθου.

Τα υλικά κατάλοιπα

Η Οικία αρ. 4, το λεγόμενο «Συγκρότημα του Εμπόρου» (Trader's Complex) (αρ. 4, εικ. 5) στην ανατολική παρειά του λόφου του ναού του Απόλλωνα[66] περιλαμβάνει δύο τμήματα κτηρίων. Η ανασκαφή της οικίας δεν ολοκληρώθηκε. Διατηρείται μία αρχική φάση και τρεις μετατροπές, αν και σε κακή κατάσταση διατήρησης[67]. Στην αρχική του φάση το κτήριο είναι ορθογώνιο. Αποτελείται από ένα νοτιοδυτικό γωνιακό δωμάτιο, ένα δεύτερο στο βόρειο τμήμα του, και μέρος ενός τρίτου δωματίου ακόμη πιο βόρεια. Η αυλή στα ανατολικά του πρώτου δωματίου έφερε πηγάδι[68]. Η ακριβής ταύτιση των υπόλοιπων χώρων είναι αδύνατη. Ένας ορθογώνιος λάκκος λαξευμένος στον βράχο διαστάσεων 1,00x2,80 μ. στα νότια του συγκροτήματος έφερε κεραμική σύγχρονη με της οικίας, από την οποία τίποτε δεν συνανήκε με ευρήματα από τα δωμάτια[69]. Πιθανόν ο λάκκος συνδεόταν με την οικία με κλίμακα ή κεκλιμένο πέρασμα πλάτους 1,10 μ. στα ανατολικά του λάκκου[70].

Η κεραμική είναι σε μεγάλο ποσοστό εισαγόμενη. Στην επίχωση του δεύτερου δαπέδου των Δωματίων 1 και 2 βρέθηκε αποσπασματική τυρρηνική κεραμική *bucchero*, ενώ όστρακα από κύλικες Χίου και από ανατολικούς ελληνικούς αμφορείς βρέθηκαν στο κτήριο. Στον λάκκο νότια του Δωματίου 1 βρέθηκαν πολλά αγγεία Ροδιακά και Χιακά, και κάποια τυρρηνικά. Καθώς παρατηρήθηκε συγκέντρωση εισαγόμενων ειδών παρόμοιας γεωγραφικής εμβέλειας στο κτήριο και στον λάκκο, το συγκρότημα πήρε το όνομα «Trader's Complex» από τον ανασκαφέα. Η χρήση του με τις τέσσερις αρχιτεκτονικές του φάσεις εκτείνεται μόνο στην Πρώιμη και Μέση Κορινθιακή περίοδο (625-575 π.Χ.), οπότε καλύφθηκε από πηλό σε μεγάλο βάθος. Αυτή η χρονολόγηση συμπίπτει με την ημερομηνία καταστροφής του πρώιμου ναού του Απόλλωνα.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς της Αρχαίας Κορίνθου, δυτικά της Οικίας αρ. 12 και κάτω από το λεγόμενο Ιερό της Στήλης (Stele Shrine), εντοπίστηκε πιθανόν το

---

[61] Χατζηπούλιου 1988, 109.

[62] Wiseman 1978, 35-36. Βλ. επίσης Megaw 1936, 144-145, pl. 10· *Perachora* II, 240, n. 2, 261, 281, 327, 357· Wiseman 1978, 34.

[63] Wiseman 1978, 34

[64] Wiseman 1978, 100, fig. 102. Πιθανόν πρόκειται για την πόλη *Ἀσαί,* μία μεγάλη κορινθιακή πόλη γνωστή από τον Θεόπομπο, Θεόπομπος, fr. 169.

[65] Tartaron *κ.ά.* 2006, 456, 504, 507.

[66] Williams *κ.ά.* 1974, 14· Pfaff 2003, 138.

[67] Williams *κ.ά.* 1974, 17.

[68] Βλ. αντίστοιχη αρχαϊκή οικία στην Αθήνα με πηγάδι στην αυλή, Lynch *κ.ά.* 2011, 29, fig. 9.

[69] Williams *κ.ά.* 1974, 20.

[70] Williams *κ.ά.* 1974, 20.

τμήμα της αποθήκης μιας οικίας (αρ. 13, εικ. 6)[71]. Τρεις κοιλότητες στον βράχο είχαν διανοιχθεί για την τοποθέτηση τριών αμφορέων μεταφοράς. Τα όρια του χώρου της αποθήκης και της οικίας δεν εντοπίστηκαν, από τα ευρήματα, ωστόσο, η κατασκευή χρονολογείται στη Μέση και Ύστερη Κορινθιακή περίοδο (600-550 π.Χ.)[72]. Το ιερό ιδρύθηκε περίπου το β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.[73]. Κατά τον Williams φαίνεται πιθανό ότι το τέμενος ιδρύθηκε προς τιμήν ή για τη μνήμη ενός προσώπου που συνδέεται με την ανατροπή της κορινθιακής τυραννίας[74].

Η Οικία αρ. 1 (Building III ή «Ταβέρνα της Αφροδίτης», εικ. 6) εντοπίστηκε κάτω από τη νότια Στοά, βόρεια των καταστημάτων XXVII-XXIX[75]. Οι πρωιμότεροι τοίχοι κατασκευάστηκαν τον 6ο αι. π.Χ. αλλά το κτήριο φαίνεται ότι πήρε την τελική του μορφή κατά τη διάρκεια του 5ου αι. ή ίσως στον 4ο αι. π.Χ. Οι αρχαϊκοί τοίχοι δεν σώζονται σε μεγάλη έκταση[76].

Το ιερό της Έρωσας (Erosa Shrine, αρ. 16, 430 π.Χ.) στον Κεραμεικό οικοδομήθηκε επάνω στα ερείπια μιας οικίας που καταστράφηκε στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[77]. Η οικία είχε μία κεντρική αυλή στρωμένη με θρυμματισμένο ασβεστόλιθο και ένα πηγάδι στη νοτιοανατολική γωνία της. Μία μονή σειρά δωματίων βρίσκονταν στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά της. Η βορειοανατολική γωνία της οικίας βρίσκεται κάτω από την πορεία του υστερότερου τείχους της πόλης[78].

Η τρίτη κατασκευαστική φάση της Οικίας αρ. 2 νότια της Ιερής Κρήνης (βλ. παραπάνω, σ. 42-43), που αποτελείται από μόλις δύο δωμάτια με αυλή για τις ανάγκες της βιοτεχνίας που λειτουργεί εκεί[79], ανήκει επίσης στον 6ο αι. π.Χ.[80]. Το Δωμάτιο 3-4 μειώθηκε στην ανατολική πλευρά του, όπου κατασκευάστηκε μία εστία από αργούς λίθους σε ημικυκλική κάτοψη. Το Δωμάτιο 2 ανακατασκευάστηκε και ο νότιος τοίχος του ανοικοδομήθηκε πιο νότια. Μία θύρα με ξύλινο κατώφλι είναι χτισμένη στον τοίχο στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, νότια της οποίας αποκαλύφθηκε ένα τετράγωνης κάτοψης δάπεδο. Εκεί βρέθηκε μία κυκλική ρηχή κοιλότητα με τέφρα, μία λεκάνη με επίχρισμα από πηλό, ίσως για πλύσιμο πηλού, και ένας λάκκος με λευκό πηλό, όλα κατάλοιπα από τις βιομηχανικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν νότια της οικίας. Στο δάπεδο του κτηρίου δεν υπήρχαν ευρήματα. Η πλήρης έλλειψη αντικειμένων δείχνει ότι η οικία εγκαταλείφθηκε πιθανόν επειδή δεν ήταν πλέον κατοικήσιμο, ή απαλλοτριώθηκε ή αγοράστηκε για να επεκταθεί το τέμενος της Ιερής Κρήνης στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ.[81].

---

[71] Williams 1978a, 5.

[72] Williams 1981b, 411.

[73] Williams 1978a, 11.

[74] Williams 1978a, 11.

[75] Morgan 1939, 258· Morgan 1953, 131-133· *Corinth* 1.4, 8, fig. 1, πίν.3², σημ. 3· Williams και Fisher 1972, 173-174· Williams *κ.ά.* 1973, 19-27.

[76] Williams 1979, 126.

[77] Williams 1981b, 413.

[78] *Corinth* 7.5, 15.

[79] Pfaff 2003, 138.

[80] Williams και Fisher 1971, 9-10.

[81] Williams και Fisher 1971, 10.

Η αρχαϊκή Οικία αρ. 33 στην Περαχώρα χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. και καλύπτει εν μέρει την πρωτοκορινθιακή Οικία αρ. 32 στα δυτικά (βλ. παραπάνω, σ. 44)[82]. Το δυτικό τμήμα της αποτελείται από ένα μεγάλο δωμάτιο. Οι υπόλοιποι τοίχοι στην περιοχή αυτήν ανήκουν στην προηγούμενη Οικία αρ. 32. Η τεχνική της οικοδόμησης θυμίζει την Οικία 32. Στα ανατολικά υπάρχει ένα μεγάλο ορθογώνιο δωμάτιο, πιθανόν η αυλή. Υπάρχει ένα θυραίο άνοιγμα στο κέντρο του ανατολικού τοίχου, με μεγάλους λίθους σε κάθε πλευρά που οδηγεί σε ένα μικρό δωμάτιο. Υπάρχει μία πιθανή είσοδος σε ένα ακόμη δωμάτιο νοτιότερα. Το βόρειο δωμάτιο αποτελεί τον *ανδρώνα*. Έχει διαστάσεις 3,20x4,00 μ. και περιμετρικά στους τοίχους σώζεται μικρή εξέδρα από χώμα και λίθους, για την τοποθέτηση των ανακλίνδρων. Υπάρχει χώρος για δύο ανάκλινδρα μήκους περίπου 2 μ. κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, και για ένα ανάκλινδρο στους υπόλοιπους τοίχους. Ο ανδρώνας μοιάζει με τον διπλό ανδρώνα της υστερότερης Οικίας 40 στην Περαχώρα, και με τον πιο μόνιμο και περίτεχνο ανδρώνα στο λεγόμενο *Εστιατόριο* μεταξύ των ιερών στο Ηραίο[83].

Συγκριτική μελέτη των δεδομένων του 6ου αι. π.Χ.

Η Οικία αρ. 4 (Traders' Complex) βρίσκεται σε νευραλγικό σημείο της πόλης, επί της οδού που οδηγεί από το λιμάνι του Λεχαίου προς το κέντρο του άστεως, και αμέσως ανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα. Η θέση της πρέπει να σχετίζεται με την εμπορία κεραμικής ή και άλλων προϊόντων που μεταφέρονταν με αγγεία, όπως υποδηλώνει ο λάκκος νότια της οικίας[84]. Οι τοίχοι της είναι σχετικά ευθείς και ακολουθούν τα χαρακτηριστικά των πρωτοκορινθιακών οικιών και γωνιάζουν με άλλους τοίχους σε ελαφρώς αμβλείες ή οξείες γωνίες, όπως και στην Οικία αρ. 16, όχι ωστόσο τόσο έντονα όσο στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο. Το βοτσαλωτό δάπεδο στο Δωμάτιο 1 που χρονολογείται στο 575 π.Χ., θυμίζει ένα ακόμη παράδειγμα πρωτοκορινθιακής οικίας (βλ. Οικίες 5 και 32). Η κάλυψη του συγκροτήματος από πηλό δείχνει πιθανότατα ότι η ανωδομή αποτελούνταν από ωμόπλινθους[85]. Η κάτοψη της θυμίζει επίσης την οικία του Μικίωνα και του Μένωνα στην Αθήνα[86].

Η ίδρυση μικρών ιερών επάνω από οικίες, όπως η Οικία αρ. 13 (Ιερό Στήλης) και η Οικία αρ. 16 (Ερώσα) ήταν μία συνήθης πρακτική στο άστυ της Κορίνθου[87]. Στην οικία κάτω από το Ιερό της Στήλης (αρ. 13) οι τρεις κοιλότητες στον βράχο είχαν διανοιχθεί για την τοποθέτηση αμφορέων μεταφοράς. Αυτή η πρακτική συναντάται και στις πρωτοκορινθιακές οικίες (βλ. κοιλότητες αποθήκευσης στην Οικία Καρχηδονιακών Αμφορέων/Punic Amphora Building) και ακολουθείται ακόμη έως τον 4ο αι. π.Χ.[88].

Η αυλή της Οικίας αρ. 16 κάτω από το ιερό της Ερώσας ήταν στρωμένη με θρυμματισμένο ασβεστόλιθο, ένα τυπικό υλικό για δάπεδα σε ανοιχτούς χώρους. Το

---

[82] Tomlinson 1969, 180.

[83] Γκιώνη 2018β, 45.

[84] Σύμφωνα με τον Ault (2007, 259) οι αρχαϊκές και κλασικές οικίες στην Ελλάδα φιλοξενούν συχνά τις επαγγελματικές ή εμπορικές τους δραστηριότητες, και συνδέονται άμεσα με τη μακροοικονομία.

[85] Γκιώνη 2018β, 47.

[86] Tsakirgis 2016, 277, fig. 19.4· Γκιώνη 2018β, 47.

[87] Williams 1981b, 418· Bookidis 2003, 253. Ο Williams αποδίδει την πρακτική στην ευλάβεια που απέδιδαν οι Κορίνθιοι στους οικιακούς θεούς τους μετά την εγκατάλειψη της οικίας όπου λατρεύονταν.

[88] Γκιώνη 2018β, 47. Η οικιακή αποθήκευση ήταν πρωταρχική μέριμνα των κατοίκων τόσο στην αρχαϊκή όσο και στην Κλασική περίοδο, βλ. Ault 2007, 265.

συναντήσαμε στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο στην Οικία αρ. 2 (βλ. παραπάνω, σ. 42 κ.ε.) και συναντάται και πολύ αργότερα, τουλάχιστον ως τον 4ο αι. π.Χ. Για πρώτη φορά (όπως και στην Οικία αρ. 4) συναντάμε ένα πηγάδι εντός της αυλής. Στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο υπήρχαν φρέατα λίγα μόλις μέτρα έξω από τις οικίες. Η ενσωμάτωση του πηγαδιού στο εσωτερικό της οικίας αφενός δείχνει μία τάση εσωστρέφειας και ανάγκης για ιδιωτικότητα, αφετέρου υποδηλώνει την αυξανόμενη ανάγκη χρήσης του νερού στο νοικοκυριό, και εν τέλει την ανάγκη για περισσότερη άνεση. Γύρω από την αυλή υπήρχε μία μόνο σειρά των δωματίων στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά της. Η κάτοψη αυτή μοιάζει πολύ με την υστερότερη Οικία Δήμα στην Αττική[89]. Ακόμη δεν έχει διαμορφωθεί το σχέδιο κάτοψης της κλασικής οικίας με αυλή στο κέντρο της νότιας πλευράς και παστάδα[90].

Νότια της Ιερής Κρήνης, η τρίτη και τελευταία φάση της Οικίας αρ. 2 που είναι σε χρήση από την Πρωτοκορινθιακή περίοδο, σημειώνεται με περιορισμό των λειτουργικών χώρων σε μόλις δύο δωμάτια με αυλή. Δεδομένου ότι όλες οι υπόλοιπες οικίες του 6ου αι. π.Χ. έχουν σημαντική έκταση με αρκετά δωμάτια, υποθέτουμε ότι το κτήριο από οικοτεχνία μετατράπηκε σε καθαρά βιοτεχνικό εργαστήριο, χωρίς οικιακή χρήση.

Τέλος, παρατηρούμε ότι οι περισσότερες οικίες είναι φροντισμένες, με σχεδόν ορθογώνια σχέδια, μερικά πιο ακανόνιστα. Τα ελάχιστα υπολείμματα αποτελούνται από αργολιθοδομή με ανωδομή από ωμόπλινθους, όπως άλλωστε είναι ο κανόνας στον Ελλαδικό χώρο[91].

Η Οικία αρ. 33 στην Περαχώρα έχει εντελώς διαφορετική διαρρύθμιση από την πρωτοκορινθιακή μεγαροειδή Οικία αρ. 32. Πλέον τα δωμάτια χωροθετούνται γύρω από μία αυλή, η οποία τοποθετείται στα νότια, και το κτήριο αρχίζει και παίρνει την κάτοψη μιας οικίας του 5ου αι. π.Χ. Ο ανδρώνας της οικίας είναι ο πρωιμότερος που βρίσκουμε στην Κορινθία και ο μοναδικός που απαντάται τον 6ο αι. π.Χ. Αυτό παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η οικία βρίσκεται σε περιφερειακή του άστεως περιοχή. Είναι πιθανό η καινοτομία να οφείλεται στη λειτουργία του πολύ σημαντικού ιερού της Ήρας που βρίσκεται στην περιοχή και αποτελούσε σημαντικό κέντρο διακίνησης ιδεών. Την Οικία αρ. 33 επίσης δεν εξυπηρετεί πηγάδι, όπως άλλωστε και την προγενέστερη Οικία αρ. 32. Η κατασκευή των τοίχων μοιάζει με την Οικία 32 όπως προαναφέραμε, αλλά και με τις Οικίες Β και C στην Πύλο[92] που χρονολογούνται στην Κλασική περίοδο με ενδείξεις ότι υπήρχαν πρωιμότερες φάσεις.

Ο 5ος αι. π.Χ.

Στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. χτίστηκαν τα μεγάλα τείχη μεταξύ του άστεως της Κορίνθου και του λιμανιού του Λεχαίου (εικ. 2)[93]. Οι Κεγχρεές μέσα στον 5ο αι. π.Χ, και ίσως νωρίτερα, είχαν γίνει το κυριότερο λιμάνι της Κορίνθου στον Σαρωνικό[94]. Το κέντρο

---

[89] Jones *κ.ά.* 1962, 76, fig. 1.

[90] Plommer 1977, 79. Αντίθετα σε άλλα μέρη του Ελλαδικού χώρου υπάρχουν οικίες με την αυλή στα νότια, βλ. Tsakirgis 2016, 281.

[91] Βλ. Hoepfner 2005, 151.

[92] Βλ. Coleman και Abramovitz 1986, House B & House C, pl. 5, b, περιοχές B-E.

[93] *Corinth* III.2, 84-125· Hansen και Nielsen 2004, 467.

[94] Wiseman 1978 p. 52. Αν και πρέπει να υπήρχε οικισμός, δεν διατηρούνται ίχνη που να ταυτίζονται με ιδιωτικές οικίες μέχρι στιγμής, βλ. *Kenchreai* I, 50-52.

του άστεως συνέχισε να διαμορφώνεται. Ένα στάδιο ανεγέρθηκε το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. νότια της Πειρήνης και της Ιεράς Κρήνης, στον χώρο όπου σήμερα βρίσκεται η Ρωμαϊκή Αγορά[95]. Σύμφωνα με τον G. Sanders και τον C. Williams η Αγορά της Κορίνθου αυτήν την περίοδο πιθανόν εκτεινόταν βόρεια ή βορειοανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα[96]. Στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αγοράς οικίες, φαινομενικά χτισμένες σε αστικά συγκροτήματα, είχαν καταλάβει την περιοχή νότια του δρόμου όπου αργότερα κατασκευάστηκε η Νότια Στοά[97].

Δώδεκα οικίες ή σπαράγματα οικιών του 5ου αι. π.Χ. εντοπίστηκαν διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή του άστεως (εικ. 1δ): στο δυτικό τμήμα της μετέπειτα Ρωμαϊκής Αγοράς· στον Κεραμεικό της Κορίνθου· βόρεια του λόφου του Ναού του Απόλλωνα· στην περιοχή αμέσως ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου· πιθανώς στον χώρο του Ασκληπιείου· στην Ανατολική Αγορά και ανατολικά του Θεάτρου. Εκτός της πόλης της Κορίνθου εντοπίστηκαν δύο οικίες παρόμοιας κατασκευής στην Περαχώρα, και πέρα από τους οικισμούς της Κρώμνας, του Ασπροκάμπου και του Αγίου Χαράλαμπου που κατοικούνται από τον 6ο αι. π.Χ., εμφανίζονται τα ίχνη δύο νέων οικισμών, βόρεια του λόφου Βουκιανά και βόρεια του σύγχρονου οικισμού της Περαχώρας, στη θέση Αρεμάδα. Κατάλοιπα οικίας βρέθηκαν και στην Ποσειδωνία Κορίνθου. Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένες από τις οικίες του 5ου αι. π.Χ.

Τα υλικά κατάλοιπα

Το «Κτήριο με τους Καρχηδονιακούς Αμφορείς» (*Punic Amphora Building,* αρ. 10, εικ. 8) εντοπίστηκε βορειοδυτικά από το Ιερό της Στήλης[98]. Αρχικά ήταν ένα τετράπλευρο κτήριο με θεμέλια από μεγάλους, λαξευμένους πώρινους λίθους[99]. Στο κέντρο υπήρχε αυλή με παστάδα στη βόρεια πλευρά της, την οποία πλαισίωναν δωμάτια στα ανατολικά, νότια και δυτικά. Ο βόρειος τοίχος της παστάδας έγινε αργότερα εσωτερικός, με την προσθήκη των Δωματίων 3 και 4 στα βόρεια. Στην ανατολική πλευρά της αυλής υπήρχε χώρος με πήλινο δάπεδο, με λάκκους για αποθήκευση προϊόντων ή για τοποθέτηση πίθων. Αυτός ο χώρος μετατράπηκε αργότερα στο Δωμάτιο 5, το οποίο έφερε δάπεδο από θρυμματισμένο ασβεστόλιθο, παρόμοιο με της αυλής[100]. Κάτω από τον κονιορτοποιημένο πωρόλιθο υπάρχει υπόστρωμα από θρυμματισμένους αμφορείς, ενώ τα υπόλοιπα δωμάτια του κτηρίου φέρουν δάπεδο από πηλό[101]. Η νότια πλευρά του κτηρίου είναι σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητη[102].

Στη δεύτερη φάση του το κτήριο βρισκόταν δυτικά μιας κύριας αρτηρίας της πόλης, που περνούσε ανάμεσα από τον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα και την Κρήνη Γλαύκη με κατεύθυνση προς τον Ακροκόρινθο. Περιτριγυρισμένο από δρόμους στις τρεις πλευρές του, είχε ιδανική εμπορική θέση. Αυτήν την περίοδο δημιουργούνται στο κτήριο νέα

[95] Romano 1993.

[96] Sanders 2010, 367· Sanders 2005, 11· Williams 1970, 35. Το ίδιο συμβαίνει και με την Αγορά της Αθήνας. Η παλαιότερη θέση της ίσως βρισκόταν νότια της Ακρόπολης και όχι στο σημείο της μετέπειτα Αγοράς, βλ. Tsakirgis 2009, 47.

[97] Williams 1981a, 23.

[98] Williams 1978a, 1.

[99] Williams 1979, 107.

[100] Williams 1979, 107.

[101] Williams 1979, 110, 112, 113.

[102] Williams 1979, 107.

χωρίσματα με μία σειρά μεγάλων, αδρά διαμορφωμένων ογκόλιθων, επάνω από τους οποίους τοποθετούνται μικρότεροι λίθοι[103]. Η ανωδομή ήταν από ωμόπλινθους. Δεν υπάρχουν ορθές γωνίες ούτε παράλληλοι τοίχοι, είτε στην αρχική κατασκευή είτε στην πρώτη τροποποίηση[104]. Η αποχέτευση με ορθογώνιους λίθους από πωρόλιθο διέρχεται από τη νότια πλευρά του δρόμου. Αποχέτευση υπάρχει και κατά μήκος της δυτικής πλευράς. Τα θραύσματα των πεσμένων κεραμιδιών που βρέθηκαν και η διάταξη των αποχετευτικών αγωγών επιτρέπουν την αποκατάσταση κορινθιακής κεραμοσκεπής στο κτήριο[105]. Η εσωτερική αυλή διατηρήθηκε[106]. Η πρόσβασή της από τον δρόμο βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του κτηρίου. Η αυλή και το δάπεδο της παστάδας έφεραν ένα θρυμματισμένο και πακτωμένο δάπεδο από πωρόλιθο, που κάθε φορά τοποθετούνταν επάνω από ένα υπόστρωμα οστράκων από αμφορείς. Προστέθηκε μία νέα «στοά» μπροστά από την αρχική παστάδα με τρεις στύλους σε ξεχωριστούς τοιχοβάτες[107]. Μία εστία κατασκευάστηκε στα δυτικά του Δωματίου 1, ανατολικά της οποίας υπάρχει μία μικρή περιοχή στρωμένη με κορινθιακές κεράμους. Εξωτερικά του δυτικού τοίχου του Δωματίου 1 υπάρχει μία μακρά ορθογώνια προσθήκη που πιθανόν αποτελούσε το κλιμακοστάσιο.

Στο Δωμάτιο 3 βρέθηκε μία εστία και μία σειρά οπών στα βόρεια[108]. Εντός του Δωματίου 4 σώζονται δύο τοίχοι της πρώιμης Πρωτοκορινθιακής περιόδου[109]. Τα ευρήματα δείχνουν ότι αρχικά το κτήριο ήταν πιθανώς οικία, μέρος της οποίας προοριζόταν για τις εμπορικές δραστηριότητες του κατόχου της, και κατόπιν έγινε σχεδόν εξ ολοκλήρου εμπορικό κέντρο εισαγωγής μεγάλων ποσοτήτων ψαριών σε αμφορείς και πιθανώς οίνου[110]. Τα Δωμάτια 2 έως 4 έχουν ένα ενιαίο πάτωμα από πηλό, η αυλή και οι παστάδες, ωστόσο, έχουν δάπεδα που δημιουργήθηκαν από τη συνεχή απόρριψη θραυσμάτων αμφορέων[111]. Η διαφορά στα δάπεδα υποδεικνύει τη διαφορετική χρήση. Ο εξωτερικός χώρος καλυπτόταν με πιο σκληρό υλικό. Τα αγγεία σπάζονταν ταυτόχρονα και τα θραύσματα απλώνονταν επάνω στο δάπεδο της παστάδας και της αυλής. Ακολούθως, επάνω στα όστρακα επιστρωνόταν θρυμματισμένος πωρόλιθος. Αυτή η διαδικασία επαναλήφθηκε αρκετές φορές. Το κτήριο φαίνεται να εγκαταλείφθηκε γύρω στο 425 π.Χ.[112].

Οι αμφορείς προέρχονται από πολλές πόλεις της ανατολικής και δυτικής Μεσογείου[113]. Σε μερικές περιπτώσεις κομμάτια ψαριών βρέθηκαν προσκολλημένα στα τοιχώματα των σπασμένων αμφορέων. Πιθανώς η επιχείρηση σταμάτησε τη λειτουργία της λόγω του Πελοποννησιακού Πολέμου, που σηματοδότησε το τέλος του εμπορίου της Κορίνθου στο Βόρειο Αιγαίο και στη Δύση.

---

[103] Williams 1978a, 17.
[104] Williams 1978a, 17.
[105] Williams 1978a, 16· Tsakirgis 2016, 275 για τον συνήθη τρόπο στέγασης.
[106] Williams 1979, 108.
[107] Williams 1979, 109.
[108] Williams 1979, 109-110.
[109] Williams 1980, 108. Βλ. παραπάνω, σελ. 44.
[110] Williams 1978a, 16.
[111] Williams 1979, 112.
[112] Williams 1979, 118.
[113] Williams 1979, 117.

Το Κεραμοποιείο (Terracotta Factory) (αρ. 17, εικ. 7) ήταν αρχικά μία τυπική κλασική ελληνική οικία, με δωμάτια διευθετημένα γύρω από μία κεντρική αυλή, και κατόπιν το μέρος μιας οικοτεχνίας κατασκευής ειδωλίων[114] και πήλινων μικκύλων αγγείων[115]. Η οικία κατασκευάστηκε μετά το 450 π.Χ με τη μορφή μιας μεγάλης αυλής με δύο τουλάχιστον εφαπτόμενες αίθουσες στα νότια[116]. Το 425-400 π.Χ. προστέθηκαν δύο δωμάτια στα ανατολικά[117]. Το α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στα δωμάτια και προστέθηκαν άλλοι τρεις χώροι κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Η κατασκευή καταστράφηκε το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. από σεισμό[118]. Για τη θεμελίωση είχε λαξευτεί ο βράχος και κατασκευάστηκαν οι βάσεις των τοίχων από λίθους, επάνω στους οποίους υπήρχε ανωδομή από ωμόπλινθους[119]. Οι τοίχοι της πρώτης περιόδου είναι από φροντισμένη αργολιθοδομή με γέμισμα από λίγες μικρές λαξευμένες λίθους. Στη δεύτερη φάση οι τοίχοι αποτελούνται από λαξευμένες μεγάλες λίθους. Επάνω τους εντοπίστηκαν κέραμοι για πρώτη φορά σε οικία.

Η τρίτη περίοδος χαρακτηρίζεται από τοίχους από μικρές πέτρες. Η αυλή στα νότια-νοτιοδυτικά διέθετε παστάδα, με στύλους επάνω σε ξεχωριστές βάσεις[120]. Ένας από τους στύλους παραμένει σε ύψος ελάχιστων εκατοστών κατά χώραν, σώζοντας λευκό κονίαμα[121]. Ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός αγγείων και άλλων αντικειμένων βρέθηκαν στοιβαγμένα στον πίσω τοίχο της παστάδας. Στην αυλή βρέθηκαν επίσης 18 μήτρες ειδωλίων[122] και 26 υφαντικά βάρη[123]. Οι ποσότητες δείχνουν εμπορική δραστηριότητα[124]. Δεν υπάρχει στις εγκαταστάσεις κλίβανος, εντούτοις οι χώροι ήταν επαρκείς για την παραγωγή ειδωλίων εντός του κτηρίου. Η κεντρική είσοδος βρισκόταν πιθανώς στον βόρειο τοίχο της αυλής[125]. Στον βόρειο τοίχο του βορειοδυτικού δωματίου βρέθηκε λίθινος αγωγός για τη συλλογή νερού[126], όπως και στο Κτήριο με τους Καρχηδονιακούς Αμφορείς. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου υπάρχουν ίχνη από ένα δάπεδο με λευκά βότσαλα σε κονίαμα[127]. Στα νοτιοανατολικά υπάρχει ένα μικρό δάπεδο από σκληρό, γκρι κονίαμα. Η Οικία αρ. 17 είναι πιθανότατα το πρώτο παράδειγμα όπου χρησιμοποιείται τέτοιου είδους κονίαμα. Το Κεραμοποιείο ακολουθεί τον κανόνα της οικοτεχνίας στην Κλασική Ελλάδα[128].

Στα ανατολικά της αυλής υπάρχει δωμάτιο οικιακής λατρείας[129], εντός του οποίου υπήρχε μία στήλη δίπλα σε ένα ζεύγος τραπεζοφόρων. Υπήρχε μία εξέδρα, πιθανώς για

---

[114] *Corinth* XV.I, 36, 45.

[115] *Corinth* XV.I, 46· *Corinth* VII, iii, 202-203.

[116] *Corinth* XV.I, 48· *Corinth* 7.5, 17, σημ. 61· Williams 1981b, 418-421.

[117] *Corinth* XV.I, 47, 49.

[118] *Corinth* XV.I, 46-47.

[119] *Corinth* XV.I, 35-36.

[120] *Corinth* XV.I, 35.

[121] Συνήθως οι στύλοι των παστάδων είναι ξύλινοι αλλά υπάρχουν και εξαιρέσεις, βλ. Cahill 2002, 79· Tsakirgis 2016, 282-283.

[122] *Corinth* XV.1, 36.

[123] *Corinth* XV.1, 37.

[124] Williams 1981b, 419.

[125] *Corinth* XV.1, 35.

[126] *Corinth* XV.1, 39.

[127] *Corinth* XV.1, 39

[128] Για τη χρήση των οικιών ως καταστημάτων και οικοτεχνίας βλ. Ault 2007, 259· Tsakirgis 2016, 285.

[129] Williams 1981b, 418.

την τοποθέτηση λατρευτικού αγάλματος[130]. Αυτά τα στοιχεία χρησιμοποιήθηκαν στη δεύτερη φάση του κτηρίου και επισκευάστηκαν για χρήση και στην τρίτη φάση. Στην τρίτη φάση ανήκουν μία δεύτερη στήλη στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου και ένας μικρός βωμός τριγλύφων στα ανατολικά. Η μορφή του βωμού με τις τριγλύφους απαντάται συνήθως σε ιδιωτικές οικίες στην Ελλάδα[131]. Η τράπεζα και ο βωμός αφορούν σε δύο ξεχωριστές λατρείες. Το δωμάτιο ανατολικά του ιερού έχει τετράπλευρη κάτοψη[132]. Στη βορειοανατολική γωνία διατηρήθηκε τμήμα ενός πήλινου μισοψημένου δαπέδου από πηλό. Η καταστροφή της οικοτεχνίας επήλθε το 350-325 π.Χ.

Η Οικία αρ. 7 στη Βόρεια Στοά σώζει δύο μόνο χώρους[133]. Οι τοίχοι της από μεγάλους λαξευμένους λίθους είναι σχετικά ευθείς, σχηματίζουν ορθή γωνία και θυμίζουν την κατασκευή της δεύτερης φάσης της Οικίας αρ. 17[134]. Στον νότιο χώρο υπάρχει ένα κυκλικό πηγάδι της Κορινθιακής περιόδου.

Η Οικία αρ. 11 βόρεια του Κτηρίου με τους Καρχηδονιακούς Αμφορείς σώζεται επίσης αποσπασματικά (εικ. 8)[135]. Μία μικρή αυλή φέρει στο δάπεδό της μία αποχέτευση που περνά κάτω από το κατώφλι της εισόδου και ενώνεται με την αποχέτευση του δρόμου. Το πηγάδι 1979-1 στα βόρεια ανήκει στην πρώτη φάση χρήσης της οικίας. Ήταν σφραγισμένο από ένα σκληρό δάπεδο από θρυμμένο πωρόλιθο στο τέλος αυτής της φάσης. Και εδώ απαντώνται γωνίες οξείες, όπως αντίστοιχα και στον δρόμο νότιά της[136].

Ανατολικά του αρχαιολογικού μουσείου στην Αρχαία Κόρινθο βρέθηκε μεγάλο δάπεδο από σκληρό κονίαμα περιβαλλόμενο από τοίχους γύρω του (αρ. 22)[137]. Η κατασκευή χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Την εποχή αυτήν εμφανίζονται τα πρώτα ψηφιδωτά. Τμήματα ενός εντυπωσιακού βοτσαλωτού δαπέδου (αρ. 20, εικ. 9)[138], του μοναδικού που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ., βρέθηκαν πεταμένα στις επιχώσεις του 5ου αι. κάτω από την Αγορά του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. και απεικονίζουν δύο γρύπες που επιτίθενται σε ένα άλογο. Οι μορφές φέρουν άσπρο χρώμα σε μπλε βάθος, όπου χρησιμοποιούνται κατά τόπους και κόκκινα βότσαλα[139]. Η τεχνοτροπία παραπέμπει σε τρία βοτσαλωτά δάπεδα από τη Σικυώνα[140], ένα από την Όλυνθο και ένα από τον Πειραιά[141]. Ο γρύπας θυμίζει αντίστοιχο ζώο στην παράσταση που βρέθηκε σε προθάλαμο ανδρώνα σε οικία της Σικυώνας[142]. Τα βοτσαλωτά δάπεδα είναι αναμφισβήτητα η παλαιότερη μορφή ψηφιδωτού[143].

---

[130] Williams 1981b, 419-420.

[131] Williams 1979, 137· Μπανάκα-Δημάκη 1985, 69.

[132] *Corinth* XV, I, 42.

[133] De Waele 1931, 400.

[134] Βλ. επίσης παρόμοια κατασκευή με μεγάλους λαξευμένους λίθους στους Αλιείς: Ault 2005, fig. 7, 10.

[135] Williams 1980, 110.

[136] Όπως και σε άλλες πόλεις που προϋπήρχαν του 5ου αι. π.Χ., οι οικίες είχαν αναγκαστικά την παλιά διαρρύθμιση, και συνήθως οι τοίχοι σχηματίζουν οξείες γωνίες, βλ. Tsakirgis 2016, 277.

[137] Weinberg 1948, 229, pl. 88a. Στην ίδια περιοχή (αμέσως νοτιοδυτικά του Ναού F) εντοπίστηκαν λείψανα οικίας των μέσων του 5ου αι. π.Χ., βλ. Williams *κ.ά.* 1974, 7, 8.

[138] Weinberg και Weinberg 1946, 72.

[139] Morgan 1937, 546-7, fig. 8.

[140] Ορλάνδος 1936, 82, 83, εικ. 15-17· 1937, 94, 8, 9· 1939, 122, εικ. 3.

[141] Donaldson 1965, 77-88.

[142] Krystalli Votsis 1976, 584, fig. 12.

[143] Dunbabin 1979, 265.

Στην Περαχώρα, η Οικία αρ. 36 (εικ. 10)[144] είναι ένα ορθογώνιο κτήριο του 5ου ή 4ου αι. π.Χ., με τοίχους που αποτελούνται από μία μονή σειρά λίθων αδρά λαξευμένων. Σε ένα σημείο του νότιου τοίχου, ένας μεγάλος πεσμένος από γειτονικό λόφο ογκόλιθος έχει ενσωματωθεί στον τοίχο, υποδηλώνοντας μία προχειρότητα στην κατασκευή. Η είσοδος στο κέντρο του βόρειου τοίχου αποτελείται από ένα κατώφλι από πλάκες διαμορφωμένο εσωτερικά που οδηγεί σε μία κεντρική αυλή[145]. Πιθανόν υπήρχε μία σειρά από δωμάτια κατά μήκος της νότιας πλευράς της οικίας. Το κτήριο ίσως χτίστηκε επάνω από μία οικία του 6ου αι. π.Χ., με ενδείξεις χρήσης στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.[146].

Η Οικία αρ. 37[147] μοιάζει στην Οικία αρ. 36 και χρονολογείται στην ίδια περίοδο.

Πέρα από τους οικισμούς στην Περαχώρα, στον Ασπρόκαμπο[148], στην Κρώμνα[149] και στον Άγιο Χαράλαμπο, που κατοικούνται ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., εμφανίζονται τον 5ο αι. π.Χ. τα ίχνη ενός νέου οικισμού βόρεια του λόφου Βουκιανά (εικ. 1)[150]. Σώζονται μόνο τα τμήματα τριών τοίχων οικίας, αλλά στην περιοχή υπάρχουν πηγάδια, διάσπαρτα όστρακα και θραύσματα σαρκοφάγων. Η ύπαρξη του νέου οικισμού στην εύφορη πεδιάδα νοτιοανατολικά του άστεως της Κορίνθου πιθανόν συνδέεται με την αυξανόμενη άσκηση εξουσίας της πόλεως-κράτους και την προσπάθεια αξιοποίησης του εύφορου εδάφους στα νοτιοανατολικά της πόλης. Ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Περαχώρας στη θέση «Αρεμάδα», κατά τις εργασίες της νέας χάραξης τμήματος της Ε.Ο. Περαχώρας-Πισσίων εντοπίστηκε μόνιμος αγροτικός οικισμός του 5ου αι. π.Χ.[151]. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής είναι αδημοσίευτα. Η ύπαρξη μιας μεμονωμένης οικίας στην Ποσειδωνία[152] (Οικία αρ. 59, βλ. παραπάνω, σελ. 53) αφορά πιθανόν στον έλεγχο και στη διαχείριση του αρχαίου λατομείου, σε χώρο του οποίου έχει εγκατασταθεί η οικία.

Σχεδόν σε όλη την απόσταση μεταξύ των χωριών Χιλομόδι και Κλένια υπάρχει αρχαίος οικισμός[153] που ταυτίζεται με την Τενέα. Όταν ο Βακχιάδης Αρχίας αποίκισε τις Συρακούσες στον ύστερο 8ο αι. π.Χ., οι περισσότεροι άποικοι που τον συνόδευσαν ήταν Τενεάτες[154]. Κοντά στο Χιλιομόδι βρέθηκε νεκροταφείο του 5ου-4ου αι. π.Χ.[155], ενώ νέες ανασκαφές αποκάλυψαν κι ένα νεκροταφείο του 6ου-4ου αι. π.Χ.[156].

Συγκριτική μελέτη των δεδομένων του 6ου αι. π.Χ.

Η αποσπασματικότητα των ευρημάτων δεν βοηθά στην εξαγωγή πολλών συμπερασμάτων σχετικά με τη μορφή των οικιστικών θυλάκων της πόλης της Κορίνθου κατά τον 5ο αι. π.Χ., αν και δίνει κάποια στοιχεία ως προς την έκτασή τους. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο ότι οποιοδήποτε τμήμα της πόλης στα κλασικά ή ελληνιστικά χρόνια είχε

---

[144] Tomlinson 1969 184.
[145] Tomlinson 1969, 185.
[146] Robertson 1939, 194.
[147] Tomlinson 1969, 185.
[148] Wiseman 1978, 35-36.
[149] Wiseman 1963, 271-273· Wiseman 1978, 66· Tartaron *κ.ά.* 2006, 504.
[150] Wiseman 1963, 275, fig. 1· Wiseman 1978, 70.
[151] Κασίμη 2016, 454-455.
[152] Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2012, 76.
[153] Παπαχριστοδούλου 1970, 103-104· Wiseman 1978, 92.
[154] Στράβων, 8.6.22.
[155] Wiseman 1978, 93.
[156] Κίσσας και Γιαννακόπουλος 2016α, 929-930, εικ. 18, 19· 2016β, 456-457, εικ. 69, 70, 71.

οργανωθεί σε οικοδομικά τετράγωνα με κάποιο σύστημα[157]. Αυτό υποδεικνύει η χωροθέτηση των Οικιών αρ. 10 (Κτήριο των Καρχηδονιακών Αμφορέων) και 11, τις οποίες χωρίζει ένας δρόμος. Η κάτοψή τους σε σχέση με το οδικό σύστημα προδίδει την έλλειψη συμμετρικών στοιχείων, καθώς η πορεία του δημόσιου δρόμου ακολουθεί την ακανόνιστη πορεία των τοίχων των δύο οικιών. Δεν υπάρχει κανονικό σχέδιο των οικιών ή κοινό μέγεθος. Οι οικίες έχουν οξείες γωνίες καθώς ακολουθούν το προϋπάρχον σύστημα των οδών[158].

Η Οικία των Καρχηδονιακών Αμφορέων (βλ. παραπάνω, σ. 53 κ.ε.) πιθανόν ανήκε σε εξέχοντα έμπορο της Κορίνθου, αφενός γιατί φέρει πολλά ευρήματα που υποδεικνύουν υπερπόντιο εμπόριο, αφετέρου γιατί περιτριγυρισμένο σε τρεις πλευρές με δρόμους, το κτήριο είχε ιδανική εμπορική θέση σε αυτήν την περιοχή της κλασικής πόλης. Αν και στην πλήρωση του δαπέδου της αυλής έχουν χρησιμοποιηθεί θραύσματα αμφορέων, κάτι που δεν έχουμε ξαναδεί και προφανώς προέκυψε λόγω του πρόσφορου υλικού από τη χρήση του κτηρίου, το επάνω μέρος του δαπέδου συνίστατο από θρύμματα πωρόλιθου, μία πρακτική όπως είδαμε πολύ συνηθισμένη στην κορινθιακή επικράτεια που απαντάται ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. Η αυλή της οικίας βρίσκεται στο κέντρο[159]. Στην Αθήνα στον 6ο και στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. οι αυλές βρίσκονταν στο κέντρο ή στα νότια[160], ακολουθώντας την αρχαία παράδοση.

Για πρώτη φορά εδώ εμφανίζεται η παστάδα, στο βόρειο μάλιστα μέρος της κεντρικής αυλής[161]. Λίγο αργότερα στη Συνοικία των Κεραμέων, στο Κεραμοποιείο, η παστάδα χωροθετείται στη δυτική πλευρά της αυλής. Πιθανώς εδώ η θέση υπαγορευόταν από λόγους που αφορούσαν τη λειτουργία της επιχείρησης. Η δεύτερη παστάδα που προσαρτήθηκε στη β΄ φάση της Οικίας με τους Καρχηδονιακούς Αμφορείς συναντάται και στην οικία της Βάρης[162].

Οι αποκαλυφθείσες οικίες του 5ου αι. π.Χ. που έχουν ανασκαφεί δεν έχουν χώρους που μπορούν να ταυτιστούν με κάποια συγκεκριμένη χρήση, πέραν της αυλής[163]. Μία εξαίρεση ίσως είναι ο χώρος μεταξύ του τοίχου του Δωματίου 1 και του δυτικού στύλου της εσωτερικής παστάδας του κτηρίου με τους καρχηδονιακούς αμφορείς, στη βορειοδυτική γωνία της οποίας υπάρχει μία εστία που θα μπορούσε να είναι το μαγειρείο. Τα Δωμάτια αρ. 2 έως και 4 που έχουν δάπεδο από πηλό, πιθανόν να συνιστούν δωμάτια διημέρευσης, αν και παρόμοια δωμάτια θα βρίσκονταν και στον άνω όροφο.

---

[157] Williams και Zervos 1982, 8.

[158] Όπως και στην Αθήνα, βλ. Tsakirgis 2009, 49. Οι αθηναϊκές οικίες είναι μέτριες απ' όλες τις απόψεις, σε μέγεθος, υλικό και διακόσμηση.

[159] Αυτή η διαρρύθμιση συνάδει με τις αρχαίες πηγές: Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.8.9· (ψευδο) Αριστοτέλης, *Οικονομικός*, I.vi.6-8, 1345β. 22-25.

[160] Tsakirgis 2009, 49.

[161] Για παράλληλα πρβλ. Cahill 2002, 75, αν και οι οικίες στην Όλυνθο χρονολογούνται από περίπου το 430 π.Χ. Για την παστάδα και την προστάδα βλ. Vitruvius, *De Architetura*, 6.7.1. Επίσης, Ault 2005, 65-67· Tsakirgis 2016, 282-283.

[162] Jones *κ.ά.* 1973, 431.

[163] Κατά την Tsakirgis (2016, 283, 285) δεν είχαν καθορισμένη λειτουργία τα περισσότερα δωμάτια, ακόμη και τα μέρη που φαίνονται πολύ χαρακτηριστικά, όπως η κουζίνα. Στην κλασική Ελλάδα οι εστίες ήταν πιο πολύ σημείο συνάντησης της οικογένειας για να επωφεληθούν από τη ζέστη και το φως, βλ. Tsakirgis 2016, 284.

Αυτήν την εποχή παρατηρούμε για πρώτη φορά αγωγούς κατά μήκος των εξωτερικών όψεων των οικιών (βλ. Οικίες αρ. 10, αρ 17) που συναντώνται με λίθινους αγωγούς των δημόσιων δρόμων ή και μέσα στις αυλές τους (αρ. 11). Οι αγωγοί είναι δείκτης του βαθμού της κρατικής οργάνωσης της πόλεως-κράτους της Κορίνθου. Αυτήν την περίοδο υπάρχει και αλλού αγωγός κατά μήκος οδών, για παράδειγμα στο ανατολικό τμήμα της μετέπειτα Ρωμαϊκής Αγοράς[164]. Αγωγοί απαντώνται και στην Αθήνα νωρίς[165]. Από τα θραύσματα των πεσμένων κεραμιδιών που βρέθηκαν στο Κτήριο των Καρχηδονιακών Αμφορέων και από τη διάταξη των αποχετευτικών αγωγών, αποκαθίσταται για πρώτη φορά μία κανονική κορινθιακή κεραμοσκεπή σε οικία[166].

Στην ανατολική πλευρά της αυλής της Οικίας αρ. 10 υπήρχε στην α΄ φάση ένας χώρος με πήλινο δάπεδο, όπου βρέθηκαν λάκκοι για αποθήκευση είτε για να περιέχουν πίθους, όπως παρατηρήθηκε και στην ίδια οικία κατά την Πρωτοκορινθιακή περίοδο, στην οικία Βενετσάνου στα Ισθμία και στην Όλυνθο[167].

Στο Κτήριο των Καρχηδονιακών Αμφορέων δεν υπάρχουν ορθογώνιες γωνίες ούτε παράλληλοι τοίχοι, είτε στην αρχική κατασκευή είτε στη δεύτερη φάση. Αυτό πιθανόν οφείλεται στο γεγονός ότι τμήματα της οικίας βρίσκονται επάνω σε τοίχους παλαιότερης μάλλον οικίας (βλ. παραπάνω, σ. 44) ακολουθώντας την παλιά διαρρύθμιση. Αντίθετα η Οικία αρ. 17 (το Κεραμοποιείο), που κτίστηκε εξαρχής μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., έχει τοίχους σχεδόν ευθείς που διασταυρώνονται σε ορθές γωνίες. Μόνο μία εξαίρεση υπάρχει στο δωμάτιο ανατολικά του δωματίου με την οικιακή λατρεία, που έχει κάτοψη τραπεζίου. Η αποσπασματική Οικία αρ. 7 (Building F) στη Βόρεια Στοά επίσης έχει σχετικά ευθείς τοίχους, κατασκευασμένους από μεγάλους λιθόπλινθους, που θυμίζουν την κατασκευή της δεύτερης φάσης της Οικίας αρ. 17.

Από τις οικίες που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., μόνο τρεις, οι αρ. 10, 17 και 36 (Περαχώρα) σώζουν σε επαρκή βαθμό την κάτοψη και τις εσωτερικές διαρρυθμίσεις τους. Από αυτές η Οικία αρ. 17 ήταν οικοτεχνία, και η Οικία αρ. 10 οικία που στέγαζε εμπορική επιχείρηση. Η Οικία αρ. 36 δε μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο είχε χρήση ως αμιγής οικία, γιατί δεν σώζονται τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή της. Συνεχίζεται επομένως η τάση οι οικίες να αποτελούν και χώρους παραγωγής ή/και εμπορίου. Όπως έχουμε προαναφέρει, η οικοτεχνία ήταν ο κανόνας στην κλασική Ελλάδα[168], αν και ελλείψει στοιχείων δεν γνωρίζουμε σε τι ποσοστό.

Όπου υπάρχουν στοιχεία, τεκμηριώνεται ότι κατασκευάζονταν θεμέλια των τοίχων από λίθους με ανωδομή από ωμόπλινθους. Αντίθετα, πουθενά δεν βρέθηκαν τεκμήρια ότι οι τοίχοι ήταν ολωσδιόλου κατασκευασμένοι από λίθους.

Τα δάπεδα που χρησιμοποιούνται είναι εκτός από τον θρυμματισμένο πωρόλιθο (που συναντάται μία μόνο φορά, στην Οικία 10), ένα δάπεδο από λευκά βότσαλα σε

---

[164] Βλ. Williams 1981a, 23.

[165] Lang 2007, 187.

[166] Βλ. παραπάνω, σ. 54 και Williams 1978a, 16. Η κεραμοσκεπή είναι ο συνηθέστερος τρόπος κάλυψης της οικίας στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια, βλ. Tsakirgis 2016, 275.

[167] Βλ. Cahill 2002, 78-79, σύμφωνα με τον οποίο οι πίθοι τοποθετούνταν στην αυλή για τη συλλογή του βρόχινου νερού από τις στέγες. Η Tsakirgis (2016, 279) επίσης αναφέρει ότι το νερό από τη στέγη των οικιών συλλεγόταν στον χώρο της αυλής.

[168] Για τη χρήση των οικιών ως καταστημάτων και οικοτεχνίας βλ. Ault 2007, 259· Jones 2007, 267-280· Tsakirgis 2015, 14. Οικοτεχνίες αναφέρονται επίσης στον Δημοσθένη (*Κατ' Αφόβου* Επιτροπής, 27.9) και στον Λυσία (*Κατά Ερατοσθένους*, 12.19).

κονίαμα (Οικία αρ. 17)[169] ή μόνο με κονίαμα (αρ. 17, 22). Σύμφωνα με τον Cahill αυτό το είδος δαπέδου συνηθίζεται στους ανδρώνες[170]. Στην Οικία αρ. 17 (το Κεραμοποιείο) είναι η πρώτη ίσως φορά που χρησιμοποιείται τέτοιου είδους δάπεδο στην Κορινθία. Κονίαμα φέρουν τα δάπεδα του προθαλάμου και του ανδρώνα της Οικίας Βενετσάνου στην Κυρά Βρύση Ισθμίας[171]. Χρησιμοποιείται επίσης πήλινο δάπεδο (αρ 17, και αρ. 10 στα δωμάτια 2-4) πιθανόν μισοψημένο.

Πέρα από τη σκληρότητα του θρυμματισμένου πωρόλιθου που χρησιμοποιείται σε εξωτερικούς χώρους, τα δύο άλλα είδη δαπέδου, το βοτσαλωτό και το σκληρό κονίαμα είναι περίτεχνα στην κατασκευή και προδίδουν περισσότερη φροντίδα, ενώ το πήλινο δάπεδο είναι πρόχειρη κατασκευή. Αυτές οι παρατηρήσεις σε συνδυασμό με τη μελέτη του αρχαιολογικού πλαισίου μπορούν να μας διευκολύνουν ως έναν βαθμό στην εξακρίβωση της χρήσης των χώρων. Τα δάπεδα από διαμορφωμένο βράχο και υδραυλικό κονίαμα στην οικία στην Ποσειδωνία θα πρέπει να μελετηθούν περαιτέρω σε σχέση με το αρχαιολογικό τους πλαίσιο, γιατί ακολουθούν πρακτικές του 4ου και όχι του 5ου αι. π.Χ.

Στην Περαχώρα, η Οικία αρ. 36 έχει αρκετά κοινά στοιχεία με την προγενέστερη Οικία αρ. 33 του 6ου αι. π.Χ.[172]. Η αυλή βρίσκεται πλέον στο κέντρο και οι τοίχοι γωνιάζουν σχεδόν σε ευθεία γωνία. Οι τοίχοι αποτελούνται από μονή σειρά λίθων στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι πιο πλατείς και ευθείς και σχηματίζουν κανονικά γωνίες των 90 μοιρών στη νεότερη οικία. Στην οικία του 6ου αι. π.Χ. (Οικία αρ. 33) υπάρχει ανδρώνας και είναι πιθανό να υπήρχε ανάλογο δωμάτιο και στην Οικία αρ. 36, το οποίο δεν σώθηκε.

Ο προελληνιστικός 4ος αι. π.Χ.

Από το 400 π.Χ. έως την Ελληνιστική περίοδο η περιοχή νότια της κρήνης Πειρήνης συνέχισε να χρησιμοποιείται για οικίες ή μικρά εμπορικά ή βιομηχανικά κτήρια, όπως κατά τον αμέσως προηγούμενο αιώνα[173]. Οικιστικοί θύλακες εμφανίστηκαν αυτήν την περίοδο στην περιοχή της Ιουλίας Βασιλικής αλλά και πιο βορειοδυτικά, στα ανατολικά του Θεάτρου, και βορειοανατολικά στα λεγόμενα «Λουτρά της Αφροδίτης»[174]. Ο οικιστικός χαρακτήρας νότια της Πειρήνης άλλαξε το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., όταν κατασκευάστηκε η Νότια Στοά[175]. Στην Περαχώρα ακόμη απαντώνται οικίες ανατολικά του Ηραίου και στην Ισθμία εμφανίζονται τα πρώτα ίχνη οικισμού επάνω στον λόφο της Ράχης. Δεν εμφανίζονται πέραν της Ράχης νέοι οικισμοί στην ενδοχώρα, ίσως λόγω των ταραγμένων χρόνων της Ισοπολιτείας της Κορίνθου με το Άργος αλλά και του Κορινθιακού Πολέμου, που επέφερε καταστροφές στην κορινθιακή ύπαιθρο (εικ. 1ε)[176].

---

[169] *Corinth* XV.1, 39.
[170] Cahill 2002, 80.
[171] Γκιώνη 2018α, 636.
[172] Tomlinson 1969, 238.
[173] Williams 1980, 111 κ.ε.· *Corinth* 1.3, 134.
[174] Robinson 1962, 124.
[175] Williams 1981a, 23.
[176] Γκιώνη 2018β, 18-19.

Τα υλικά κατάλοιπα

Παρακάτω παρουσιάζονται ενδεικτικά οι οικίες του προελληνιστικού 4ου αι. π.Χ. με τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά.

Η Οικία αρ. 12 (Building IV, εικ. 6) κατασκευάστηκε το 400 π.Χ. περίπου και η δεύτερη φάση της ανήκει στον 4ο αι. π.Χ. Βρίσκεται κάτω από το δυτικό άκρο της Νότιας Στοάς, και διαθέτει ένα κελάρι (ή υπόγειο) που επιχώθηκε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[177]. Έχει βάθος 2 μ. και φέρει κλίμακα λαξευμένη κατά μήκος του νότιου τοίχου. Μία τάφρος πλάτους περίπου 0,90 μ. περιβάλλει το κελάρι στις τρεις πλευρές. Ο ανασκαφέας ερμηνεύει την τάφρο ως θεμέλιο για ένα περιστύλιο[178]. Η τάφρος θεμελίωσης στη βόρεια πλευρά του κελαριού συνεχίζεται προς τα δυτικά. Δυτικά του κελαριού ένας λάκκος χύτευσης, δημιουργήθηκε μετά την παύση λειτουργίας της οικίας[179]. Μόνο ένα τμήμα δωματίου σώζεται στα βόρεια, με δάπεδο από κονίαμα που πλαισιώνει ένα βοτσαλωτό με παράσταση γύρω από το πηγάδι αρ. 1979-2. Διατηρείται τμήμα μιας χαμηλής, υπερυψωμένης εξέδρας[180]. Το βόρειο άκρο του ψηφιδωτού έχει καταστραφεί. Ένα κεντρικό ανθέμιο κοσμεί τη νότια πλευρά του πλαισίου[181]. Η άλλη φυτική διακόσμηση φαίνεται να είναι αγιόκλημα. Η παράσταση πλαισιώνεται από δύο γραμμές με λευκά βότσαλα. Από την τεχνοτροπία της παράστασης το βοτσαλωτό μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ. Παράλληλες παραστάσεις σε βοτσαλωτά ψηφιδωτά βρέθηκαν στην Ερέτρια, στη Σικυώνα και στην Πέλλα[182].

Από το κτήριο συλλέχθηκαν τμήματα επτά πήλινων οικιακών βωμών, ένας αριθμός αξιοσημείωτα μεγάλος[183]. Είναι όλοι ορθογώνιοι στο σχήμα, και οι τρεις έφεραν διακόσμηση με ανάγλυφο ιππέα. Οι βωμοί αυτού του είδους κατασκευάζονταν σε μήτρα[184]. Η χρήση των μικρών πήλινων βωμών στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν βασικά οικιακή[185].

Η Οικία αρ. 27 (Building II, εικ. 6) είναι μεγάλη (διαστ.: 22,60 x 19,80 μ.) και με περίπλοκο χαρακτήρα[186]. Οι τοίχοι του κτηρίου είχαν πώρινους ορθοστάτες. Η κύρια είσοδος στη μεγάλη κεντρική αυλή γινόταν μέσω ενός εξωτερικού διαδρόμου στα ανατολικά. Ο χώρος εισόδου στην αυλή έχει σκληρό κονίαμα επάνω σε λιθόστρωτο

---

[177] Williams 1979, 105 και Catling 1979, 10· Williams 1980, 108.

[178] Περιστύλιο έχουν η Οικία της Καλής Τύχης (μετά το 425 π.Χ.) και η Οικία του Κωμικού Ηθοποιού στην Όλυνθο που χρονολογείται περίπου το 430 π.Χ. Graham 1974, 46 και Cahill 2002, 138, fig. 8. Στην Όλυνθο βρέθηκαν 19 οικίες με περιστύλιο. Τη στέγη στήριζαν ξύλινοι στύλοι και περιστασιακά κίονες, βλ. Cahill 2002, 79. Και στην Ερέτρια απαντάται, π.χ. σε οικία του πρώιμου 4ου αι. π.Χ., βλ. Walter-Καρύδη 1996, 5, 8 και εικ. 6. Τον 4ο αι. π.Χ. το πλήρες περιστύλιο απαντάται πιο συχνά, βλ. Tsakirgis 2016, 282-283.

[179] Williams 1979, 129.

[180] Williams 1980, 114.

[181] Williams 1980, pl. 18 b, 19a.

[182] Williams 1980, 116. Για την Ερέτρια βλ. Ducrey 1989, 55, figs 3, 4, επτάφυλλο ανθέμιο από οικία που χρονολογείται στο α΄ τρίτο του 4ου αι. π.Χ. Για τη Σικυώνα βλ. Salzmann 1979, 290-303, fig. 13. Παρόμοια παράσταση ανθεμίου με έσω νεύοντα φύλλα υπάρχει σε ψηφιδωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν το 2012 στη Σικυώνα και στο Χτίρι, βλ. Παπαθανασίου 2016, 325, 328, εικ. 46 και 49. Το ψηφιδωτό της Κορίνθου φαίνεται λίγο πιο πρώιμο από το ψηφιδωτό στην Οικία Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα, Welsch 1992, 61, fig. 110.

[183] Williams 1979, 139.

[184] Ένα τμήμα μήτρας για κατασκευή βωμού έχει βρεθεί στην Κόρινθο, Merker 2006, 20, αρ. 5.

[185] Williams 1979, 137· Nilsson 1954, 221.

[186] Williams και Fisher 1972, 145, 165.

υπόστρωμα και η αυλή δάπεδο από πηλό και βότσαλα[187]. Πέντε ορθογώνια δωμάτια βρίσκονται στη νότια πλευρά της. Το βορειοανατολικό μέρος του κτηρίου φέρει από δύο δωμάτια εκατέρωθεν μιας μικρότερης αυλής[188], που διέθετε μία θύρα στον βόρειο τοίχο της, καθιστώντας αυτήν την πτέρυγα προσιτή από τον δρόμο και αυτόνομη[189].

Η πλαϊνή είσοδος που οδηγούσε στη μεγαλύτερη αυλή προοριζόταν μόνο για τα νότια δωμάτια της οικίας αρ. 27, αλλά από εκεί φαίνεται ότι δεν υπήρχε πρόσβαση στο συγκρότημα της μικρότερης αυλής.

Το βορειοδυτικό τμήμα της οικίας είναι ορθογώνιο με μία τετράγωνη λεκάνη και μία δεξαμενή που φέρει κονίαμα, στη νοτιοανατολική γωνία[190]. Στον νότιο τοίχο του δωματίου βρίσκονται υπολείμματα μιας σχεδόν τετράγωνης χαμηλής εξέδρας με σκληρό δάπεδο. Ένας διαχωριστικός τοίχος, και ίσως ένας πάγκος, φαίνεται ότι εκτείνονταν από την εξέδρα στον βόρειο τοίχο του κτηρίου. Ένα πηγάδι (αρ. 71.3) βρίσκεται στον βόρειο τοίχο του δωματίου. Το νερό από το δωμάτιο εκκενωνόταν με αποχέτευση στο δημόσιο αποχετευτικό δίκτυο που έτρεχε κατά μήκος του βόρειου τμήματος του κτηρίου.

Από τα ευρήματα το κτήριο χρονολογείται μετά το 350 π.Χ.[191]. Στο ανώτερο από τα τρία δάπεδα του Δωματίου 2 βρέθηκε ένας θησαυρός 76 νομισμάτων, που μαζί με τους σωρούς κορινθιακών κεράμων υποδηλώνουν ξαφνική καταστροφή (310-300 π.Χ.)[192].

Το μεγάλο μέγεθος της οικίας δεν είναι σπάνιο για μία ύστερη κλασική οικία[193], ωστόσο το κτήριο έχει ιδιαιτερότητες, όπως ο εξωτερικός διάδρομος στα ανατολικά, η απουσία παστάδας, και η σειρά δωματίων στα νότια που είναι προσανατολισμένα προς τα βόρεια/βορειοδυτικά, σε μία διαρρύθμιση που δεν εκμεταλλεύεται την πορεία του ήλιου[194]. Η αυτονομία των «συγκροτημάτων» υποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ενώ η μεγάλη αυλή τροφοδοτείται με νερό από την Πειρήνη, στη βορειοανατολική πτέρυγα υπήρχε πηγάδι για να καλύπτει τις ανάγκες των ενοίκων της[195]. Ένα από τα πλησιέστερα παράλληλα για την Οικία αρ. 27 βρίσκεται στη βιομηχανική συνοικία της αρχαίας Αθήνας, στην οδό Πειραιώς, νοτιοδυτικά της αρχαίας Αγοράς[196]. Ένα δεύτερο αθηναϊκό κτήριο παρόμοιας μορφής, το λεγόμενο Στρατηγείο, βρίσκεται στην ίδια περιοχή[197]. Ο Williams προτείνει τη χρήση των Δωματίων 1-5 ως έδρες ενός ειδικού διοικητικού συμβουλίου ή συμβουλίων, σε συνδυασμό όμως με οικιστική μονάδα όπου διέμεναν οι αξιωματούχοι. Ωστόσο, δεν βρέθηκαν σαφή στοιχεία εντός του κτηρίου που να επιβεβαιώνουν αυτήν τη χρήση.

Αρκετές περιπτώσεις οικιών αποτελούν λείψανα που σώθηκαν από τις καταστροφές των Ρωμαίων και την ανοικοδόμηση. Δεν μπορούμε να βγάλουμε συνολικά συμπεράσματα

---

[187] Williams και Fisher 1972, 167.

[188] Williams και Fisher 1972, 168.

[189] Βλ. και Williams και Fisher 1972, fig. 5.

[190] Williams και Fisher 1972, 169.

[191] Williams και Fisher 1972, 170.

[192] Williams και Fisher 1972, 171.

[193] Η Οικία Δήμα στην Αττική έχει διαστάσεις 22,05x16,10 μ., βλ. Jones *κ.ά.* 1962, 75-114. Βλ. επίσης Boersma 1970, αρ. 149, 150.

[194] Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.8. 9. και Ξενοφών *Οικονομικός*, 9.4.

[195] Williams και Fisher 1972, 173.

[196] Crosby 1951, 168-187.

[197] Thompson 1955, 54-55.

από αυτά τα κατάλοιπα, ωστόσο, από τη σύγκριση των χαρακτηριστικών μεταξύ τους προκύπτουν χρήσιμα στοιχεία. Παρατίθενται εδώ τα ακόλουθα παραδείγματα:

Κάτω από τη βορειοδυτική γωνία της Ιουλίας Βασιλικής βρέθηκε ένα δάπεδο από κονίαμα με βότσαλα και ίχνη οικίας (αρ. 24) με λαξευμένο στον βράχο αγωγό, με δύο φάσεις χρήσης[198]. Η χρήση τερματίστηκε πιθανώς γύρω στο 370 π.Χ.

Στην ίδια περιοχή, κάτω από το βόρειο πέρας του υστερότερου προστώου του Νοτιοανατολικού Κτηρίου (Southeast Building), βρέθηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα – πιθανόν η αυλή μιας οικίας– που χρονολογείται στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. (αρ. 14)[199].

Ένα δεύτερο βοτσαλωτό δάπεδο με παράσταση (το τρίτο συνολικά στην Κορινθία) έχει ενσωματωθεί μέσα σε ρωμαϊκή οικία ανατολικά του Θεάτρου (αρ. 31, εικ. 11) και χρονολογείται πριν το 348 π.Χ.[200]. Το ψηφιδωτό είναι σχεδόν τετράγωνο, με διαστάσεις 3,80x3,60 μ.[201]. Τα σχέδια είναι κατασκευασμένα από μικρά μπλε-μαύρα και λευκωπά βότσαλα επάνω σε κονίαμα. Το εξωτερικό πλαίσιο φέρει παράσταση μαιάνδρου, που πλαισιώνει έναν κύκλο με κυματοειδή παράσταση. Στο κέντρο του κύκλου υπάρχει ένας μικρός ρόδακας, από την περιφέρεια του οποίου εκτείνονται μεγάλα ανθέμια. Οι δύο γωνίες σώζουν παράσταση με ομάδες ζώων. Η τεχνική της κατασκευής και η τεχνοτροπία είναι παρόμοια με εκείνα που εμφανίζονται στο δάπεδο μιας οικίας στην Όλυνθο που ανακαλύφθηκε το 1928[202], καθώς και της Οικίας των Ψηφιδωτών στην Ερέτρια που χρονολογείται στο α΄ τρίτο του 4ου αι. π.Χ., και της Οικίας της Καλής Τύχης στην Όλυνθο, που κατασκευάστηκε μάλλον το 425 π.Χ.[203]. Ο Robinson χρονολογεί το έργο περίπου στο 400 π.Χ. Παρόμοιο βοτσαλωτό δάπεδο αποκαλύφθηκε πρόσφατα στις εργασίες για τον αυτοκινητόδρομο της Ολυμπίας Οδού στη Σικυώνα[204]. Ειδικά το μοτίβο του μαιάνδρου που πλαισιώνει την παράσταση και στα δύο βοτσαλωτά είναι πανομοιότυπο.

Αμέσως ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου υπήρχε μία στενόμακρη δεξαμενή που πιθανόν ανήκε σε οικία[205] (Δεξαμενή F, αρ. 21)[206]. Φέρει υδατοστεγές κονίαμα και στο κέντρο του δαπέδου μία ελλειψοειδή κοίλανση καθίζησης. Το δάπεδο επάνω από τη δεξαμενή συνίστατο σε ένα παχύ στρώμα από πολύ σκληρό, κιτρινωπό κονίαμα που περιείχε βότσαλα και ανήκε ίσως στην αυλή μιας οικίας[207]. Η δεξαμενή χρησιμοποιήθηκε ίσως για πρώτη φορά τον 4ο αι. π.Χ.

Στην Περαχώρα η Οικία αρ. 41 (ή Οικία Dunbabin, 4ος αι. π.Χ.)[208] βρίσκεται ανατολικά της Άνω Κοιλάδας όπου εκτείνονται οι περισσότερες οικίες, και κοντά στη Λίμνη Βουλιαγμένη. Οι μεγάλοι ογκόλιθοι του νότιου τοίχου της οικίας συνιστούν επίσης το βόρειο ανάλημμα αρχαίας οδού προς το Ηραίο. Η κάτοψή της είναι ορθογώνια. Εκτός

---

[198] Williams 1981a, 25.

[199] *Corinth* 1.5, 4, pl. 2.1.

[200] Shear 1929, 526-527· Williams 1976, pl. 24· Williams και Zervos 1983, 13.

[201] Shear 1929, 527.

[202] Robinson 1929, 65, fig. 13.

[203] Robinson 1934, 501-510· Ducrey 1989, 55, figs 3, 4.

[204] Παπαθανασίου 2016, 322, εικ. 44.

[205] Weinberg 1948, 235, fig. 1, p1. 88, b-d.

[206] Συχνά λαξεύονταν δεξαμενές στην αυλή για αποθήκευση του νερού που συλλέγεται κατά τους βροχερούς μήνες από την κεραμοσκεπή, βλ. Tsakirgis 2016, 282.

[207] Weinberg 1948, 235-236.

[208] *Perachora* I, πίν. 137· Tomlinson 1969, 193, fig. 13.

της οικίας στη νοτιοδυτική γωνία υπάρχει μία απιόσχημη δεξαμενή[209]. Η τεχνική που χρησιμοποιείται στους τοίχους διαφέρει από εκείνη των κτηρίων των προηγούμενων αιώνων. Μια βάση από μικρές λίθους τοποθετήθηκε πιθανότατα σε μία τάφρο θεμελίωσης, επάνω στην οποία στηρίχθηκε μία σειρά από μεγάλους, αδρά λαξευμένους λίθους. Μόνο ένας δόμος επιβιώνει, ωστόσο, από την ποσότητα των πεσμένων λίθων φαίνεται ότι ολόκληρη η ανωδομή αποτελούνταν από λίθους. Υπήρξε πιθανότατα το μοναδικό κτήριο με τοίχους αποκλειστικά κατασκευασμένους από λίθους. Μέσα στο κτήριο υπάρχει δάπεδο από λευκωπό χώμα, παρόμοιο με το δάπεδο από πηλό της Οικίας αρ. 32[210]. Η διαρρύθμιση είναι ασυνήθιστη. Φαίνεται να υπάρχει μία μεγάλη αυλή στο δυτικό άκρο. Νότια υπάρχει ένα κατώφλι από τέσσερις λίθους μικρού πάχους. Για πρώτη φορά οι περισσότερες θύρες είναι πλαισιωμένες από μεγάλες λίθους[211]. Φαίνεται ότι το σύνολο των δωματίων στο ανατολικό τμήμα της οικίας αποτελούσαν τα δωμάτια διημέρευσης, ενώ στα δυτικά υπήρχε ξεχωριστή αυλή. Στο εσωτερικό βρέθηκαν κεραμίδες, επομένως η στέγη καλυπτόταν με κεραμοσκεπή τουλάχιστον σε ένα τμήμα της. Η Οικία αρ. 41 θυμίζει στον Tomlinson τη γενική διάταξη της οικίας του τέλους του 5ου αι. π.Χ. κοντά στο τείχος Δήμα της Αττικής[212]. Κατά τη γνώμη μου, ωστόσο, ούτε η κατασκευή των τοίχων που εδώ είναι μονολιθικοί ούτε η διαρρύθμιση είναι ίδια. Πιθανόν πρόκειται για μία απομονωμένη αγροικία. Το ανατολικό τμήμα της θυμίζει την Οικία C στη βιοτεχνική περιοχή νοτιοδυτικά της Αγοράς της Αθήνας όπως είχε διαμορφωθεί μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. με μακρόστενη αυλή, από την οποία υπάρχει πρόσβαση σε τετράγωνα και ορθογώνια δωμάτια[213].

Η Οικία αρ. 41 μοιάζει στη διαρρύθμιση με την Οικία αρ. 36 (5ος αι. π.Χ.)[214]. Είναι επίσης ορθογώνια σε σχέδιο με το μέτωπο μακρύτερο από την πλευρά. Υπάρχουν σίγουρα δωμάτια στο πίσω μέρος της αυλής και δωμάτια κάποιου είδους στη δυτική πλευρά, αλλά οι εσωτερικές ρυθμίσεις δεν είναι καλά διατηρημένες. Το λευκωπό δάπεδο στο εσωτερικό και η ομοιότητα στη διαρρύθμιση με την Οικία αρ. 36 αποδεικνύουν ότι υπάρχει αυστηρή εμμονή στην παράδοση από τον 5ο στον 4ο αι. π.Χ. Το ίδιο άλλωστε παρατηρείται εν μέρει και στη διαδοχή των προηγούμενων αιώνων από την Πρωτοκορινθιακή περίοδο στην Περαχώρα.

Τα κτήρια αρ. 38, 39 και 40 (ΖΙ, ΖΙΙ και ΖΙΙΙ)[215] στην Περαχώρα που ευθυγραμμίζονται νότια του μικρού ναού Ε, είναι όμοια. Οι τοίχοι είναι φροντισμένοι από αργούς τριγωνικούς λίθους με μικρότερες λίθους εσωτερικά. Περιστασιακά ορθογώνιες λίθοι καταλαμβάνουν το πάχος τους. Στις γωνίες υπάρχουν τετραγωνισμένες λίθοι. Η πρόσβασή τους ήταν από έναν δρόμο στα νότια. Νότια έχουν πιθανόν αυλή, ενώ στη βόρεια πλευρά –τουλάχιστον στα κτήρια ΖΙ και ΖΙΙ– υπήρχαν ζεύγη δωματίων, το ένα δίπλα στο άλλο. Η Οικία Ζ ΙΙΙ σώζει στο βορειοδυτικό της δωμάτιο μία ελαφρώς ανυψωμένη εξέδρα από χώμα και λίθους[216]. Το δυτικό και πιθανόν και το ανατολικό

[209] *Perachora* I, πίν. 137 όπου αναφέρεται ως πηγάδι.
[210] Tomlinson 1969, 175-177. Η Οικία αρ. 32 χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ.
[211] Tomlinson 1969, 193-194.
[212] Jones *κ.ά.* 1962, 75 κ.ε.· Tomlinson 1969, 237-238.
[213] Camp 2005, 172, fig. 117.
[214] Tomlinson 1969, 238.
[215] Tomlinson 1969, fig. 6, pl. 51e-f, pl. 52b, d.
[216] Tomlinson 1969, 187, 238, pl. 52d.

δωμάτιο, όπως και το παρόμοιο δωμάτιο της Οικίας αρ. 33, αποτελούν πιθανόν ανδρώνες. Τα τρία όμοια αυτά κτήρια χρονολογούνται πιθανόν στον ύστερο 4ο αι. π.Χ.[217] αλλά ίσως δεν αποτελούν καθαρά οικίες, αλλά και ταυτόχρονα βοηθητικά οικήματα του ναού[218].

Στη Ράχη, έναν λόφο στα νοτιοανατολικά του ιερού του Ποσειδώνα στην Ισθμία, εκτείνεται ένας αγροτικός οικισμός που χρονολογείται από τα τέλη του 4ου και τον 3ο αι. π.Χ. Η τελική διαμόρφωση των οικιών ανήκει στον 3ο αι. π.Χ. και γι' αυτό θα εξεταστούν στο επόμενο κεφάλαιο. Το πιο χαρακτηριστικό σωζόμενο στοιχείο του 4ου αι. π.Χ. είναι ένας λουτήρας ανατολικά της Οικίας αρ. 45. Ίσως επρόκειτο για κοινόχρηστο λουτρό[219]. Ανήκει στον τύπο του 4ου αι. π.Χ.[220]. Είναι λαξευμένος στο βράχο και εν μέρει χτισμένος με λίθους, και φέρει υδατοστεγές κονίαμα. Το κάθισμα έχει μήκος 0,60 και πλάτος 0,27 μ. Είναι ευρύς στο κάθισμα και μειώνεται προς το δυτικό άκρο, όπου υπάρχει κυκλική κοιλότητα στον πυθμένα. Το συνολικό μήκος του είναι μόνο 1 μ. Στη δεξιά πλευρά υπάρχει μία μικρή τετράπλευρη δεξαμενή, που συνδέεται με τον λουτήρα. Στον λουτήρα υπάρχει πρόσβαση από μία κλίμακα έξω από τη νοτιοδυτική γωνία του Βόρειου Κτηρίου. Δυτικά του βρέθηκαν αρκετά τμήματα ενός παρόμοιου πήλινου λουτήρα[221] η αρχική θέση του οποίου ήταν μόνο λίγα εκατοστά από τον λαξευμένο.

Συγκριτική μελέτη των δεδομένων και συμπεράσματα

Οι Οικίες αρ. 12, 1 και 27 στη νοτιοδυτική πλευρά της Ρωμαϊκής Αγοράς της Κορίνθου κατασκευάστηκαν παράλληλα μεταξύ τους και ευθυγραμμίστηκαν με τον τοίχο του ανδήρου προς τα νότια, αν και δεν ήταν κατ' ανάγκη όλες κατασκευασμένες ταυτόχρονα[222]. Θυμίζουν τις πρωτοκορινθιακές Οικίες αρ. 6, 5 και 34, που βρίσκονταν στην ίδια περίπου θέση και σχεδόν σε ευθεία διάταξη με κατεύθυνση ΒΑ/ΝΔ, μαρτυρώντας ένα σχέδιο χωροθέτησης, ένα χαρακτηριστικό που απαντάται κατά τη διαδικασία δημιουργίας του άστεως ήδη από την Αρχαϊκή περίοδο[223].

Το κελάρι που βρίσκεται στο κέντρο της Οικίας αρ. 12 είναι το πρώτο που εντοπίζεται σε οικίες της επικράτειας της Κορίνθου[224]. Μάλιστα προκαλεί εντύπωση ότι το συγκεκριμένο έχει τετράπλευρο σχήμα, παρόλο που η οικία έχει ευθείς τοίχους που γωνιάζουν σε ορθή γωνία. Ειδικά στα νότια οι πλευρές του κελαριού δεν συναντώνται σε ορθή γωνία. Δεδομένου ότι βρίσκεται σε σχετικά κεντρικό τμήμα της οικίας, παρόλο που δεν σώζει ίχνη οροφής[225], πρέπει να αποκατασταθεί με κάποιου είδους οροφή, καθώς όλα τα περιστύλια οικιών περιβάλλουν την οικιακή αυλή. Μόνο έτσι θα ήταν λειτουργική μία

---

[217] Tomlinson 1969, 188.

[218] Κατά την Tsakirgis (2016, 278) οι οικίες συχνά γειτνιάζουν με καταστήματα και ιερά.

[219] Broneer 1955, 127· 1958, 18-19· Anderson-Stojanović 1996, 71.

[220] Βλ. Robinson 1929, 62, fig. 10 και Broneer 1955, 127, για αντίστοιχους λουτήρες στην Όλυνθο και αλλού. Παρόμοιοι είναι οι πήλινοι λουτήρες στη Μοργαντίνη, βλ. Crouch 1984, 357, pl. 46-2. Αντίθετα, μία πήλινη λεκάνη που εντοπίστηκε σε οικία στη Σικυώνα διαφέρει ως προς το σχήμα, βλ. Αναγνωστοπούλου 2014, 472-473, εικ. 13.

[221] Broneer 1958, 18-19.

[222] *Corinth* VII.6, 5.

[223] Βλ. παραπάνω, σελ 48. Για τη δημιουργία του άστεος βλ. Lang 2007, 192.

[224] Κελάρια έχουν βρεθεί και στη Ράχη Ισθμίας στην Ελληνιστική περίοδο, στην Ερέτρια όπως και στην Όλβια στη Μαύρη Θάλασσα, βλ. Gorbunova 1972, 50· Anderson-Stojanović 1996, 67, σημ. 21· Bylkova 2007, 299· Tsakirgis 2016, 285.

[225] Williams 1980, 114.

οικία, με δωμάτια που (συνήθως) έχουν όλα πρόσβαση σε αυτήν. Η απουσία κονιάματος στους τοίχους και το δάπεδο υποδεικνύουν αποθηκευτική χρήση.

Εάν στην Οικία αρ. 12 η κεντρική τάφρος αντιστοιχεί σε περιστύλιο, είναι η πρώτη και μοναδική φορά που εντοπίζουμε ίχνη περιστυλίου σε κορινθιακή οικία. Γνωρίζουμε ότι στην Όλυνθο υπήρχαν οικίες με περιστύλιο από το 430 περίπου π.Χ. (βλ. παραπάνω, σ. 61) και είναι πιθανό να υπήρχαν και άλλα παραδείγματα στην Κόρινθο. Η δυτική προέκταση της βόρειας «στοάς» του περιστυλίου θυμίζει αντίστοιχη διαρρύθμιση στην Όλυνθο, όπου η βόρεια στοά του περιστυλίου είναι μακρύτερη, και μοιάζει με την παστάδα[226]. Τα ίχνη των κορινθιακών οικιών που έχουν ανασκαφεί δείχνουν στην πλειοψηφία τους απλούστερη διαρρύθμιση. Από αυτήν την άποψη, και σε συνδυασμό με την ύπαρξη ανδρώνα με το ψηφιδωτό δάπεδο που φέρει παράσταση αλλά και την κεντρική θέση της οικίας στο άστυ, συμπεραίνουμε ότι εδώ μάλλον πρόκειται για μία εξέχουσα οικία πλούσιου Κορίνθιου, με τάση για προβολή. Παρόμοια πολυτέλεια πρέπει να χαρακτήριζε την οικία όπου αρχικά ανήκε το βοτσαλωτό δάπεδο με παράσταση αρ. 31 (βλ. παραπάνω, σ. 63) που έχει επιβιώσει εντός ρωμαϊκής οικίας. Άλλωστε από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. παρατηρείται γενικά μία τάση για περισσότερη διακόσμηση στο εσωτερικό (και μόνο) των οικιών[227].

Η σειρά δωματίων στο νότιο τμήμα της Οικίας αρ. 27 θυμίζει πέρα από την οικία στη Βάρη και άλλες οικίες, για παράδειγμα την οικία στη θέση «Λιοτόπι-Ρουτσχέλη» στη Μακεδονία[228].

Τον 4ο αι. π.Χ. εκτός από το περιστύλιο εισάγεται στην Κορινθία ένα δεύτερο στοιχείο, η επένδυση των λίθων με ορθοστάτες, για πρώτη φορά στην Οικία αρ 27. Ορθοστάτες βρέθηκαν και στην Οικία αρ. 1 (Aphrodite's Tavern) στην Κόρινθο[229], αλλά και στην Οικία Βενετσάνου στα Ισθμία[230]. Ορθοστάτες παρατηρούνται σε οικίες του 4ου αι. π.Χ. στους Αλιείς της Αργολίδας[231]. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι από τις οικίες του 4ου αι. π.Χ. στην επικράτεια της Κορίνθου απουσιάζει η παστάδα. Οι περισσότερες οικίες στην Όλυνθο ανήκουν στον τύπο της οικίας με παστάδα (430 π.Χ. περίπου κ.ε.)[232]. Το ίδιο και η οικία στη Βάρη[233]. Τρεις από τις οικίες που ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ. (αρ. 27, 14 και 12) φέρουν χώρους στρωμένους με κονίαμα, ακολουθώντας την παράδοση του προηγούμενου αιώνα.

Η Περαχώρα δεν ακολουθεί την τάση για πλούσια διακόσμηση. Οι κατασκευαστές ή οι ιδιοκτήτες των οικιών του 4ου αι. π.Χ. παραμένουν προσκολλημένοι στις παραδόσεις του 5ου αι. π.Χ. Είναι πιθανό ότι στην περιοχή δεν υπήρχε οργανωμένος οικισμός. Σύμφωνα με τον Tomlinson τα δημόσια κτήρια που κάποιος θα συνέδεε με μία πόλη λείπουν[234]. Δεν υπάρχει αγορά και κανένα διοικητικό κτήριο, παρόλο που αργά κατασκευάστηκε μία πολύ περίτεχνη κρήνη. Αυτό συνάδει με το γεγονός ότι δεν

[226] Graham 1966, 4-5.
[227] Westgate 2007, 236, 239.
[228] Αδάμ-Βελένη *κ.ά.* 2003, 101, 103.
[229] Williams και Fisher 1972, 174.
[230] Γκιώνη 2018α, 636.
[231] Ault 2000, 485.
[232] Cahill 2002, 79.
[233] Jones *κ.ά.* 1973, 431-433.
[234] Tomlinson 1969, 234.

μαρτυρούνται υποδιαιρέσεις τοπικής αυτοδιοίκησης στην Κορινθία[235]. Στην περιοχή της Λίμνης Βουλιαγμένης ακόμη και σήμερα υπάρχουν πρόχειρες οικίες ως εξοχικά, σε εκτός σχεδίου περιοχή.

Τα παραδείγματα με βοτσαλωτό δάπεδο είναι μόλις τρία (οικίες αρ. 21, 24 και 27). Η εξέλιξη των βοτσαλωτών δαπέδων είναι, όπως φαίνεται, τα βοτσαλωτά δάπεδα με παραστάσεις. Στον 4ο αι. π.Χ. συνεχίζεται ο συνδυασμός χρήσης των αγωγών παράλληλα με τη χρήση πηγαδιού, που βρίσκεται εντός της αυλής της οικίας (όπως το πηγάδι αρ. 71-2 που βρίσκεται περίπου στο κέντρο της μικρής αυλής της Οικίας αρ. 27).

Η Οικία αρ. 41 στην Περαχώρα είναι η μοναδική που είχε τοίχους ολωσδιόλου κατασκευασμένους με λίθους. Αυτή η τεχνική είναι συνήθης σε περιοχές που έχουν άφθονο αυτό το υλικό, όπως για παράδειγμα στο Όρραον της Ηπείρου και στη Δύστο της Εύβοιας[236], αλλά εδώ πρόκειται για περιστασιακή κατασκευή. Ένα νεωτερικό στοιχείο της Οικίας αρ. 41 είναι ότι τα περισσότερα ανοίγματα θυρών είναι πλαισιωμένα από μεγάλες λίθους[237]. Αυτή η τεχνική θα μπορούσε να αποτελεί πρόδρομο των παραστάδων[238], αλλά δεν υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα προς ανάλυση. Έξω από την οικία, στη νοτιοδυτική γωνία, εμφανίζεται η πρώτη απιόσχημη δεξαμενή[239] με ελλειψοειδές στόμιο που σχετίζεται με οικία στην Κορινθία.

Τον 4ο αι. π.Χ. ανδρώνες οικιών παρατηρούνται μόνο στις Οικίες αρ. 12 και 40 και έκτοτε εκλείπουν.

Οι κοπρώνες, ένα χαρακτηριστικό που απαντάται σε οικίες άλλων περιοχών (Αθήνα, Αλιείς και Θάσο)[240], δεν τεκμηριώνονται στην επικράτεια της Κορίνθου.

Στον 4ο αι. π.Χ. χρονολογούνται πυραμιδοειδείς πύργοι που έχουν εντοπιστεί στην Αργολίδα, στη Λακωνία, στη Μακεδονία και στην Αττική[241] και πιθανόν αποτελούν μέρη απομονωμένων αγροικιών. Προς το παρόν στην Κορινθία δεν έχουν εντοπιστεί παρόμοιες αγροικίες με πύργο.

Η Ελληνιστική περίοδος

Κατά την Ελληνιστική περίοδο αλλάζουν οι χώροι κατοίκησης τόσο στην πόλη της Κορίνθου όσο και στην κορινθιακή περιφέρεια, ως αποτέλεσμα της κατάληψης της Κορίνθου και των επακόλουθων διαμορφώσεων στο κέντρο (εικ. 1στ). Σημειώνονται νέοι χώροι κατοικίας μακριά από το κέντρο της πόλης. Η νότια επέκταση της Αγοράς προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. προκάλεσε την κατεδάφιση των οικιών, την κατασκευή μεγάλου αγωγού αποχέτευσης στη γραμμή των ορίων της παλαιότερης Αγοράς και την επέκταση του χώρου της Αγοράς με νέο λιθόστρωτο στα νότια[242]. Μετά την ανέγερση της Νότιας

[235] Γκιώνη 2018β, 23, σημ. 99.

[236] Δάκαρης 1990, 108 κ.ε.· Tsakirgis 2016, 274. Αυτήν την εποχή το σύνηθες είναι η ανωδομή των τοίχων με ωμόπλινθους, βλ. και Miller 1988, 14 όπου μάλιστα διαπιστώνεται ένα στρώμα κεραμιδιών ως βάση για την ανωδομή από ωμόπλινθους, μία τεχνική που δεν παρατηρείται στις οικίες της Κορινθίας και πιθανότατα έχει σχέση με τα υψηλά ποσοστά υγρασίας στην περιοχή.

[237] Tomlinson 1969, 194.

[238] Στην Ελληνιστική περίοδο υπήρχαν παραστάδες στη θύρα εισόδου, βλ. Tsakirgis 2016, 281.

[239] *Perachora* I, πίν. 137 όπου αναφέρεται ως πηγάδι.

[240] Ault 2005, 63-65· Tsakirgis 2016, 279.

[241] Πουλάκη-Παντερμαλή 2014, 56-57, 67-69.

[242] *Corinth* I.3, 88.

Στοάς, στην προσπάθεια μνημειοποίησης του κέντρου[243], παρουσιάζονται οικοτεχνίες ή καθαρά αγροτικού χαρακτήρα οικίες αρκετά μακριά από το κέντρο, στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά. Υπάρχουν, ωστόσο, και περιοχές όπου συνεχίζεται η κατοίκηση. Ίχνη οικιών βρέθηκαν κάτω από τη Βόρεια Ρωμαϊκή Αγορά, όπως και στη βόρεια πλευρά του λόφου του ναού του Απόλλωνα, στα ανατολικά του θεάτρου αλλά και αμέσως ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κορίνθου.

Την ίδια περίοδο στην περιφέρεια άκμασε ο αγροτικός οικισμός στον λόφο στη Ράχη Ισθμίας, που άρχισε να διαμορφώνεται από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. αλλά η διαρρύθμισή του είναι προϊόν του 3ου αι. π.Χ. Ο οικισμός αποτελείται από οικοτεχνίες για την παραγωγή λαδιού και ίσως κρασιού και διαφέρει από τη διαρρύθμιση πόλεων με τις τυπικές ελληνιστικές οικίες. Οικίες της Ελληνιστικής περιόδου ανακαλύφθηκαν και στους Αγίους Θεοδώρους, στην πόλη Κρομμυών.

Τα υλικά κατάλοιπα

Στο κέντρο του άστεως οι ελληνιστικές οικίες που έχουν έρθει στο φως είναι λιγότερες σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα. Πιθανόν δημιουργήθηκαν οικιστικοί θύλακες σε άλλα, ανεξερεύνητα σημεία της πόλης ή πολλές οικίες καταστράφηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά από νεώτερα κτήρια. Δεδομένου ότι τα σωζόμενα λείψανα οικιών εντός της πόλης είναι λίγα, παρουσιάζεται το σύνολό τους από το άστυ. Η ίδια πρακτική ακολουθείται και ως προς την κορινθιακή περιφέρεια, με εξαίρεση τη Ράχη Ισθμίας όπου παρατίθενται δύο μόνο παραδείγματα από τις συνολικά 18 οικίες που έχουν ερευνηθεί.

Πίσω από τη Ρωμαϊκή Αγορά στα βόρεια του ναού του Απόλλωνα, ένα τμήμα τοίχου οικίας (αρ. 9) σώζει κονίαμα με χρώμα[244]. Σε στρώμα λεπτόκοκκου κονιάματος έχει αποτεθεί στρώμα από γυψομάρμαρο με κόκκινο και μπλε χρώμα. Στη συνέχεια ο τοίχος καλύφθηκε με δεύτερο στρώμα από βαμμένο γυψομάρμαρο που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους[245].

Μακριά από το κέντρο της πόλης, περίπου 600 μ. νοτιοδυτικά του Ναού Ε ο Robinson βρήκε μία ελληνιστική αγροικία δύο δωματίων (Οικία αρ. 29)[246]. Πεσμένα κορινθιακά κεραμίδια προέρχονται από την οροφή. Οι τοίχοι είναι από αργές λίθους με λάσπη, επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Ένα δωμάτιο είχε πηγάδι στα νοτιοδυτικά. Το δάπεδο ήταν βοτσαλωτό.

Περίπου 100 μ. νότια της Ρωμαϊκής Αγοράς της Κορίνθου ανασκάφηκε τμήμα του Ελληνιστικού Μεγάλου Κτηρίου (αρχές του 3ου αι. π.Χ., αρ. 28)[247]. Είναι ορθογώνιο και είχε τουλάχιστον έξι δωμάτια οργανωμένα σε τρία ζεύγη[248] και είσοδο στη νότια πλευρά. Δύο τοίχοι στη δυτική πλευρά του κεντρικού νότιου δωματίου ίσως αποτελούσαν το τμήμα μιας κλίμακας ανόδου. Οι τοίχοι ήταν από ωμόπλινθους και υπήρχε κεραμοσκεπή. Η κάτοψη είναι σχετικά απλή και δεν μοιάζει με των οικιών της Κλασικής περιόδου. Μία μεγάλη δεξαμενή αρ. 2006-1 λαξεύτηκε στο κέντρο του βορειοδυτικού δωματίου. Είναι

[243] Hoepfner 2005, 465.
[244] DeWaele 1930, 448-449.
[245] DeWaele 1930, 449.
[246] Walbank 1987, 315· James 2010, 194-195, σημ. 154 και 324.
[247] Sanders *κ.ά.* 2014, 52-53.
[248] Sanders *κ.ά.* 2014, 52, fig. 44.

επενδυμένη με λίθους σε μία σειρά δόμων, και με στρώμα σκληρού κονιάματος[249]. Οι διαστάσεις της είναι περίπου 2,5x2,5 μ. και φέρει κλίμακα στη βορειοανατολική γωνία. Στη βορειοδυτική γωνία υπάρχουν σημάδια φθοράς που υποδεικνύουν ότι αντλούσαν κάτι με τη βοήθεια σχοινιών[250]. Στο βόρειο-κεντρικό δωμάτιο αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο τμήμα δαπέδου από κονίαμα με βότσαλα[251]. Κατά τους ανασκαφείς πιθανόν πρόκειται για δάπεδο που χρησίμευε για πάτημα του σταφυλιού. Αυτήν την περίοδο στη Ράχη Ισθμίας τα δάπεδα που πιθανόν χρησιμοποιούνταν για παραγωγή λαδιού και για πάτημα σταφυλιών ήταν από σκληρό κονίαμα και όχι βοτσαλωτά[252]. Στο νοτιοδυτικό δωμάτιο του κτηρίου, βρέθηκαν ευρήματα του 1ου αι. μ.Χ. που υποδηλώνουν μερικώς οικιακή λειτουργία[253]. Τα ευρήματα που συλλέχθηκαν στα κατώτερα στρώματα χρονολογούνται από τους ανασκαφείς στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., δηλαδή την περίοδο περίπου της καταστροφής της Κορίνθου από τον Μόμμιο[254].

Στον Θορικό υπάρχουν μακρά και απλά κτήρια της Κλασικής περιόδου και συνδέονται με τη βιομηχανία[255]. Ένα άλλο παράλληλο μπορεί να βρεθεί στα κλασικά κτήρια της συνοικίας των εργαστηρίων κοντά στην Αθηναϊκή Αγορά, όπου υπάρχουν δωμάτια με σχετικές δεξαμενές. Το Στρατηγείο στην Αρχαία Αγορά, που πλέον θεωρείται ότι αποτελεί ιδιωτικό –ίσως εμπορικό– κτήριο έχει χώρους με διάταξη δωματίων σε σειρά[256]. Το απλό, σχετικά ανοιχτό σχέδιο ήταν πρόσφορο για την άσκηση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Το μακρόστενο κτήριο στο βόρειο τμήμα της Ράχης[257] με σειρά δωματίων πιθανότατα αποτελεί αγροτική αποθήκη, επίσης.

Τα ευρήματα από τον αγρό στην Παναγία δείχνουν ότι η οικοτεχνία ασκήθηκε επίσης κατά την Ελληνιστική περίοδο στην Κόρινθο. Αυτήν την άποψη υιοθετεί και η S. James για τον χώρο, ωστόσο, θεωρεί επίσης ότι φαίνεται πως λόγω της εγγύτητάς του στη Ρωμαϊκή Αγορά το κτήριο μπορεί είχε και κάποια δημόσια λειτουργία[258].

Η δεξαμενή αρ. 30 (αρ. 2005-1, 265-250 π.Χ.)[259] αποτελούσε πιθανόν μέρος μιας κατασκευής που βρισκόταν αμέσως νότια του ελληνιστικού Μακρού Κτηρίου, ελάχιστα ίχνη της οποίας σώζονται. Έχει διαστάσεις περίπου 2,5x3,0 μ. και φέρει ένα μεγάλο λίθινο ανώφλι που στήριζε ένα είδος οροφής. Στη νοτιοδυτική γωνία φέρει κλίμακα. Το εσωτερικό ήταν επενδεδυμένο με υδατοστεγές κονίαμα και το δάπεδο φέρει κλίση προς το κέντρο, πιθανώς για τη διευκόλυνση της συλλογής ιζημάτων. Μοιάζει κατασκευαστικά με τη Δεξαμενή F που βρέθηκε ανατολικά του Μουσείου της Κορίνθου και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., αν και έχει μεγαλύτερες διαστάσεις.

---

[249] James 2010, 287-288.
[250] Κακαβογιάννης 2005, 227.
[251] Sanders *κ.ά.* 2014, 53.
[252] Βλ. Broneer 1958, 19· Anderson-Stojanović 1996, 91-92· Anderson-Stojanović 2007, 90.
[253] James 2010, 208-209.
[254] Sanders 2005, 12· Sacks 2005, 92.
[255] Tsakirgis 2005, 67-82.
[256] Young 1951, fig. 5· Camp II 2007, 660, και Rotroff 2009, 41, fig. 39, no. 6.
[257] Anderson-Stojanović 1996, 60.
[258] James 2010, 13.
[259] James 2010, 285-286.

Η Ράχη Ισθμίας

Ενώ στην Κόρινθο παρατηρείται μείωση των οικιών και μετατόπιση των οικιστικών περιοχών κυρίως στα νότια, συνεχίζει η κατοίκηση στην Κρώμνα και στις Ασές[260], και παράλληλα στην Ισθμία ακμάζει ένας αγροτικός οικισμός νοτιοανατολικά του ναού του Ποσειδώνα επάνω στον λόφο Ράχη, η ανασκαφή του οποίου αποκάλυψε μέχρι στιγμής 18 οικίες. Η ακμή του οικισμού συνδέεται πιθανόν με τα ιστορικά γεγονότα της κατάληψης της Κορινθίας από τους Μακεδόνες. Η περιφέρεια φαίνεται ότι αναπτύχθηκε για την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής πιθανόν στα πλαίσια κρατικού ελέγχου της νέας μορφής εξουσίας[261]. Γι' αυτόν τον λόγο έχει σημασία η προσεκτική μελέτη του οικισμού και των οικιών της Ράχης.

Ο οικισμός της Ράχης Ισθμίας

Ο οικισμός της Ράχης αποτελείται από στενά διαχωρισμένες μονάδες οικοτεχνίας που χτίστηκαν και λαξεύτηκαν στον βράχο[262]. Μία μακρόστενη κατασκευή με πέντε δωμάτια, το «Βόρειο Κτήριο», βρίσκεται στην άκρη της βόρειας πλαγιάς[263]. Οι οικίες είναι οργανωμένες με προσανατολισμό ΒΑ/ΝΔ σε ακανόνιστους όγκους και χωρίζονται από στενά περάσματα. Τρεις δρόμοι με κατεύθυνση Α.-Δ. και δύο με κατεύθυνση Β.-Ν. εξυπηρετούν τον οικισμό. Μία μεγάλη απιόσχημη δεξαμενή είναι λαξευμένη στον βράχο κάτω από την κορυφή και το μοναδικό πηγάδι του οικισμού βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής. Ο οικισμός της Ράχης ήταν ενεργός για περίπου 150 χρόνια[264]. Η καταστροφή και η εγκατάλειψή του επήλθαν περίπου το 200 π.Χ.

Οι οικίες

α. Γενικά χαρακτηριστικά

Ο βράχος έχει λαξευτεί για να δημιουργηθούν επίπεδες επιφάνειες για την κατασκευή των οικιών. Οι ανωμαλίες στον βράχο γεμίζονταν με χώμα και θραύσματα από ασβεστόλιθο. Οι λιθόπλινθοι τοποθετούνταν σε λαξευμένες βάσεις ανά διαστήματα στους τοίχους από χαλίκι και λάσπη. Η ανωδομή ήταν από ωμόπλινθους[265]. Τα δάπεδα ήταν επενδυμένα με σκληρό κονίαμα στους χώρους εργασίας, ενώ σε άλλους χώρους η επιφάνεια του βράχου έμενε εκτεθειμένη ή καλυπτόταν με πήλινο δάπεδο. Οι στέγες έφεραν κεραμοσκεπή.

Οι οικίες της Ράχης διαφέρουν ως προς τη διαρρύθμιση και το μέγεθος[266]. Οι περισσότερες αποτελούνται από τρία έως τέσσερα δωμάτια, ένα από τα οποία αποτελεί την αυλή με μία δεξαμενή στη γωνία και με πρόσβαση στον δρόμο. Πολλά είχαν ένα εργαστήριο με δάπεδο σκληρού κονιάματος έκτασης περίπου 2 τ.μ.[267]. Στο ένα άκρο του

---

[260] Wiseman 1978, 100· Tartaron *κ.ά.* 2006, 504.

[261] Αντίθετα με αυτήν την εικόνα, η B. Tsakirgis θεωρεί ότι στον Ελλαδικό χώρο αυτήν την περίοδο υπάρχει αύξηση του μεγέθους και της διακόσμησης στις νέες οικίες ίσως λόγω της κατάρρευσης της πόλης από τους Μακεδόνες. Επισημαίνει, ωστόσο, ότι η αλλαγή ξεκινά από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

[262] Anderson-Stojanović 1996, 60, fig. 3, pl. 11a.

[263] Βλ. παραπάνω σημ. 257.

[264] Anderson-Stojanović 1996, 63.

[265] Anderson-Stojanović 1996, 78, pl. 22a.

[266] Anderson-Stojanović 1996, 66.

[267] Anderson-Stojanović 1996, 66, fig. 4.

δαπέδου βρίσκονται δύο κωνικές δεξαμενές, η μία ελαφρώς μεγαλύτερη από την άλλη[268]. Μία ή περισσότερες ορθογώνιες δεξαμενές βρίσκονται κοντά (εικ. 12). Οι περισσότερες οικίες έχουν υπόγεια, λαξευμένη στον βράχο αποθήκη (κελάρι) με πρόσβαση στον δρόμο, αλλά χωρίς πρόσβαση από τα ανώτερα δωμάτια. Στις περισσότερες οικίες στροφείς διαπιστώνονται μόνο στα κατώφλια των εξωτερικών θυρών, και ενδεχομένως οι εσωτερικές θύρες έμεναν ως ανοιχτά περάσματα[269]. Από τη μορφή των εντορμιών στο κατώφλι προκύπτει ότι όλες οι θύρες άνοιγαν προς τα μέσα. Βρέθηκαν πολλά θραύσματα κυψελών για παραγωγή μελιού[270]. Ο οικισμός και οι οικίες δεν συνάδουν με το πρότυπο ελληνιστικό σχέδιο πόλης. Ωστόσο, οι αυλές τοποθετούνται στο νότιο τμήμα της οικίας στο πλαίσιο της αρχαίας παράδοσης για το σχεδιασμό μιας κλασικής ελληνικής οικίας[271]. Παρόμοια διαρρύθμιση υπήρχε στη βιομηχανική συνοικία στους Αλιείς[272]. Η στενότητα των δρόμων και το υψηλό υψόμετρο δείχνουν τον αμυντικό χαρακτήρα του οικισμού[273]. Η παρουσία τόσων εργαστηρίων σε μία μικρή περιοχή, ωστόσο, υποδηλώνει τη μαζική παραγωγή ενός προϊόντος πέρα από τις ανάγκες επιβίωσης. Από αυτήν την άποψη το μακρό κτήριο στο βόρειο τμήμα του οικισμού μπορεί να ταυτιστεί με αποθήκη που θα βοηθούσε στη συλλογή και διανομή των προϊόντων που παράγονταν.

Ο οικισμός τελικά καταστράφηκε από πυρκαγιά. Η παρουσία όπλων στα κατάλοιπα υποδηλώνει ότι η καταστροφή του οικισμού μπορεί να ήταν αποτέλεσμα μάχης του 198 π.Χ. όταν οι Ρωμαίοι κατέλαβαν την Κόρινθο[274]. Η καταστροφή περίπου στο ίδιο χρονικό διάστημα στο Ιερό του Ποσειδώνα είναι πιθανό ότι συνδέεται ιστορικά[275].

β. Παραδείγματα οικιών από τη Ράχη Ισθμίας

Η Οικία αρ. 51 (Οικία Χ, εικ. 13) βρίσκεται στη διασταύρωση των Οδών 4 και 5[276] και αποτελείται από αυλή, ένα δωμάτιο και υπόγεια αποθήκη. Η αυλή περιείχε στη βορειοανατολική γωνία μία μακρόστενη μικρή δεξαμενή λαξευμένη στον βράχο με κονίαμα. Όπου ο βράχος ήταν χαμηλότερος ο τοίχος χτίστηκε με λιθόπλινθους. Μέρος της αυλής φέρει δάπεδο σκληρού κονιάματος, ενώ στο υπόλοιπο υπάρχει απλώς μία επιφάνεια βράχου. Ένα τετράγωνο λάξευμα στο κέντρο της αυλής πιθανόν προοριζόταν για έναν στύλο. Το δάπεδό της χρονολογείται στο 300-275 π.Χ. Στην αυλή βρέθηκαν τμήματα ωμόπλινθου και καμένα χώματα. Το δωμάτιο ήταν ελαφρώς μεγαλύτερο από το λαξευμένο στον βράχο υπόγειο[277]. Μία κεκλιμένη δίοδος οδηγούσε στο υπόγειο από τον δρόμο. Ένα λεπτό σκληρό στρώμα χώματος υπήρχε κατά τόπους. Υπάρχουν ίχνη ύπαρξης τριών στύλων που έφεραν πιθανόν μία κεντρική δοκό για υποστήριξη του δαπέδου του

---

[268] Anderson-Stojanović 1996, 67.

[269] Anderson-Stojanović 1996, 67· Το ίδιο συμβαίνει στη Νεμέα, βλ. Miller 1988, 10-11, fig. 3· Antonaccio 2000, 523, σημ. 25.

[270] Anderson-Stojanović και Jones 2002, 364, πίν. 2.

[271] Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.8. 9· Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.4· (ψευδο) Αριστοτέλης, *Οικονομικός*, I.vi.6-8, 1345β. 22-25· Αισχύλος, *Προμ.* 450.

[272] Jameson 1990, 110, σημ. 10.

[273] Αριστοτέλης, *Πολιτεία*, 7.10.1-2, 4, 5.

[274] Τίτος Λίβιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 32.19-32.23.

[275] Hemans 1994, 65.

[276] Anderson-Stojanovic 1996, 79.

[277] Anderson-Stojanović 1996, 82, fig. 15.

δωματίου[278]. Οι περισσότεροι αμφορείς βρέθηκαν στο υπόγειο, όπου ήταν πιθανό αρχικά αποθηκευμένοι. Ένας από αυτούς βρέθηκε σε περίπου όρθια θέση στη βορειοανατολική γωνία του.

Η Οικία αρ. 52 (Οικία XI, εικ. 13) ανατολικά της Οδού 5 φέρει πιεστήριο. Πρόκειται για μία κατασκευή με δύο τμήματα χώρων και ίχνη ενός τρίτου[279]. Οι λαξεύσεις για τη θεμελίωση του βόρειου και νότιου τοίχου της είναι ορατές[280].

Στο Δωμάτιο 1 υπήρχαν τρεις δεξαμενές διαμέτρου περίπου 0,60-0,70 μ. διατεταγμένες σε σειρά. Ένα δάπεδο εργασίας βρισκόταν στη λειασμένη επιφάνεια του βράχου ανατολικά τους. Το δάπεδο του υπογείου βρίσκεται περίπου 1,50 μ. κάτω από το δάπεδο του άνω δωματίου, που είχε πρόσβαση στον δρόμο μέσω ανοίγματος που χωρίζεται από έναν στύλο λαξευμένο στον βράχο. Το δάπεδο του δωματίου λαξεύτηκε στον βράχο και μοιάζει με ανάγλυφο τραχύ πλέγμα, που συνδέεται με τη βιοτεχνική χρήση του δωματίου.

Άγιοι Θεόδωροι

Εκτός της Ράχης στην Ισθμία και της Αρχαίας Κορίνθου, ελληνιστικές οικίες έχουν βρεθεί και στους Αγίους Θεοδώρους στη θέση Μούλκι, βορειοανατολικά του Ισθμού. Τα κατάλοιπα ταυτίζονται με την κώμη Κρομμυώνα[281].

Η Οικία αρ. 55 έχει τετράγωνο χώρο καλυμμένο με ασβεστοκονίαμα, στο μέσον του οποίου περικλείεται μικρότερος τετράγωνος χώρος στρωμένος με μικρά χαλίκια. Βόρεια εκτείνεται ένας ορθογώνιος χώρος που διασχίζεται από λίθινο αγωγό διανοιγμένο στον βράχο. Νότια βρέθηκε ένα τρίτο δωμάτιο, ο τοίχος του οποίου καμπυλώνει προς τα δυτικά[282].

Βορειότερα, η Οικία αρ. 56 έχει τετράγωνη αυλή με δάπεδο από σκληρό ασβεστοκονίαμα. Ωμόπλινθοι στο δάπεδο δείχνουν ότι υπήρχε πλίνθινη ανωδομή. Νότια υπήρχε στενόμακρο δωμάτιο που σώζει τμήματα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα. Ανατολικά της αυλής υπάρχει πηγάδι με λίθινο στόμιο σχεδόν τετράγωνο και βόρεια του πηγαδιού δάπεδο από κονίαμα, επάνω σε τμήμα του οποίου έχει τοποθετηθεί αψιδοειδής κατασκευή ως μεταγενέστερη προσθήκη.

Από την Οικία αρ. 57 (Οικία Γ) σώζεται μία απιόσχημη δεξαμενή, τμήμα τοίχου και μικρή δεξαμενή που συνδέεται με λίθινο αγωγό λαξευμένο στην κιμιλιά.

Το 1991 στην ίδια θέση εντοπίστηκε μεγάλο τμήμα του οικισμού εκατέρωθεν της Εθνικής οδού[283]. Αποκαλύφθηκαν δρόμοι, δωμάτια οικιών με βοτσαλωτά δάπεδα και χώρους εργαστηρίων, τα οποία παραμένουν αδημοσίευτα.

Συγκριτική μελέτη των δεδομένων και συμπεράσματα

Κατά την Ελληνιστική περίοδο στο άστυ σώζονται κατάλοιπα από τέσσερις μόλις οικίες, εκ των οποίων μόνο η μία φέρει στοιχεία προσεγμένης κατασκευής (Οικία αρ. 9)[284].

---

[278] Tsakirgis 2016, 275.
[279] Anderson-Stojanović 1996, 84, pl. 24: a.
[280] Anderson-Stojanović 1996, 85.
[281] Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 53-54.
[282] Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 53-54.
[283] Παρλαμά 1997, 56, σχ. 14, πίν. 21γ, 22 β.
[284] Λευκό και κόκκινο χρώμα σε τοίχο έχει βρεθεί και στους Αλιείς, βλ. Ault 2005, pl. 25.

Η δεύτερη αποτελεί καθαρά αγροτική οικία και οι άλλες δύο κατάλοιπα οικοτεχνίας. Τώρα υπάρχει σαφώς μικρότερη τάση για προβολή και στροφή στην οικοτεχνία ή αγροικία. Δεν εντοπίστηκαν καθόλου ψηφιδωτά, όπως αυτά στους ανδρώνες των οικιών του 4ου αι. π.Χ., όπως επίσης δεν εμφανίζονται καθόλου ανδρώνες ή αγωγοί ύδρευσης/αποχέτευσης (βλ. πίν. 3). Τα αρχαία κατάλοιπα είναι αποσπασματικά, ωστόσο καταδεικνύουν μία εμφανή στροφή προς την οικοτεχνία και την αγροτική ζωή, και την εγκατάλειψη των ανέσεων. Αυτή η αλλαγή σχετίζεται με την κατάληψη της Κορίνθου από τους Μακεδόνες μετά τη μάχη της Χαιρώνειας[285].

Το επίχρισμα του τοίχου από χρωματισμένο γυψομάρμαρο στην Οικία αρ. 9 αποτελεί το μοναδικό μέχρι στιγμής παράδειγμα διακόσμησης τοίχου που σώζεται στην Ελληνιστική περίοδο στην Κορινθία, και το μοναδικό από γυψομάρμαρο. Υπάρχουν παράλληλες τοιχογραφίες με μπλε και κόκκινο χρώμα σε άλλες περιοχές[286]. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η οικία, η μοναδική με αστικό χαρακτήρα στην πόλη της Κορίνθου, βρίσκεται στο πιο κεντρικό ίσως μέρος της πόλης. Αντίθετα, η αγροικία αρ. 29 που έχει πολύ πιο πρόχειρα επιχρισμένους τους τοίχους της με άμμο και λάσπη βρίσκεται μακριά από το κέντρο της πόλης. Δεν καταγράφονται αλλού επιχρίσματα στους τοίχους αυτήν την περίοδο.

Στην ύπαιθρο της Κορινθιακής επικράτειας δεν παρατηρούμε άλλα παραδείγματα αστικών οικιών εκτός από την κώμη Κρομμυών στους Αγίους Θεοδώρους, όπου οι δύο από τις τρεις οικίες φέρουν επιμελημένο δάπεδο. Το δάπεδο με μικτή τεχνική από ασβεστοκονίαμα και βοτσαλωτό της Οικίας αρ. 55, θυμίζει το δάπεδο του ανδρώνα της Οικίας αρ. 12 των αρχών του 4ου αι. π.Χ.[287].

Το κτήριο αρ. 28 που κατά τους ανασκαφείς και την S. James ανήκει σε οικοτεχνία, είναι σχετικά απλό στο σχέδιο και δεν μοιάζει με τη διαρρύθμιση των οικιών της Κλασικής περιόδου. Παρόμοια διάταξη αν και σε μονή σειρά, παρουσιάζει το κτήριο στη βόρεια πλευρά της Ράχης Ισθμίας[288]. Δεν αποκλείεται τα δύο κτήρια να αποτελούσαν ένα είδος αποθήκης σε συνδυασμό με βιοτεχνική δραστηριότητα.

Κατά την Ελληνιστική περίοδο στην Κόρινθο ακόμη η ανωδομή κατασκευάζεται με ωμόπλινθους[289].

Οι δεξαμενές ως τμήματα της οικοτεχνίας που άρχισαν να εμφανίζονται τον 4ο αι. π.Χ. απαντώνται συχνά αυτήν την περίοδο. Δεν υπάρχουν καθορισμένες διαστάσεις, ωστόσο, και οι δύο μεγάλες δεξαμενές του 3ου αι. π.Χ. (αρ. 30 και η Δεξαμενή 2006-1 εντός του ελληνιστικού Μακρού Κτηρίου) φέρουν υδατοστεγές κονίαμα και στη μία πλευρά τους κλίμακες καθόδου. Ειδικά η Δεξαμενή αρ. 30 μοιάζει πολύ κατασκευαστικά με τη Δεξαμενή F (αρ. 21) που βρέθηκε ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κορίνθου και ανήκει στον 4ο αι. π.Χ.[290]. Η λίθινη δοκός που φέρει πιθανόν να δείχνει τον τρόπο που καλύπτονταν οι δεξαμενές στο επάνω μέρος τους. Το κονίαμα που φέρουν στο

---

[285] Salmon 1984, 379-383· Hansen και Nielsen 2004, 466· Sacks 2005, 92.

[286] Walter-Καρύδη 1996, 48, εικ. 39 και 53, εικ. 42.

[287] Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 53, 54.

[288] Anderson-Stojanović και College 1991, 303-304· Anderson-Stojanović 1996, 91.

[289] Το ελληνιστικό Μακρύ Κτήριο έφερε ωμόπλινθους. Στη Ράχη Ισθμίας, στη Νεμέα και στους Αγίους Θεοδώρους χρησιμοποιούσαν επίσης αυτήν την τεχνική. Βλ. Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 54· Miller 1988, 14· Anderson-Stojanović 1996, 78, 81, pl. 22.

[290] Weinberg 1948, 235.

εσωτερικό τους υποδεικνύει τη χρήση τους ως περιέκτες κάποιου υγρού, το πιθανότερο νερού[291]. Υδατοστεγές κονίαμα φέρει και η δεξαμενή στο εσωτερικό της Οικίας αρ. 59 στην Ποσειδωνία[292].

Οι οικίες εξακολουθούν να εξυπηρετούνται από πηγάδια. Στους Αγίους Θεοδώρους και στην Αρχαία Κόρινθο βρίσκονται εντός των ιδιωτικών οικιών[293], αλλά στη Ράχη Ισθμίας υπάρχει ένα μόνο κοινόχρηστο πηγάδι. Παράλληλα για πρώτη φορά εμφανίζονται οι απιόσχημες δεξαμενές. Στην Αθήνα οι απιόσχημες δεξαμενές κυριαρχούν των πηγαδιών από το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[294], δηλαδή λίγο νωρίτερα απ' ό,τι στην Κόρινθο. Υπάρχει μία απιόσχημη δεξαμενή στη Ράχη και μία στην Οικία αρ. 57 των Αγίων Θεοδώρων (βλ. πίν. 2). Αποχετευτικό σύστημα (λίθινος αγωγός) απαντάται μόνο στην Οικία αρ. 57 στους Αγίους Θεοδώρους.

Το πηγάδι στην οικία των Αγ. Θεοδώρων φέρει λίθινο στόμιο σχεδόν τετράγωνο, διαστάσεων 1,10x1,00 μ. Υπάρχουν παράλληλα αυτήν την περίοδο με λίθινο στόμιο τόσο στους Αλιείς όσο και στη Νεμέα[295].

Στη Ράχη ανακαλύφθηκαν έξι συνολικά εργαστήρια-πιεστήρια κατά τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου του Σικάγο το 1954 και το 1989[296]. Αποτελούνται από σκληρά δάπεδα κονιάματος δίπλα σε δεξαμενές λαξευμένες στον βράχο και επενδυμένες με τσιμέντο[297]. Έχει προταθεί ότι οι εγκαταστάσεις στη Ράχη ήταν βαφεία[298], ωστόσο, η μετέπειτα μελέτη έδειξε ότι αφορούν ελαιοτριβείο και, ίσως, επίσης οινοποιείο, όπως προτάθηκε αρχικά από τον O. Broneer[299]. Η ανακατασκευή της Anderson-Stojanović δείχνει σακιά με ελιές στοιβαγμένα επάνω στο δάπεδο από σκληρό κονίαμα για συμπίεση με βαρούλκο παράλληλα με μία δοκό μήκους περίπου 2,8 μ., στηριγμένη στον τοίχο. Το λάδι αφαιρούνταν από την αριστερή δεξαμενή και τοποθετούνταν στη δεύτερη δεξαμενή για διαχωρισμό, μέχρι να μεταφερθεί σε δοχεία για αποθήκευση ή μεταφορά. Το πιεστήριο ήταν μικρό και πρέπει να παρήγαγε σχετικά μικρή ποσότητα ελαιόλαδου[300]. Παρόμοιες εγκαταστάσεις πιεστηρίου υπάρχουν στους Αλιείς[301], στις Μυκήνες και τους Λουσούς[302].

Η παραγωγή και αποθήκευση της ελιάς και του ελαιόλαδου στη Ράχη πραγματοποιούνταν κοντά στις αγορές του Ισθμού, και πολύ κοντά στο ιερό του Ποσειδώνα. Η ίδια η Κόρινθος έχει μία μακρά παράδοση παραγωγής και εξαγωγής μικρών δοχείων που περιέχουν αρωματικό έλαιο από την Αρχαϊκή περίοδο[303]. Πάντως, η

---

[291] Βλ. και James 2010, 8, σημ. 25. Μία ύστερη ελληνιστική δεξαμενή που βρέθηκε νότια της Κνωσού είναι σίγουρο ότι περιείχε κρασί, βλ. Carington Smith και Wall 1994, 361, figs 2 και 367.

[292] Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2012, 76.

[293] Όπως και στους Αλιείς, όπου υπάρχει ένα πηγάδι ανά οικία και κατά συνέπεια η κάθε οικογένεια είναι υπεύθυνη για το δικό της πηγάδι, βλ. Ault 2005, 62.

[294] Camp 1982, 12.

[295] Miller 1988, 13· Ault 2005, fig. 7.

[296] Anderson-Stojanović 2007, 90.

[297] White 1984, 40, fig. 32.

[298] Kardara 1961, 261-266· Kardara 1974, 447-453.

[299] Broneer 1958, 19· Anderson-Stojanović 2007, 89-98.

[300] Για παρόμοια αποκατάσταση βλ. Αραπογιάννη 2016, και ιδιαίτερα σημ. 26. Για παρόμοια ανακατασκευή πιεστηρίου στην Κύπρο βλ. Χατζησάββα 1996, 59-69.

[301] Ault 1999, 561, figs 11, 12.

[302] Anderson-Stojanović 1998, 369.

[303] Anderson-Stojanović 2007, 96· Beazley 1928, 187-215· Roebuck 1972, 118.

οργάνωση και το σχέδιο του οικισμού της Ράχης υποδηλώνουν μία κεντρική οργάνωση των δραστηριοτήτων του.

Εξελικτικά στοιχεία της κατοικίας στην επικράτεια της Κορίνθου από την αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική περίοδο: γενικά συμπεράσματα

Τοίχοι-Κατασκευή

Σε όλες τις χρονικές περιόδους που εξετάζονται οι τοίχοι των κορινθιακών οικιών κατασκευάζονταν από λίθινα θεμέλια με ανωδομή από ωμόπλινθους. Τα πιο πολλά παραδείγματα ωμοπλίνθων σώζονται κατά την Ελληνιστική περίοδο. Αυτός ο τρόπος κατασκευής συνάδει με τις γενικότερες πρακτικές που παρατηρούνται αυτήν την περίοδο στον Ελλαδικό χώρο. Μία μόνο εξαίρεση, η Οικία αρ. 41 στην Περαχώρα (4ος αι. π.Χ.) σώζει στοιχεία ότι έχει τοίχους ολωσδιόλου κατασκευασμένους με λίθους, αλλά πρόκειται για μία περιστασιακή κατασκευή.

Τον 6ο αι. π.Χ. οι τοίχοι είναι σχετικά ευθείς, αλλά ακολουθούν τα χαρακτηριστικά των πρωτοκορινθιακών οικιών και γωνιάζουν με άλλους τοίχους σε ελαφρώς αμβλείες ή οξείες γωνίες, όχι ωστόσο τόσο έντονα όσο στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο. Η κατασκευή τους δεν διαφέρει σημαντικά από τις κορινθιακές οικίες του 7ου αι. π.Χ., και μερικά είναι στην πραγματικότητα απλώς καθυστερημένες φάσεις των δομών του 7ου αι. π.Χ.

Τον 5ο αι. π.Χ. οι τοίχοι έχουν μεγαλύτερο πλάτος, είναι πιο ευθείς και ενώνονται ενίοτε σε γωνία 90 μοιρών. Περιστασιακά εμφανίζονται κατασκευές από μεγάλους λαξευμένους λιθόπλινθους.

Στην Αρχαϊκή περίοδο οι στέγες, λόγω απουσίας πήλινων κεραμίδων, συμπεραίνουμε ότι ήταν επίπεδες ή αμφικλινείς, καλυμμένες ίσως με φρύγανα. Μόλις τον 5ο αι. π.Χ. εμφανίζονται για πρώτη φορά στοιχεία κεραμοσκεπής σε οικία στο «Κτήριο των Καρχηδονιακών Αμφορέων» (Οικία αρ. 10). Έκτοτε και μέχρι το τέλος της Ελληνιστικής περιόδου υπάρχουν σποραδικά στοιχεία που υποδεικνύουν κεραμοσκεπή, τουλάχιστον σε τμήμα των οικιών.

Τα εσωτερικά ανοίγματα μεταξύ των δωματίων πιθανότατα δεν έφεραν θύρες. Τον 4ο αι. π.Χ. στην Οικία αρ. 41 τα περισσότερα ανοίγματα θυρών είναι πλαισιωμένα από μεγάλες λίθους. Αυτή η τεχνική θα μπορούσε να αποτελεί πρόδρομο των παραστάδων.

Η διαρρύθμιση

Στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο οι δύο καλύτερα σωζόμενες οικιστικές μονάδες στην πόλη της Κορίνθου έχουν χτιστεί χρησιμοποιώντας προϋφιστάμενο ή προϋφιστάμενους γεωμετρικούς τοίχους, υποδηλώνοντας μία τάση συνέχισης της κατοίκησης στον ίδιο χώρο, καθώς και οικονομίας στην εργασία και στα υλικά. Γενικά υπάρχει επιμέλεια στην κατασκευή. Τα δάπεδα των πρωτοκορινθιακών οικιών είναι αρκετά προσεγμένα. Οι αυλές υπάρχουν ήδη αλλά δεν χωροθετούνται νότια, όπως αργότερα στις τυπικές κλασικές-ελληνιστικές οικίες. Ο νέος τύπος οικιών με αυλή αντιπροσωπεύει μία πιο κλειστή δομή και άλλαξε την ποικιλία αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας μέσα και έξω από την οικία.

Μόνο τρεις οικίες αυτής της περιόδου έχουν βρεθεί με ακέραιη κάτοψη. Οι κατόψεις και των τριών (αρ. 2, 6 και 32) διαφέρουν εντελώς. Οι τοίχοι της Οικίας αρ. 2 έχουν σαφώς οξείες γωνίες, όπως αντίστοιχα και οι αθηναϊκές. Μία ωστόσο οικία, η αρ. 6

έχει ορθογώνια κάτοψη με τοίχους σε ευθεία γραμμή προοιωνίζοντας την εξέλιξη της διαρρύθμισης της κορινθιακής οικίας. Η μεγαροειδής Οικία αρ. 32 στην Περαχώρα θυμίζει παλαιότερες εποχές. Η παραδοσιακή κάτοψη σχετίζεται με την περιφερειακή γεωγραφική της θέση. Οι λειτουργίες της οικίας πραγματοποιούνταν μόνο σε δύο χώρους. Οι Οικίες αρ. 6 και 2 έχουν μεγάλο αριθμό χώρων (6 και 5 χώρους αντίστοιχα), για να διαμοιράζονται οι διαφορετικές λειτουργίες (μαγείρεμα, εργασία, ύπνος, αποθήκευση κ.ά.), ωστόσο, δεν μπορεί να εξακριβωθεί η ακριβής χρήση κάθε δωματίου. Με δεδομένο ότι η μέγιστη πλειοψηφία των αρχαϊκών οικιών στον Ελλαδικό χώρο είναι μονόχωρες ή έχουν λίγα δωμάτια, είναι προφανές ότι οι Οικίες αρ. 2 και 6 απηχούν πολύπλοκες κοινωνικές διαστρωματώσεις στην Κόρινθο αυτήν την περίοδο, που έχουν να κάνουν με την άνθηση του εμπορίου και των τεχνών και τη δημιουργία της πόλεως-κράτους της Κορίνθου. Οι νέοι τύποι οικιών και οικισμών υποδεικνύουν μία νέα οργάνωση της εργασίας, καθώς και μία ευρύτερη σειρά βιοτεχνικών προϊόντων που τροποποίησαν την οικονομία στην αρχαϊκή Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας της Κορίνθου στο εμπόριο ήδη από την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο.

Τον 6ο αι π.Χ. οι περισσότερες οικίες είναι φροντισμένες, με περίπου ορθογώνια κάτοψη, μερικές πιο ακανόνιστες. Η αυλή εμφανίζεται στο κέντρο, και γύρω της υπάρχουν σειρές δωματίων όπως και στην Αττική. Αυτήν την περίοδο εμφανίζεται η ίδρυση μικρών ιερών επάνω από οικίες, όπως η Οικία αρ. 13 (Ιερό Στήλης) και η Οικία αρ. 16 (Ερώσα).

Τον 5ο αι. π.Χ. δεν υπάρχει κανονικό σχέδιο των οικιών ή κοινό μέγεθος και συχνά οι τοίχοι συνδέονται δημιουργώντας οξείες γωνίες. Υπάρχουν ωστόσο δύο εξαιρέσεις. Η Οικία αρ. 17, το Κεραμοποιείο, που κτίστηκε εξαρχής μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. χωρίς προγενέστερα κτήρια έχει τοίχους σχεδόν ευθείς που δημιουργούν ορθές γωνίες στις ενώσεις τους. Μόνο ένα δωμάτιο έχει κάτοψη τραπεζίου. Η Οικία αρ. 7 (Building F) στη Βόρεια Στοά επίσης έχει σχετικά ευθείς τοίχους, κατασκευασμένους από μεγάλους λαξευμένους λίθους, που θυμίζουν την κατασκευή της δεύτερης φάσης της Οικίας αρ. 17. Πιθανόν αυτές οι οικίες που δεν θεμελιώθηκαν σε προγενέστερες κατασκευές αναδεικνύουν καλύτερα τα νεωτερικά στοιχεία της εποχής. Τον 5ο αι. π.Χ. η αυλή συνήθως βρίσκεται στο κέντρο, ακολουθώντας την αρχαία παράδοση. Ακόμη και οι αποκαλυφθείσες οικίες του 5ου αι. π.Χ. δεν έχουν χώρους που μπορούν να ταυτιστούν με κάποια συγκεκριμένη χρήση, πέραν της αυλής, όπως άλλωστε παρατηρείται σε οικιστικά σύνολα σε όλο τον Ελλαδικό χώρο.

Τον 3ο αι. π.Χ. το μακρόστενο κτήριο αρ. 28 στον αγρό της Παναγίας που πιθανόν ανήκει σε οικοτεχνία, είναι σχετικά απλό στο σχέδιο και δεν μοιάζει με τη διαρρύθμιση των οικιών της Κλασικής περιόδου. Παρόμοια διάταξη, αν και σε μονή σειρά, παρουσιάζει το κτήριο στη βόρεια πλευρά της Ράχης. Δεν αποκλείεται να αποτελούσαν ένα είδος αποθήκης ίσως με βιοτεχνική δραστηριότητα. Οι οικίες της Ράχης έχουν απλούστερη διαρρύθμιση από τις οικίες των προηγούμενων αιώνων, πιο γραμμική και με λιγότερα δωμάτια, αλλά συνήθως περιλαμβάνουν αυλή στα νότια.

Σε όλες τις περιόδους που εξετάζονται σώζονται περιστασιακά εντός των οικιών κοιλότητες για αμφορείς αποθήκευσης σε χώρους με διαμορφωμένο δάπεδο.

Τον 5ο αι. π.Χ. η παστάδα εμφανίζεται για πρώτη φορά στο βόρειο ή στο δυτικό μέρος της αυλής. Η δεύτερη παστάδα που προσαρτήθηκε στη β΄ φάση της Οικίας με τους Καρχηδονιακούς Αμφορείς (αρ. 10) συναντάται και στην οικία της Βάρης. Η παστάδα

είναι απούσα τους επόμενους αιώνες. Οι περισσότερες οικίες στην Όλυνθο ανήκουν στον τύπο της οικίας με παστάδα, αλλά οι περισσότερες χρονολογούνται από το 430 π.Χ. περίπου, όπως και η οικία στη Βάρη. Τον 4ο αι. π.Χ. στην Οικία αρ. 12 υπάρχουν πιθανότατα τα ίχνη της εξέλιξης της παστάδας, του περιστυλίου.

Το κελάρι για την αποθήκευση τροφίμων που αποκαλύφθηκε στο κέντρο της Οικίας αρ. 12 (πρώιμος 4ος αι. π.Χ.) είναι το πρώτο που εντοπίζουμε σε οικίες της επικράτειας της Κορίνθου. Πιθανότατα έφερε κάποιου είδους οροφή, ώστε να εξασφαλίζεται απρόσκοπτα η κυκλοφορία στην αυλή της οικίας. Κελάρια απαντούν και στην Ελληνιστική περίοδο.

Η οικοτεχνία και το εμπόριο

Ήδη από την Πρωτοκορινθιακή περίοδο είναι ισχυρή η τάση οι οικίες να αποτελούν ταυτόχρονα και χώρους παραγωγής και εμπορίου, όπως άλλωστε έχει κατά καιρούς διαπιστωθεί σε πολλές περιπτώσεις στον Ελλαδικό χώρο. Η Κόρινθος είχε αναπτύξει πολύ τις τέχνες λόγω του συχνού εμπορίου με τη Δύση. Οι νέοι τύποι οικιών υποδεικνύουν μία νέα οργάνωση της εργασίας και μία ευρύτερη σειρά βιοτεχνικών προϊόντων που τροποποίησαν την οικονομία της Κορίνθου. Αυτή η πρακτική συνεχίζεται τους επόμενους αιώνες. Όπως έχουμε προαναφέρει, η βιοτεχνία αλλά και η ταυτόχρονη εμπορική χρήση της οικίας ήταν ο κανόνας στην κλασική Ελλάδα, αν και ελλείψει περαιτέρω στοιχείων δεν γνωρίζουμε σε τι ποσοστό ήταν η αναλογία των αστικών οικιών σε σχέση με τις οικοτεχνίες και αυτές που χρησιμοποιούνταν και ως καταστήματα.

Τον 3ο αι. π.Χ. πέρα από τις αγροικίες και οικοτεχνίες που εντοπίζονται στην πόλη της Κορίνθου, στην περιφέρεια διαπιστώνεται ένας νέος τύπος οικοτεχνίας. Στον οικισμό της Ράχης ανακαλύφθηκαν εργαστήρια-πιεστήρια για λάδι ή και κρασί εντός έξι από τις συνολικά 18 ανασκαμμένες οικίες. Πιθανόν το παραγόμενο προϊόν να χρησιμοποιούνταν για αρωματικά έλαια και αλοιφές. Παρόμοιες εγκαταστάσεις πιεστηρίου έχουν βρεθεί στους Αλιείς, στις Μυκήνες και τους Λουσούς. Η οργάνωση και το σχέδιο του οικισμού της Ράχης υποδηλώνουν μία κεντρική οργάνωση των δραστηριοτήτων του. Κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. η Κόρινθος παρέμεινε υπό μακεδονική κατοχή με εξαίρεση το διάστημα από το 243 ως το 222 π.Χ., όταν απελευθερώθηκε από τον πολιτικό Άρατο και την Αχαϊκή Συμμαχία. Πιθανόν η Μακεδονική δύναμη που κρατούσε την Κόρινθο επέβαλε αυτήν την οργάνωση παραγωγής προϊόντων.

Τα πηγάδια

Οι οικίες ήδη από την Πρωτοκορινθιακή περίοδο (όπως και παλαιότερα) αντλούσαν νερό για τις ανάγκες του νοικοκυριού από πηγάδια κυκλικής κάτοψης, που είχαν ανορυχθεί σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων έξω από την οικία (βλ. πίν. 1). Πιθανόν επρόκειτο για ιδιωτικά πηγάδια. Από τον 6ο αι. π.Χ. και εξής τα πηγάδια εμφανίζονται εντός της αυλής της οικίας, στο πλαίσιο αλλαγής της διαρρύθμισης σε κατόψεις που χαρακτηρίζονται πιο εσωστρεφείς. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν πιο άμεση πρόσβαση στην παροχή του νερού. Παρόμοια πηγάδια υπάρχουν σε όλη την περίοδο έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, πάντα στο εσωτερικό των οικιών. Σε μία περίπτωση μόνο, στον ελληνιστικό οικισμό της Ράχης Ισθμίας, παρατηρούμε ότι ένα μόνο πηγάδι και μία απιόσχημη δεξαμενή τροφοδοτούν το σύνολο του οικισμού. Αυτή η διαρρύθμιση πιθανόν

δείχνει ότι οι οικίες στη Ράχη αποτελούν ένα σύνολο με κεντρική διαχείριση και όχι καθαρά αυτόνομες οικίες.

Την Ελληνιστική περίοδο εμφανίζεται ένα πηγάδι στην Οικία αρ. 56 των Αγίων Θεοδώρων με σχεδόν τετράγωνο λίθινο στόμιο, διαστάσεων 1,10x1,00 μ. Υπάρχουν παράλληλα αυτήν την περίοδο με λίθινο στόμιο στους Αλιείς και στη Νεμέα.

Αυτήν την περίοδο είναι πιο συχνές οι απιόσχημες δεξαμενές, το πρώτο παράδειγμα των οποίων εμφανίστηκε στην Οικία αρ. 41 στην Περαχώρα. Στην Αθήνα οι απιόσχημες δεξαμενές κυριαρχούν των πηγαδιών πιο νωρίς, από το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Οι μεγάλες δεξαμενές

Οι μεγάλες σχετικά δεξαμενές ως τμήματα της οικοτεχνίας άρχισαν να εμφανίζονται τον 4ο αι. π.Χ. και απαντώνται πιο συχνά την Ελληνιστική περίοδο. Δεν υπάρχουν καθορισμένες διαστάσεις, ωστόσο, και οι δύο μεγάλες δεξαμενές του 3ου αι. π.Χ. στον αγρό της Παναγιάς φέρουν υδατοστεγές κονίαμα και στη μία πλευρά τους κλίμακες καθόδου. Ειδικά η δεξαμενή αρ. 30 μοιάζει πολύ κατασκευαστικά με τη Δεξαμενή F (αρ. 21) που βρέθηκε ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κορίνθου και ανήκει στον 4ο αι. π.Χ. Η λίθινη δοκός που φέρει πιθανόν δείχνει τον τρόπο που καλύπτονταν οι δεξαμενές στο άνω μέρος τους. Το κονίαμα που φέρουν στο εσωτερικό τους υποδεικνύει τη χρήση τους ως περιέκτες πιθανόν νερού, που εισέρρεε μάλλον με τη συλλογή των ομβρίων υδάτων.

Τα δάπεδα (πίν. 4α-4ε, 5)

Ήδη από την Πρωτοκορινθιακή περίοδο οι οικίες φέρουν επιμελημένα δάπεδα. Προτιμούνται τα βοτσαλωτά δάπεδα, αλλά εμφανίζονται επίσης ένα παράδειγμα με δάπεδο από θραυσμένο πωρόλιθο και σκόνη, και ένα δάπεδο από πράσινο πηλό. Υπήρχε και η πρόχειρη λύση από δάπεδο με πατημένο χώμα που εμφανίζεται στην Περαχώρα, μία περιφερειακή περιοχή.

Την επόμενη περίοδο βρέθηκαν μόλις ένα δάπεδο από βοτσαλωτό, και ένα με θραυσμένο πωρόλιθο.

Τον 5ο αι. π.Χ. υπάρχει μία ποικιλία δαπέδων. Τα πιο συχνά είναι το δάπεδο από πηλό και το δάπεδο από κονίαμα, που εμφανίζεται για πρώτη φορά και συνήθως επενδύει τους ανδρώνες, σε αντιδιαστολή με το δάπεδο από θρυμματισμένο ασβεστόλιθο, που χρησιμοποιείται στις αυλές για εξωτερική χρήση λόγω της ανθεκτικότητάς του.

Τον 4ο αι. π.Χ. πιο δημοφιλές είναι το δάπεδο από κονίαμα και ένα νέο είδος δαπέδου, από βότσαλα σε κονίαμα. Από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. εμφανίζεται επίσης (τρεις φορές) το βοτσαλωτό ψηφιδωτό με παράσταση. Αυτό το είδος δαπέδου χρησιμοποιείται σαφώς στο ημιδημόσιο τμήμα της οικίας, τους ανδρώνες.

Πέρα από τη σκληρότητα του θρυμματισμένου πωρόλιθου που χρησιμοποιείται σε εξωτερικούς χώρους για πρακτικούς λόγους, το βοτσαλωτό και το σκληρό κονίαμα είναι περίτεχνα στην κατασκευή και προδίδουν περισσότερη φροντίδα, ενώ το πήλινο δάπεδο είναι πιο πρόχειρο. Αυτές οι παρατηρήσεις σε συνδυασμό με τη μελέτη του αρχαιολογικού πλαισίου μπορούν να μας διευκολύνουν ως ένα βαθμό στην εξακρίβωση της χρήσης των χώρων σε οικιστικά κατάλοιπα.

Οι ανδρώνες

Από τις πρωτοκορινθιακές οικίες απουσιάζουν οι ανδρώνες, αν και σε άλλα μέρη του Ελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί ανδρώνες που χρονολογούνται αμέσως μετά το 700 π.Χ. Επίσης δεν βρέθηκαν ίχνη παστάδας, παρόλο που σε άλλες περιοχές απαντώνται ήδη από τον 7ο αι. π.Χ., για παράδειγμα στα Μέγαρα Υβλαία.

Τον 6ο αι. π.Χ. στην Περαχώρα απαντάμε τον πρώτο ανδρώνα στην Κορινθία. Είναι πιθανό η καινοτομία που παρουσιάζει η περιοχή να οφείλεται στη λειτουργία του πολύ σημαντικού ιερού της Ήρας που βρίσκεται δυτικότερα και αποτελούσε σημαντικό κέντρο διακίνησης ιδεών και εισαγωγής αγαθών, ειδικά από την Ανατολή. Επίσης χαρακτηριστικό είναι ότι στην οικία αυτήν η αυλή βρίσκεται νότια. Εμφανίζει δηλαδή από τόσο νωρίς ένα από τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας οικίας του 5ου αι. π.Χ. Τον 4ο αι. π.Χ. ανδρώνες οικιών παρατηρούνται μόνο στις Οικίες αρ. 12 και 40 και έκτοτε εκλείπουν.

Η εσωτερική διακόσμηση

Στις πρωτοκορινθιακές οικίες δεν σώζονται ίχνη διακόσμησης πέρα από την Οικία αρ. 2, ο ένας τοίχος της οποίας έφερε λευκοπράσινο επίχρισμα από πηλό.

Διακόσμηση στον τοίχο με μπλε και κόκκινο χρώμα διαπιστώνεται σε λείψανα οικίας βόρεια του ναού του Απόλλωνα στο κέντρο της πόλης, τόσο την κλασική όσο και την Ελληνιστική περίοδο. Παρόμοια διακόσμηση απαντάται στους Αλιείς τον 4ο αι. π.Χ. Γενικά από τα τέλη του 5ου αι. πΧ. παρατηρείται μία σαφής τάση για περισσότερη διακόσμηση στο εσωτερικό (και μόνο) των οικιών γενικά στον Ελλαδικό χώρο. Στην Κορινθία η τάση ξεκινά με το βοτσαλωτό δάπεδο του 400 π.Χ. περίπου, που απεικονίζει δύο γρύπες που επιτίθενται σε ένα άλογο, και εκτείνεται μέσα στον 4ο αι. π.Χ. με δύο βοτσαλωτά δάπεδα με παράσταση, που πιθανότατα ανήκαν σε ανδρώνες οικιών. Και τα τρία παραδείγματα βρίσκονται στο άστυ της Κορίνθου. Οι υπόλοιπες οικίες της εποχής είναι σχετικά πιο απλές σε διαρρύθμιση και διακόσμηση, σύμφωνα με τα στοιχεία που βρέθηκαν. Αυτή η παρατήρηση υποδεικνύει ταυτόχρονα μία διαφοροποίηση ως προς την καθημερινή ζωή ανάμεσα στους κατοίκους του άστεως και τις περιφερειακές περιοχές τον 4ο αι. π.Χ. Επίσης, για πρώτη (και μοναδική σύμφωνα με τα σωζόμενα ευρήματα) φορά εμφανίζονται πιθανότατα ίχνη περιστυλίου στην Κορινθία. Γνωρίζουμε ότι στην Όλυνθο υπήρχαν οικίες με περιστύλιο που χρονολογούνται από το 430 π.Χ. περίπου και είναι πιθανό να υπήρχαν και άλλα παραδείγματα στην Κόρινθο.

Την ίδια τάση αφορά και η εισαγωγή του στοιχείου των ορθοστατών στους τοίχους τον 4ο αι. π.Χ. Ορθοστάτες παρατηρούνται και στους Αλιείς στην Αργολίδα κατά την ίδια χρονική περίοδο. Επιπλέον στην Κορινθία για πρώτη φορά εμφανίζεται δάπεδο με συνδυασμό δύο τεχνοτροπιών, με το δάπεδο από κονίαμα στο κέντρο του οποίου υπάρχει ψηφιδωτό (Οικία 12). Αυτό το είδος δαπέδου αντιστοιχεί στους ανδρώνες: στην περιφερειακή περιοχή του κονιάματος τοποθετούνταν τα ανάκλινδρα, επομένως δεν ήταν απαραίτητο ο συγκεκριμένος χώρος να είναι πλούσια διακοσμημένος με ψηφιδωτό.

Στην περιφέρεια η Περαχώρα παρατηρούμε ότι δεν ακολουθεί τις διακοσμητικές τάσεις και οι οικίες του 4ου αι. π.Χ. παραμένουν προσκολλημένες στις παραδόσεις των κατασκευών της περιοχής του προηγούμενου αιώνα.

Τον 3ο αι. π.Χ. υπάρχει σαφώς μικρότερη τάση για προβολή και στροφή στις οικοτεχνίες-αγροικίες. Για παράδειγμα, δεν εντοπίστηκαν καθόλου ψηφιδωτά και ανδρώνες όπως στις οικίες του 4ου αι. π.Χ., όπως επίσης δεν εμφανίζονται καθόλου αγωγοί

ύδρευσης/αποχέτευσης πέρα από μία περίπτωση λίθινης αποχέτευσης στους Αγίους Θεοδώρους *(Κρομμυών)*. Αυτό το γεγονός πιθανότατα σχετίζεται με την κατάληψη της Κορίνθου από τους Μακεδόνες που φαίνεται ότι ήταν καθοριστική για την πόλη και τους κατοίκους της για τους υπόλοιπους αιώνες. Από αυτόν τον κανόνα φαίνεται να ξεφεύγει η Κρομμυών. Από τα τρία παραδείγματα αστικών οικιών που περιγράφονται από τους ανασκαφείς, οι δύο φέρουν επιμελημένο δάπεδο.

Η οικιστική οργάνωση

Τρεις πρωτοκορινθιακές οικίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της μετέπειτα Ρωμαϊκής Αγοράς βρίσκονται σχεδόν σε ευθεία διάταξη, μαρτυρώντας ένα σχέδιο χωροθέτησης (εικ. 4), χαρακτηριστικό που συναντούμε κατά τη διαδικασία δημιουργίας του άστεως στην Αρχαϊκή περίοδο με τάση για διαταγμένα συγκροτήματα με ευθύγραμμη διάταξη και οδικό σύστημα. Πέρα από αυτήν την τακτοποιημένη εικόνα, που επαναλαμβάνεται στο ίδιο ακριβώς σημείο τον 4ο αι π.Χ. κατά την ανέγερση νέων οικιών λόγω των προγενέστερων κατασκευών (εικ. 6), δεν υπάρχουν στοιχεία σε καμιά άλλη χρονική περίοδο που να δείχνουν οργάνωση της πόλης σε οικοδομικά τετράγωνα με κάποιο σύστημα. Οι οικίες εμφανίζουν έλλειψη συμμετρικών στοιχείων, και η πορεία των δημόσιων δρόμων ακολουθεί την ακανόνιστη πορεία των οικιακών τοίχων.

Όσον αφορά στους οικιστικούς θύλακες της Περαχώρας, παρατηρούμε ότι τα διάφορα κτήρια εκτός του ιερού εμφανίζονται ως απομονωμένες δομές και όχι ως μέρη μιας αναπτυγμένης κοινότητας. Από αυτά μόνο τα κτήρια 38, 39 και 40 είναι σε ευθύγραμμη σχεδόν διάταξη, πιθανόν λόγω της γειτονίας τους με μικρό ναό στην περιοχή.

Κατά την Ελληνιστική περίοδο ο οικισμός της Ράχης είναι πιο συγκροτημένος, καθώς αναπτύσσεται ανάμεσα σε οδούς που διασταυρώνονται κάθετα. Οι οικίες παρόλα αυτά είναι ακανόνιστες και ανισομεγέθεις.

Οι αγωγοί

Στις οικίες της Αρχαϊκής περιόδου απουσιάζουν οι αγωγοί ύδρευσης ή αποχέτευσης. Φαίνεται ότι το διαμορφούμενο κράτος δεν είχε φτάσει σε τέτοιο επίπεδο οργάνωσης ώστε να διαχειρίζεται συστηματικά το νερό της περιοχής. Από τον 5ο αι. π.Χ. παρατηρούμε για πρώτη φορά αγωγούς κατά μήκος των εξωτερικών όψεων των οικιών (βλ. Οικίες αρ. 10, αρ 17) που συναντώνται με λίθινους αγωγούς των δημόσιων δρόμων ή και μέσα στις αυλές τους (αρ. 11). Αγωγοί απαντώνται στην Αθήνα πολύ νωρίτερα. Στον 4ο αι. π.Χ. επίσης συνεχίζεται ο συνδυασμός χρήσης των (αποχετευτικών) αγωγών παράλληλα με τη χρήση πηγαδιού, που βρίσκεται εντός της αυλής της οικίας. Τον 3ο αι. π.Χ. αποχετευτικό σύστημα απαντάται μόνο στην Οικία αρ. 57 στους Αγίους Θεοδώρους (λίθινος αγωγός).

Οι κοπρώνες, ένα χαρακτηριστικό που διαπιστώνεται σε οικίες άλλων περιοχών (Αθήνα, Αλιείς και Θάσο), δεν υπάρχουν στοιχεία ότι απαντάται στην επικράτεια της Κορίνθου.

Ο τύπος της αγροικίας με πύργο, που εντοπίζεται τον 4ο αι. π.Χ. κυρίως στην Αργολίδα, τη Λακωνία, τη Μακεδονία και την Αττική δεν έχει εντοπιστεί μέχρι τώρα στην Κορινθία.

Η οικιακή λατρεία στην κλασική Κόρινθο

Φαίνεται ότι οι Κορίνθιοι ίδρυαν επάνω από τις οικίες τους τοπικά ιερά με στήλες προορισμένες στο άνω μέρος τους να στηρίζουν αγάλματα έτσι ώστε η οικογένεια να συνεχίσει να τιμά τους ήρωες ή τους θεούς που λατρεύονταν παλαιότερα. Δεν φαίνεται ότι οι πρακτικές λατρείας συνεχίζονταν για παρατεταμένη χρονική περίοδο εκτός από μία μόνο περίπτωση (Ιερό της Στήλης, επάνω από την Οικία αρ. 13). Μέχρι στιγμής δεν έχει βρεθεί κάτι αντίστοιχο εκτός της Κορίνθου. Κατά τη διάρκεια χρήσης τους οι οικίες στέγαζαν έναν χώρο οικιακής λατρείας, όπως στο Κεραμοποιείο (αρ. 17) και στην Οικία Βενετσάνου στα Ισθμία[304]. Από αυτά συνάγεται ότι οι οικίες των Κορίνθιων, τουλάχιστον από τον 5ο αι. π.Χ., ήταν στενά συνδεδεμένες με τη λατρεία ίσως και ακόμη και μετά την εγκατάλειψή τους.

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες

Αδάμ-Βελένη, Π., Έ. Πουλάκη και Αικ. Τζαναβάρη. 2003. *Αρχαίες Αγροικίες σε Σύγχρονους Δρόμους-Κεντρική Μακεδονία*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Αλεξανδρή, Ο. και Ν.Μ. Βερδελής. 1963. «Άγιοι Θεόδωροι», *ΑΔ* 17 (1961/62), Β Χρονικά, 53-54.

Αναγνωστοπούλου, Α.Μ. 2014. «Αρχαία Σικυώνα. Θέση Γήπεδο (οικόπεδο Κ. Γκουσίδη)», *ΑΔ* 61 (2006), Β1 Χρονικά, 472-473.

Αραπογιάννη, Ξ. 2016. «Κατάλοιπα ελαιοτριβείων στην αρχαία Θουρία Μεσσηνίας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* (13 Ιουνίου) online δημοσίευση <https://www.archaiologia.gr/blog/2016/06/13/κατάλοιπα-ελαιοτριβείων-στην-αρχαία/> (ανακτήθηκε 11/01/2023).

Ασλαματζίδου-Κωστούρου, Ζ. 1999. «Αρχαία Κόρινθος. Θέση Αγ. Παρασκευή», *ΑΔ* 49 (1994), Β1 Χρονικά, 163.

Ασλαματζίδου-Κωστούρου, Ζ. 2012. «Ποσειδωνία Κορίνθου, Θέση Ευαγγελίστρια», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β1 Χρονικά, 163.

Γκιώνη, Μ. 2018α. «Η εξερεύνηση μιας οικίας στην Κυρά Βρύση Ισθμίας», στο Ε. Ζυμή, Α-Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *ΑΕΠΕΛ 1. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 635-648.

Γκιώνη, Μ. 2018β. «Η Εξέλιξη της Κατοικίας στην Κορινθία από την Αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική Περίοδο», Διπλωματική Εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαιολογία Ανατολικής Μεσογείου Από Την Προϊστορική Εποχή Έως Την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή» του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Διαδικτυακά στο hellanicus.lib.aegean.gr (ανακτήθηκε 10/01/2023).

Δάκαρης, Σ.Ι. 1990. «Ορράον. Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο», *ΑΕ* 1986, 108 κ.ε.

Κακαβογιάννης, Ε.Χ. 2005. «Μέταλλα εργάσιμα και Συγκεχωρημένα», *Δημοσιεύματα του ΑΔ* αρ. 90. Αθήνα.

Κασίμη, Π. 2016. «Βελτίωση-Ανακαίνιση Ε.Ο. Περαχώρας-Λίμνης Βουλιαγμένης και νέα χάραξη τμήματος της Ε.Ο. Περαχώρας-Πισσίων», *ΑΔ* 66 (2011), Β1 Χρονικά, 454-455.

[304] Γκιώνη 2018α, 635-648.

Κίσσας, Κ. και Γ. Γιαννακόπουλος. 2016α. «Τενέα», *ΑΔ* 65 (2010), 929-930.
Κίσσας, Κ. και Γ. Γιαννακόπουλος. 2016β. «Τενέα», *ΑΔ* 66 (2011), 456-457.
Μπανάκα-Δημάκη, Ά. 1985. «Πήλινος βωμός Διοσκούρων από την Αρχαία Κόρινθο», *ΑΔ* 39 (1984), Α Μελέτες, 68 κ.ε.
Ορλάνδος, Α. 1936. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Σικυῶνι ὑπὸ Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου», *ΠΑΕ* 1935, 82-83.
Ορλάνδος, Α. 1937. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Σικυῶνι ὑπὸ Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου», *ΠΑΕ* 1936, 94.
Ορλάνδος, Α. 1939. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Σικυῶνι ὑπὸ Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου», *ΠΑΕ* 1938, 120-123.
Παπαθανασίου, Β. 2016. «Αρχαία Σικυώνα», *ΑΔ* 67 (2012), Β1 Χρονικά, 325-328.
Παπαχριστοδούλου, Ι. 1970. «Χιλιομόδι», *ΑΔ* 24 (1969), Β1 Χρονικά, 103-104.
Παρλαμά, Λ. 1997. «Άγιοι Θεόδωροι Κορινθίας (αρχαίος Κρομμυών)», *ΑΔ* 47 (1992), Β1 Χρονικά, 54-56, σχ. 14, πίν. 22β.
Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2014. *Οίκος-Οικία-Οικονομία, Πόλις-Πολιτική-Πολιτισμός.* Θεσσαλονίκη: ΚΖ΄ ΕΠΚΑ.
Χατζηπούλιου, Ε. 1988. «Σκάλωμα», *ΑΔ* 35 (1980), Β1 Χρονικά, 109.
Χατζησάββας, Σ. 1996. «Η τεχνολογία της μετατροπής του ελαιόκαρπου σε ελαιόλαδο κατά την αρχαιότητα στην Κύπρο», στο *Ελιά και Λάδι. Τριήμερο Εργασίας (Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993).* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 59-69.

Anderson-Stojanović, V.R. 1996. "The University of Chicago Excavations in the Rachi Settlement at Isthmia, 1989", *Hesperia* 65.1 (Jan.-Mar.), 57-98.
Anderson-Stojanović, V. 1998. "Dye Works or Olive Press: A Reconsideration of Installations in the Rachi Settlement at Isthmia", *AJA* 102.2 (Apr.), 369.
Anderson-Stojanović, V. 2007. "Olive oil production at the Isthmus of Corinth", *Historia Antiqua* 15, 89-98.
Anderson-Stojanović, V. και W. College. 1991. "The Rachi settlement at Isthmia: report on the 1989 excavations", *AJA* 95 (The 92nd Annual Meeting of the Archaeological Institute of America), 303-304.
Anderson-Stojanović, V. και E.J. Jones. 2002. "Ancient Beehives from Isthmia", *Hesperia* 71.4 (Oct.-Dec.), 345-376.
Anderson-Stojanović, V. και D.S. Reese. 1993. "A well in the Rachi Settlement at Isthmia", *Hesperia* 62.3 (Jul.-Sep.), 257-302.
Antonaccio, C.M. 2000. "Architecture and Behavior: Building Gender into Greek Houses", *The Classical World* 93.5, The Organization of Space in Antiquity (May-Jun.), 517-533.
Ault, B.A. 1999. "Koprones and Oil Presses at Halieis: Interactions of Town and Country and the Integration of Domestic and Regional Economies", *Hesperia* 68, 549-573.
Ault, B.A. 2000. "Living in the Classical Polis: The Greek House as Microcosm", *The Classical World* 93.5, The Organization of Space in Antiquity (May-Jun.), 483-496.
Ault, B.A. 2005. *The Excavations at Ancient Halieis Volume 2: The Houses: The Organization and Use of Domestic Space.* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Ault, B.A. 2007. "Oikos and Oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy", *BSA* 15, Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, 259-265.

Ault, B.A. 2017. "Haus und Stadt im klassischen Griechenland: Its Theoretical Impact Twenty-Five Years On", στο L.C. Nevett (επιμ.), *Theoretical approaches to the Archaeology of Ancient Greece: Manipulating Material Culture.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 40-50.

Beazley, J.D. 1928. "Aryballos", *BSA* 29 (1927/1928), 187-215.

Boersma, J.S. 1970. *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 BC.* Goningen: Wolters-Noordhoff Publishing.

Bookidis, N. 2003. "The Sanctuaries of Corinth", *Corinth* 20, The Centenary 1896-1996 (2003), 247-259.

Bookidis, N. και R.S. Stroud. 2004. "Apollo and the Archaic Temple at Corinth", *Hesperia* 73.3 (Jul.-Sep.), 401-426.

Broneer, O. 1955. "Excavations at Isthmia, 1954", *Hesperia* 24, 110-141.

Broneer, O. 1958. "Excavations at Isthmia, Third Campaign, 1955-1956", *Hesperia* 27, 1-37.

Bylkova, V. 2007. "Scythian and Olbian settlements in the Lower Dnieper region", *BSA* 15, Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, 297-306.

CAH III, 3 = Boardman, J. και N.G.L. Hammond (επιμ.), 1982. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC.* Cambridge University Press (edition 2008).

CAH IV =Boardman, J., N.G.L. Hammond, D.M. Lewis και M. Ostwald (επιμ.), 1988. *Persia, Greece and the Western Mediterranean C. 525 to 479 BC.* Cambridge University Press.

Cahill, N. 2002. *Household and City Organization at Olynthus.* New Haven, Conn.: Yale University Press.

Camp II, J.McK. 1982. "Drought and Famine in the 4th Century B.C.", *Hesperia* suppl. 20, Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson, 9-17.

Camp, J.H. 2005. *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης.* Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Camp II, J.McK. 2007. "Excavations in the Athenian Agora: 2002-2007", *Hesperia* 76.4 (Oct.-Dec.), 627-663.

Carington Smith, J. και S. Wall. 1994. "A Late Hellenistic Wine Press at Knossos", *BSA* 89, 359-376.

Catling, H.W. 1979. "Archaeology in Greece, 1978-79", *Archaeological Reports* 25 (1978-1979), 3-42.

Coleman, J.E. και K. Abramovitz. 1986. "Excavations at Pylos in Elis", *Hesperia* suppl. 21.

Corinth = Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens.

Corinth I.3 = R.L. Scranton, *Architecture* (1951).

Corinth I.4 = O. Broneer, *The South Stoa and Its Roman Successors* (1954).

Corinth I.5 = S. Weinberg, *The Southeast Building and its Roman Successors* (1960).

Corinth III. 2 = R. Carpenter, A. Bon και A.W. Parsons, The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town (1936).

Corinth VII.3 = G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery* (1975).

Corinth VII.5 = M.K. Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery* (2001).

Corinth VII.6 I = McPhee, I. και E. Pemberton, *Late Classical Pottery from Ancient Corinth: Drain 1971-1 in the Forum Southwest* (2012).

Corinth XV.1 = A.N. Stillwell, *The Potters Quarter* (1948).

Corinth XX.1 = C.K. Williams II και N. Bookidis (επιμ.), *Corinth, the Centenary 1896-1996* (2003).

Crosby, M. 1951. "The Poros Building", στο R.S. Young "An Industrial District of Ancient Athens", *Hesperia* 20, 168-187.

Crouch, D.P. 1984. "The Hellenistic Water System of Morgantina, Sicily: Contributions to the History of Urbanization", *AJA* 88.3 (Jul.), 353-365.

De Waele, F.J. 1930. "The Roman Market North of the Temple at Corinth", *AJA* 34.4 (Oct.-Dec.), 432-454.

De Waele, F.J. 1931. "The Greek Stoa North of the Temple at Corinth", *AJA* 35.4, 394-423.

De Waele, F.J. 1933. "The Sanctuary of Asklepios and Hygieia at Corinth", *American Journal of Archaeology*, 37.3 (Jul.-Sep.), 417-451.

Donaldson, M.K. 1965. "A Pebble Mosaic in Peiraeus", *Hesperia* 34.2 (Apr.-Jun.), 77-88.

Donati, J.C. 2010. "Towards an Agora: The spatial and architectural development of Greek commercial and civic space in the Peloponnese", Διδακτ. Διατρ. Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης.

Ducrey, P. 1989. "Architecture et poésie: le cas de la maison aux mosaïques à Érétrie", στο M. Yon, R. Etienne και M.-T. Le Dinahet (επιμ.), *Architecture et poésie dans le monde grec. Hommage à Georges Roux* (Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen. Série archéologique, 19). Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 51-62.

Dunbabin, K.M.D. 1979. "Technique and Materials of Hellenistic Mosaics", *AJA* 83.3 (Jul.), 265-277.

Fossey, J.M. 1969. "The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora", *BSA* 64, 55.

Frederiksen, R. 2013. "Topographical Implications of the 7th century B.C. city wall of Corinth", στο K. Kissas και W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the northeast Peloponnese. Topography and history from prehistoric times until the end of antiquity* (Athenaia, 4). München: Hirmer, 79-90.

Gorbunova, K.S. 1972. "Archaeological Investigations on the Northern Shore of the Black Sea in the Territory of the Soviet Union, 1965-70", *Archaeological Reports* 18 (1971-1972), 48-59.

Graham, J. 1966. "Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House", *Phoenix* 20.1 (Spring), 3-31.

Graham, J. 1974. "Houses of Classical Athens", *Phoenix* 28.1, Studies Presented to Mary E. White on the Occasion of Her Sixty-Fifth Birthday (Spring), 45-54.

Hammond, N.G.L. 1954. "The Heraeum at Perachora and Corinthian Encroachment", *BSA* 49, 93-102.

Hansen, M.H. και T.H. Nielsen. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.

Hemans, F. 1994. "Greek Architectural Terracottas from the Sanctuary of Poseidon at Isthmia", *Hesperia* suppl. 27, Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991, 61-83, 362-364.

Hoepfner, W. (επιμ.) 2005. *Ιστορία της Κατοικίας 5.000 π.Χ.-500 μ.Χ.* (μτφρ. Η. Τσιριγκάκης). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

James, S. 2010. "The Hellenistic Pottery from the Panayia Field, Corinth: Studies in Chronology and Context", Ph.D dissertation, University of Texas at Austin.

Jameson, M.H. 1990. "Domestic Space in the Greek City-State", στο S. Kent (επιμ.), *Domestic Architecture and the Use of Space*. Cambridge: University Press, 92-113.

Jones, J.E. 2007. "Living above the shop: domestic aspects of the ancient industrial workshops of the Laureion area of south-east Attica", *BSA* 15, Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, 267-280.

Jones, J.E., A.J. Graham, L.H. Sackett και M.I. Geroulanos. 1973. "An Attic Country House below the Cave of Pan", *BSA* 68, 355-452.

Jones, J.E., L.H. Sackett και A.J. Graham. 1962. "The Dema House in Attica", *BSA* 57, 75-114.

Kardara, C. 1961. "Dyeing and Weaving Works at Isthmia", *AJA* 65.3 (Jul.), 261-266.

Kardara, C. 1974. «ΒΑΦΗ ΒΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΒΑΦΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ», *Hesperia* 43.4 (Oct.-Dec.), 447-453.

Kenchreai I = R. Scranton, C. Shaw και I. Ibrahim, *Kenchreai, The Eastern Port of Corinth, Volume: 1 Topography and Architecture* (1978).

Kissas, K. και V. Tasinos. 2016. "Die archaische stadtmauer von Korinth", στο R. Frederiksen, S. Muth, P. Schneider, M. Schnelle (επιμ.), *Focus of Fortifications-New research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East.* Oxford: Oxbow Books, 662-671.

Krystalli-Votsis, K. 1976. "Nouvelle mosaïque de Sicyon", *BCH* 100, 578-588.

Lang, F. 2007. "House-Community-Settlement: The new concept of living in Archaic Greece", *BSA* 15, Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, 183-193.

Legon, R.P. 1981. *Megara: The Political History of a Greek City State to 336 BC.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Lynch, K.M., M.L. Lawall και L.M. Little. 2011. "Pottery from a Late Archaic House near the Athenian Agora", *Hesperia* suppl. 46, The Symposium in Context.

Megaw, H. 1936. "Archaeology in Greece, 1935-1936", *JHS* 56, 144-145.

Merker, G. 2006. "Products of the Tile Works", *Hesperia* suppl. 35, 17-84.

Miller, St. 1988. "Excavations at Nemea, 1984-1986", *Hesperia* 57.1 (Jan.-Mar.), 1-20.

Morgan, C.H. 1937. "Excavations at Corinth, 1936-7", *AJA* 41, 546-547.

Morgan, C.H. 1939. "Excavations at Corinth, 1938", *AJA* 43, 255-267.

Morgan, C.H. 1953. "Investigations at Corinth, 1953-A Tavern of Aphrodite", *Hesperia* 22, 131-140.

Nevett, L. 2007. "Greek houses as a source of evidence for social relations", *BSA* 15, Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, 5-10.

Nilsson, M.P. 1954. "Festschrift Bernhard Schweitzer", στο R. Lullies (επιμ.), *Griechische Hausaltare, Neue Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft, Festschrift zum 60. Geburstag von Bernhard Schweitzer*. Stuttgart: Kohlhammer, 218-221.

Perachora = Perachora, the Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-33.

Perachora I = H. Payne *κ.ά.*, *Perachora, the Sanctuaries of Hera Akraia and Hera Limenia I* (Oxford, 1940).

Perachora II = H. Payne, T.J. Dunbabin *κ.ά., Perachora, the Sanctuaries of Hera Akraia and Hera Limenia II* (Oxford, 1962).

Pettegrew, D.K. 2011. "The Diolkos of Corinth", *AJA* 115.4 (October), 549-574.

Pfaff, C. 2003. "Archaic Corinthian Architecture, ca. 600 to 480 B.C.", *Corinth* 20 (Corinth, The Centenary: 1896-1996), 95-140.

Plommer H. 1977. "Shadowy Megara", *JHS* 97, 75-83.

Robertson, M. 1939. "Archaeology in Greece 1938-1939", *JHS* 59.2, 189-209.

Robinson, D.M. 1929. "A Preliminary Report on the Excavations at Olynthos", *AJA* 33, 53-76.

Robinson, D.M. 1934. "The Villa of Good Fortune at Olynthos", *AJA* 38.4 (Oct.-Dec.), 501-510.

Robinson, H.S. 1962. "Excavations at Corinth", *Hesperia* 31.2 (1960), 95-133.

Robinson, H.S. 1976. "Corinth", *ΑΔ* 30 (1975), Β1 Χρονικά, 63.

Robinson, H.S. 1985. "Temple Hill", *ΑΔ* 33 (1978), Β1 Χρονικά, 63-69.

Robinson, H.S. και S.S. Weinberg. 1960. "Excavations at Corinth, 1959", *Hesperia* 29, 225-253.

Roebuck, C. 1972. "Some Aspects of Urbanization in Corinth", *AJA* 41.1 (Jan.-Mar.), 96-127.

Romano, D.G. 1993. *Athletics and Mathematics in Archaic Corinth: The Origins of the Greek Stadion*. Philadelphia: American Philosophical Society.

Rotroff, S.I. 2009. "Commerce and Crafts around the Athenian Agora", στο J.McK. Camp II και C.A. Mauzy (επιμ.), *The Athenian Agora: New Perspectives on an Ancient Site*. Mainz am Rhein: Verlag P. von Zabern, 39-46.

Sacks, D. 2005. *Encyclopedia of the ancient Greek World*. New York: Facts on File.

Salapata, G. 1997. "Hero Warriors from Corinth and Lakonia", *Hesperia* 66.2 (Apr.-Jun.), 245-260.

Salmon, J.B. 1984. *Wealthy Corinth: A History of the City to 338 BC.* Oxford: Oxford University Press.

Salzmann, D. 1979. "Ein Wiedergewonnenes Kieselmosaik aus Sikyon", *AA, J.d.A.I.* 94, 290-303.

Sanders, G.D.R. 1991. "Portage of ships across the Isthmus", *Tropis* IV, 423-428.

Sanders, G.D.R. 2005. "Urban Corinth an introduction", στο E.D Schowalter και S.J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Corinth: interdisciplinary approaches*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1-14.

Sanders, G.D.R. 2010. "The Sacred Spring, Landscape and Traditions", στο S. Friesen, D. Schowalter και J. Walters (επιμ.), Corinth in Context. Comparative Studies on Religion and Society *(Novum Testamentum, supplements 134). Leiden, Boston: Brill, 356-380.*

Sanders, G.D.R., I. Tzonou-Herbst, S.A. James και J. Herbst. 2014. "The Panayia Field Excavations at Corinth. The Neolithic to Hellenistic Phases", *Hesperia* 83, 1-79.

Sapirstein, P. 2009. "How the Corinthians Manufactured Their First Roof Tiles", *Hesperia* 78.2 (Apr.-Jun.), 195-229.

Shear, T.L. 1929. "Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1929", *AJA* 33.4 (Oct.-Dec.), 515-546.

Shear T.L. 1931. "Five Campaigns of Excavation at Corinth Summary of the Results", *The Classical Weekly* 24.16 (Mar. 2), 121-126.

Steiner, A. 1992. "Pottery and Cult in Corinth: Oil and Water at the Sacred Spring", *Hesperia* 61.3, 385-408.

Tartaron, T.F., T.E. Gregory, D.J. Pullen, J.S. Noller, R.M. Rothaus, J.L. Rife, L. Tzortzopoulou-Gregory, R. Schon, W.R. Caraher, D.K. Pettegrew και D. Nakassis. 2006. "The Eastern Korinthia Archaeological Survey: Integrated Methods for a Dynamic Landscape", *Hesperia* 75.4 (Oct.-Dec., 2006), 453-523.

Thompson, H.A. 1937. "The American excavations in the Athenian Agora", *Hesperia* VI, 212-214.

Thompson, H.A. 1940. "The Tholos of Athens and Its Predecessors", *Hesperia* suppl. IV, 16, fig. 13.

Thompson, H.A. 1955. "Activities in the Athenian Agora: 1954", *Hesperia* 24, 54-55.

Thompson, H.A. και R.E. Wycherley. 1972. "The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center", *The Athenian Agora* 14, The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center, 26, εικ. 8.

Tomlinson, R.A. 1969. "Perachora: The Remains outside the Two Sanctuaries", *BSA* 64, 155-258.

Tomlinson, R.A. and K. Demakopoulou 1985. "Excavations at the Circular Building, Perachora", *The Annual of the British School at Athens* 80, 261-279.

Tsakirgis, B. 2005. "Living and Working around the Athenian Agora: A Preliminary Case Study of Three Houses", στο B.A Ault και L.C. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional, and Social Diversity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 67-82.

Tsakirgis, B. 2009. "Living Near the Agora: Houses and Households in Central Athens", στο J.McK. Camp και C.A. Mauzy (επιμ.), *Athenian Agora: New Perspectives on an Ancient Site (Zaberns Bildbande zur Archaologie)*. Mainz am Rhein: P. von Zabern, 7-54.

Tsakirgis, B. 2015. "Tools from the house of Mikion and Menon", στο M.M. Miles (επιμ.), *Autopsy in Athens. Recent Archaeological Research on Athens and Attica*. Oxford: Oxbow Books, 9-17.

Tsakirgis, B. 2016. "The architecture of Greek Houses", στο M.M. Miles (επιμ.), *A companion* to *Greek Architecture*. Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 273-287.

Vanderpool, E. 1935. "Tholos and Prytanikon", *Hesperia* 4, 470-475.

Walbank, N.H. 1987. "The Nature and Development of Roman Corinth to the end of Antonine period", Ph.D. thesis, The Open University.

Walter-Καρύδη, Έ. 1996. *Το Ελληνικό Σπίτι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 158.

Weinberg, S.S. 1948. "A Cross-Section of Corinthian Antiquities (Excavations of 1940)", *Hesperia* 17.3, The Thirty-Fifth Report of the American Excavation in the Athenian Agora (Jul.-Sep.), 197-241.

Weinberg, S.S. και G.R. Weinberg. 1946. "Corinth; The Ancient City Revealed", *The Classical Journal* 42.2 (Nov.), 66-76.

Welsch, Z. 1992. "Mosaic pavements in classical and hellenistic dining-rooms", MA diss., McMaster University.

Westgate, R. 2007. "The Greek house and the ideology of citizenship", *World Archaeology* 39.2, The Archaeology of Equality (Jun.), 229-245.

White, K.D. 1984. "Greek and Roman Technology", *Ithaca*, 40, fig. 32.

Williams II, C.K. 1970. "Corinth, 1969: Forum Area", *Hesperia* 39, 1-39.

Williams II, C.K. 1976. "Corinth, 1975: Forum Southwest", *Hesperia* 45, 99-162.

Williams II, C.K. 1978a. "Corinth 1977. Forum Southwest", *Hesperia* 47.1 (Jan.-Mar.), 1-39.

Williams II, C.K. 1978b. "Pre-Roman Cults in the Area of the Forum of Ancient Corinth", Diss., University of Pennsylvania.

Williams II, C.K. 1979. "Corinth, 1978: Forum Southwest", *Hesperia* 48.2 (Apr.-Jun.), 105-144.

Williams II, C.K. 1980. "Corinth Excavations, 1979", *Hesperia* 49.2 (Apr.-Jun.), 107-134.

Williams II, C.K. 1981a. "Corinth: Excavations of 1980", *Hesperia* 50.1 (Jan.-Mar.), 1-44.

Williams II, C.K. 1981b. "The City of Corinth and its domestic religion", *Hesperia* 50, 408-421.

Williams, C.K και J.E. Fisher. 1971. "Corinth, 1970: The Forum Area", *Hesperia* 40.1 (Jan.-Mar.), 3-10, figs 3, 4.

Williams II, C.K. και J.E. Fisher. 1972. "Corinth, 1971: Forum Area, West", *Hesperia* 41.2 (Apr.-Jun.), 143-184.

Williams II, C.K., A.J. Lawrence, P. Burns, P. και J.E. Fisher. 1973. "Corinth, 1972: The Forum Area", *Hesperia* 42.1 (Jan.-Mar.), 1-44.

Williams, C.K., J. MacIntosh και J.E. Fisher. 1974. "Excavation at Corinth, 1973", *Hesperia* 43.1 (Jan.-Mar.): 1-76.

Williams II, C.K. και O.H. Zervos. 1983. "Corinth, 1982: East of the Theater", *Hesperia* 52.1 (Jan.-Mar.), 1-47.

Wiseman, J.R. 1963. "A Trans-Isthmian Fortification Wall", *Hesperia* 32.3 (Jul.-Sep.), 248-275.

Wiseman, J. 1978. *The Land of the Ancient Corinthians*, Studies in Mediterranean Archaeology 50. Göteborg: Åström.

Young, R.S. 1951. "An Industrial District of Ancient Athens", *Hesperia* 20, 135-288.

Αρχαίες πηγές

Αισχύλος, *Προμηθέας* Δεσμώτης (Aeschylus, 1. *Prometheus Bound*, αγγλική μτφρ. H.W. Smyth). Cambridge: Harvard University Press, 1926.

Αριστοτέλης, *Πολιτεία* (Aristotle, *Politics*), The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. H. Rackham). M.A.: Harvard University Press, 1932 (repr. 1967).

(Ψευδο-) Αριστοτέλης, *Οικονομικός* (Aristotle, *Metaphysics, Oeconomica and Magna Moralia*). The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. G. Cyril Armstrong). Harvard University Press, 1935 (rev. 1947).

Δημοσθένης, *Κατ' Αφόβου Επιτροπής* (Demosthenes IV, *Private Orations*), The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. A.T. Murray). Harvard University Press, 1936 (repr. 1958).

Θεόπομπος, *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis Oxonii Hellenica Oxyrhynchia cum Theopompi et cratippi fragmentis* (επιμ. B.P. Grenfell και A.S. Hunt) liber XXXII, 1931.

Λυσίας, *Κατά Ερατοσθένους* (Lysias), The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. W.R.M. Lamb και C. Armstrong). Harvard University Press, 1930 (repr. 1967).

Ξενοφών, *Οικονομικός* (Xenophon, *Memorebilia and Oeconomicus*), The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. E.C. Marchant). Harvard University Press, 1923 (rev. 2013).

Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* (Xenophon, *Memorebilia and Oeconomicus*), The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. E.C. Marchant). Harvard University Press, 1923 (rev. 2013).

Στράβων, *Γεωγραφικά* (*The Geography of Strabo* IV), The Loeb Classical Library (αγγλική μτφρ. H.L. Jones). Harvard University Press, 1927 (repr. 1961).

Τίτος Λίβιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* (Titus Livius*, Ab Urbe Condita*, Books 31-34 με αγγλική μτφρ., επιμ. Evan T. Sage). Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, 1935.

Vitruvius, *De Architetura* (Vitruvio, *de Architectura,* επιμ. P. Gros, μτφρ. A. Corso και E. Romano). Torino: G. Einaudi, 1997.

Μαρία Γκιώνη
Αρχαιολόγος Μ.Α. ΕΦΑ Δυτικής Αττικής

ΠΙΝΑΚΕΣ

Α/Α Οικίας	Περιοχή	Πηγάδι	Παρατηρήσεις
2	Κόρινθος	L P-C 4	
3	Κόρινθος	-	Η οικία δεν έχει ερευνηθεί
6	Κόρινθος	71-5	
5	Κόρινθος	αρ. 72-6	
34	Κόρινθος	1	
32	Περαχώρα	-	
10	Κόρινθος	-	
36	Περαχώρα	-	

Πίν. 1. Πηγάδια που εξυπηρετούσαν με παροχή νερού τις πρωτοκορινθιακές οικίες.

Α/Α Οικίας	Περιοχή	Πηγάδι	Απιόσχημη δεξαμενή	Παρατηρήσεις
29	Αρχαία Κόρινθος	1		Εντός της οικίας
Εξυπηρετεί όλο τον οικισμό	Ράχη Ισθμίας	1		
Εξυπηρετεί όλο τον οικισμό	Ράχη		1	
56	Άγιοι Θεοδωροι	1		Λίθινο τετράγωνο στόμιο
57	Άγιοι Θεοδωροι		1	

Πίν. 2. Πηγάδια και απιόσχημες δεξαμενές σε οικίες κατά την Ελληνιστική περίοδο.

Περίοδος	Ανδρώνες	Παστάδες
Πρωτοκορινθιακή περίοδος	0	-
6ος αι.π.Χ.	1	-
5ος αι.π.Χ.	0	2
4ος αι.π.Χ.	2	-
Ελληνιστική περίοδος	0	-

Πίν. 3. Οι ανδρώνες και οι παστάδες στις κορινθιακές οικίες ανά χρονική περίοδο.

Πρωτοκορινθιακή περίοδος	
Βοτσαλωτό	3
Θρυμματισμένος πωρόλιθος	1
Πατημένο χώμα	1
Πράσινος πηλός	1

Πίν. 4α. Τα δάπεδα των κορινθιακών οικιών κατά την Πρωτοκορινθιακή περίοδο.

6ος αι. π.Χ.	
Βοτσαλωτό	1
Θρυμματισμένος πωρόλιθος	1

Πίν. 4β. Τα δάπεδα των κορινθιακών οικιών κατά τον 6ο αι. π.Χ.

5ος αι. π.Χ.	
Θρυμματισμένος πωρόλιθος	1
Δάπεδο από πηλό	2
Δάπεδο διαμορφωμένο στον βράχο	1
Δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα	1
Λευκά βότσαλα σε κονίαμα	1
Κονίαμα	2
Βοτσαλωτό ψηφιδωτό	1

Πίν. 4γ. Τα δάπεδα των κορινθιακών οικιών κατά τον 5ο αι. π.Χ.

Προελληνιστικός 4ος αι. π.Χ.	
Θρυμματισμένος πωρόλιθος	1
Δάπεδο από πηλό	0
Λευκά βότσαλα σε κονίαμα	3
Κονίαμα	3
Βοτσαλωτό ψηφιδωτό	2
Μικτό δάπεδο βοτσαλωτό με παράσταση και γύρω κονίαμα	1

Πίν. 4δ. Τα δάπεδα των κορινθιακών οικιών κατά τον προελληνιστικό 4ο αι. π.Χ.

Ελληνιστική περίοδος	
Βοτσαλωτό	2
Κονίαμα	1
Μικτό δάπεδο βοτσαλωτό με παράσταση ή χωρίς και γύρω κονίαμα	1

Πίν. 4ε. Τα δάπεδα των κορινθιακών οικιών κατά την Ελληνιστική περίοδο.

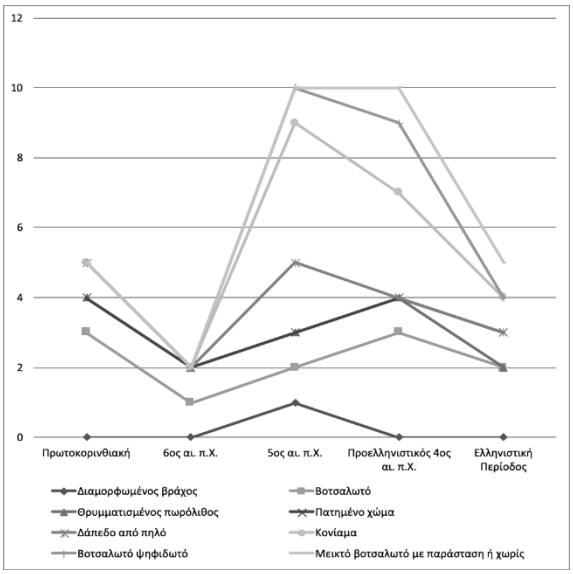

Πίν. 5. Γράφημα με τα δάπεδα που χρησιμοποιούνταν στις κορινθιακές οικίες ανά χρονικές περιόδους. Δεν συμπεριλαμβάνονται τα δάπεδα από τη Ράχη Ισθμίας.

ΕΙΚΟΝΕΣ

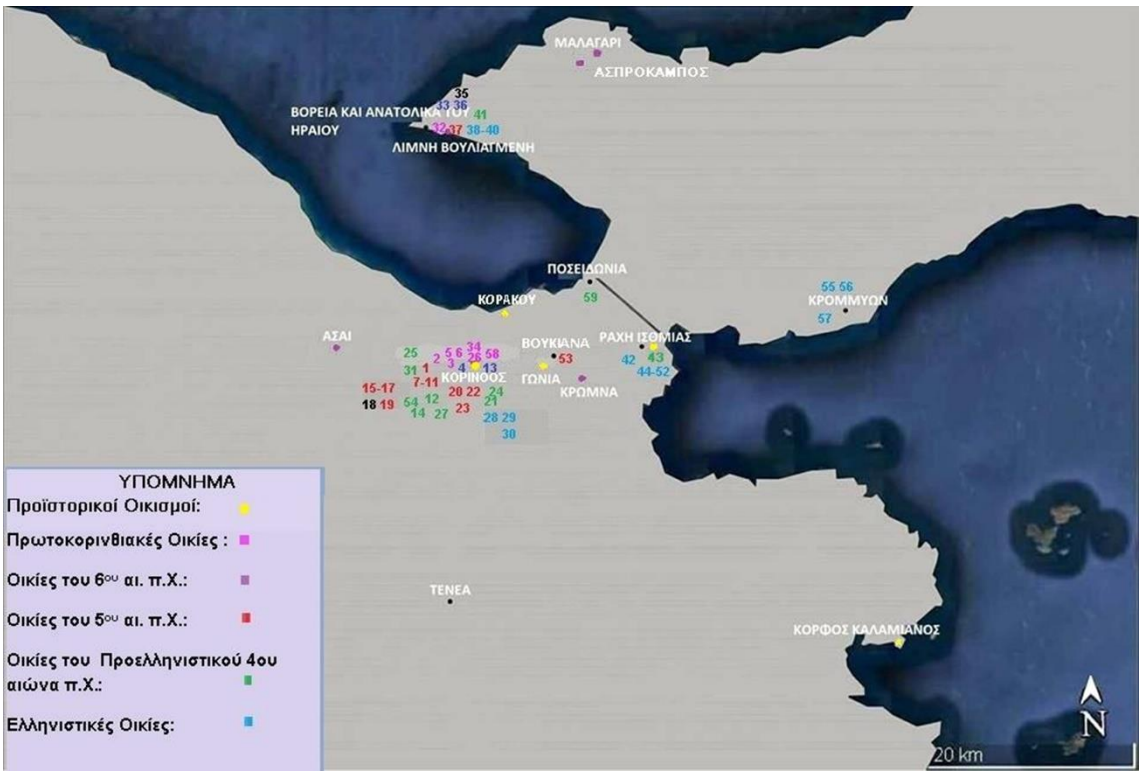

Εικ. 1α. Χάρτης της Κορινθίας με τις κυριότερες θέσεις των αρχαίων οικισμών και τις εντοπισμένες οικίες, ανά χρονολογική περίοδο.

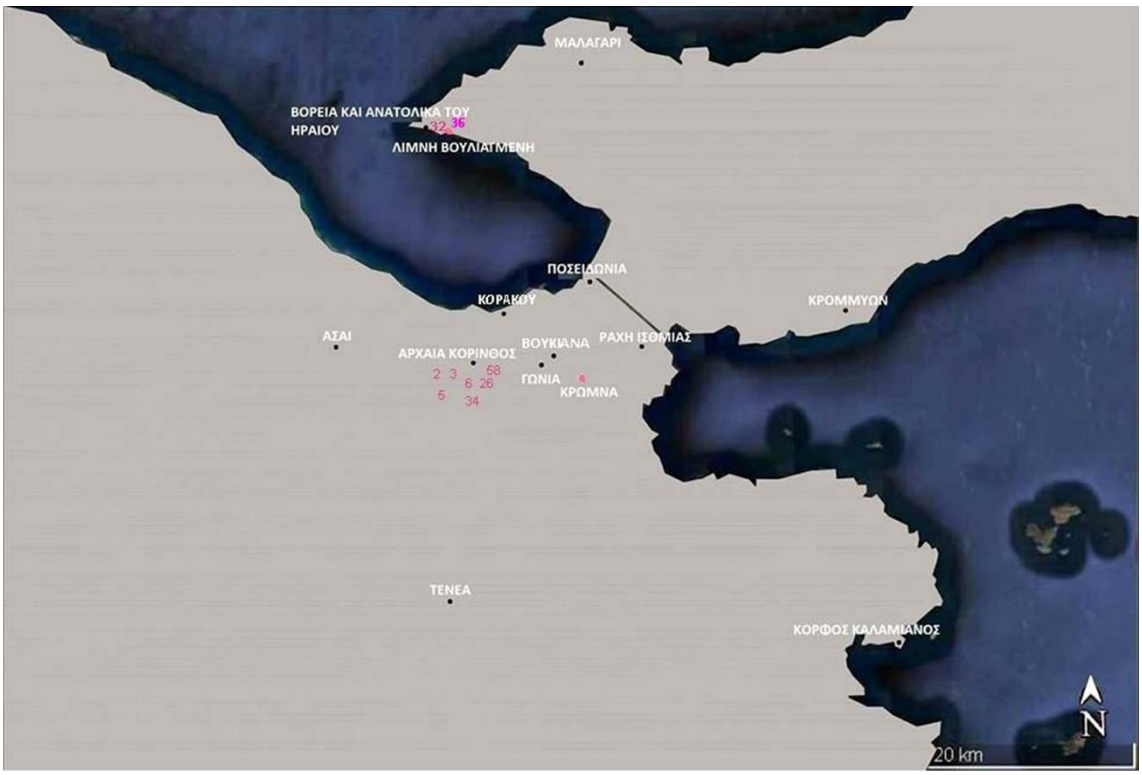

Εικ. 1β. Χάρτης της Κορινθίας με τις οικίες της Πρωτοκορινθιακής περιόδου.

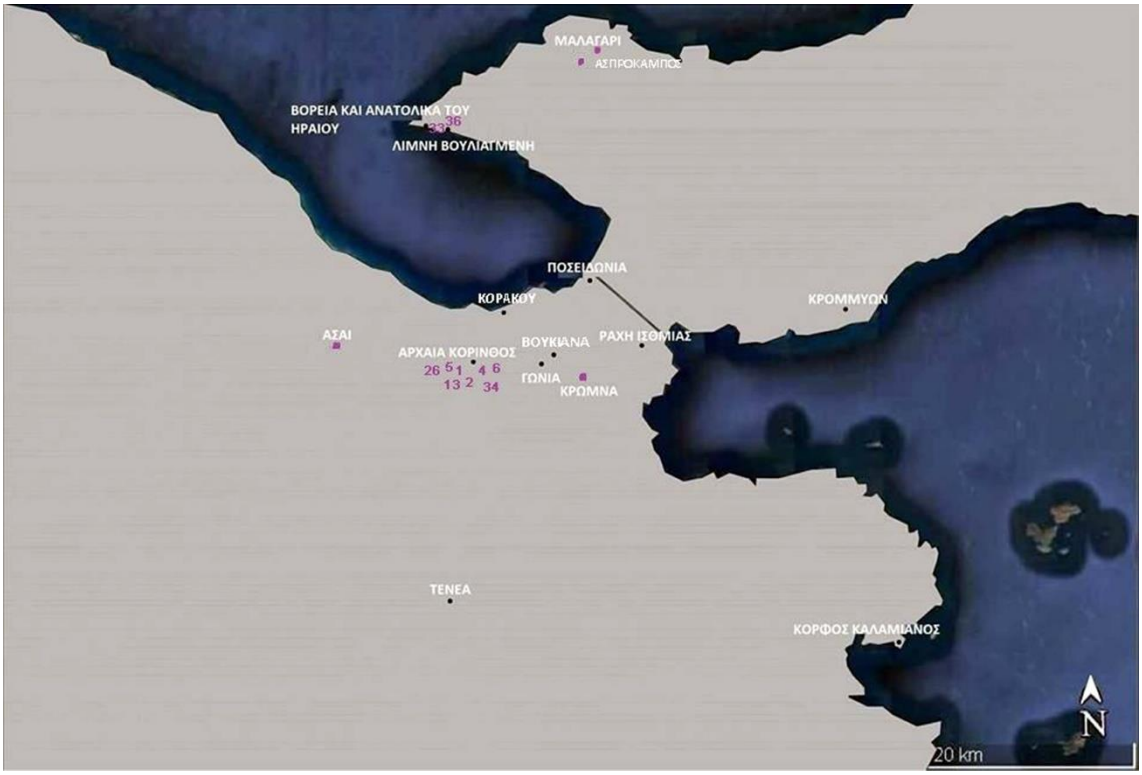

Εικ. 1γ. Χάρτης με τις οικίες του 6ου αι. π.Χ.

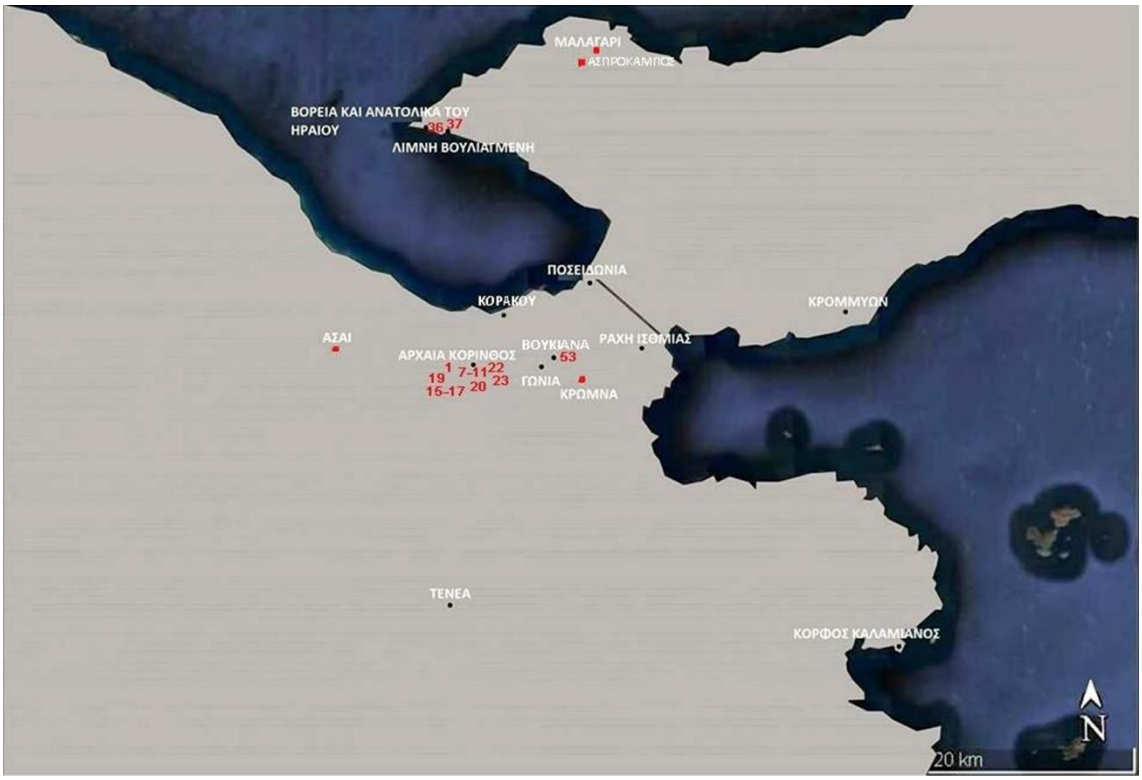

Εικ. 1δ. Χάρτης με τις οικίες του 5ου αι. π.Χ.

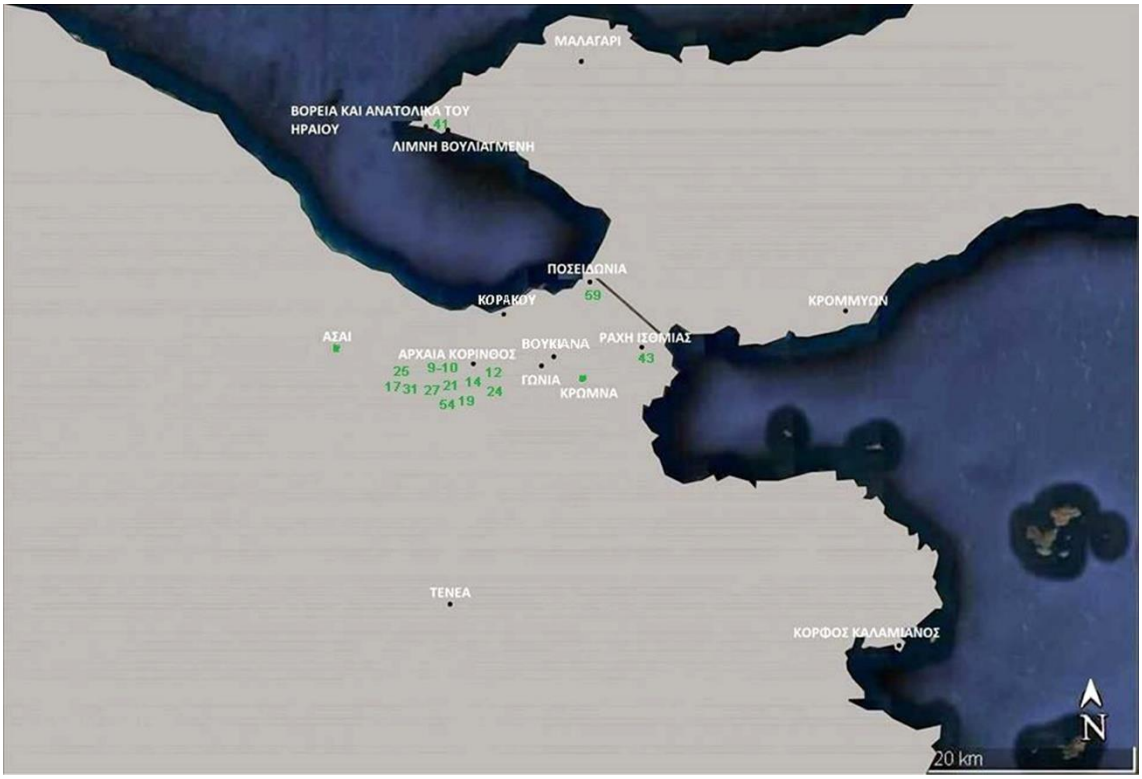

Εικ. 1ε. Χάρτης με τις οικίες του προελληνιστικού 4ου αι. π.Χ.

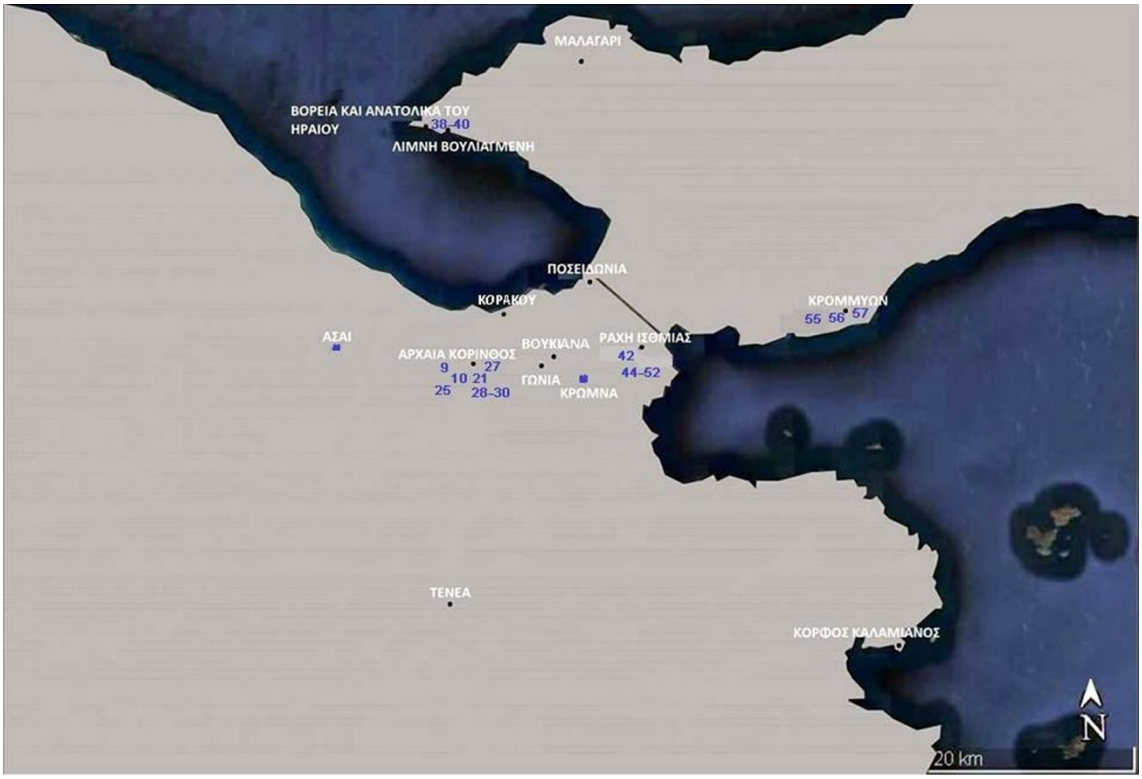

Εικ. 1στ. Χάρτης με τις οικίες της Ελληνιστικής περιόδου.

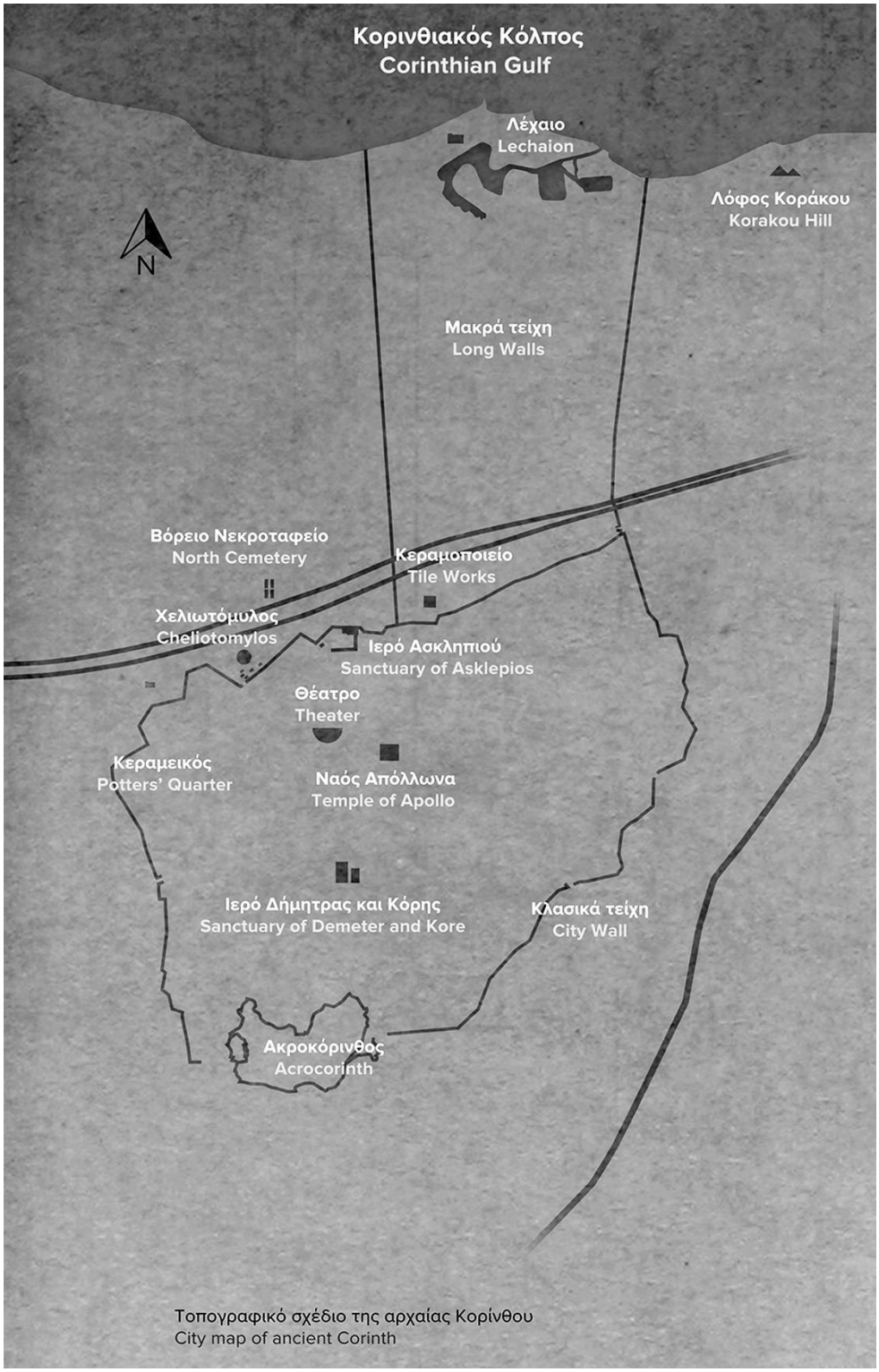

Εικ. 2. Η πόλη της Κορίνθου με το τείχος. Δυτικά διακρίνεται ο Κεραμεικός. Πηγή: Ιστοσελίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Αρχαίας Κορίνθου της ΕΦ.Α.ΚΟΡ. <https://www.corinth-museum.gr> (ανακτήθηκε 10/01/2022).

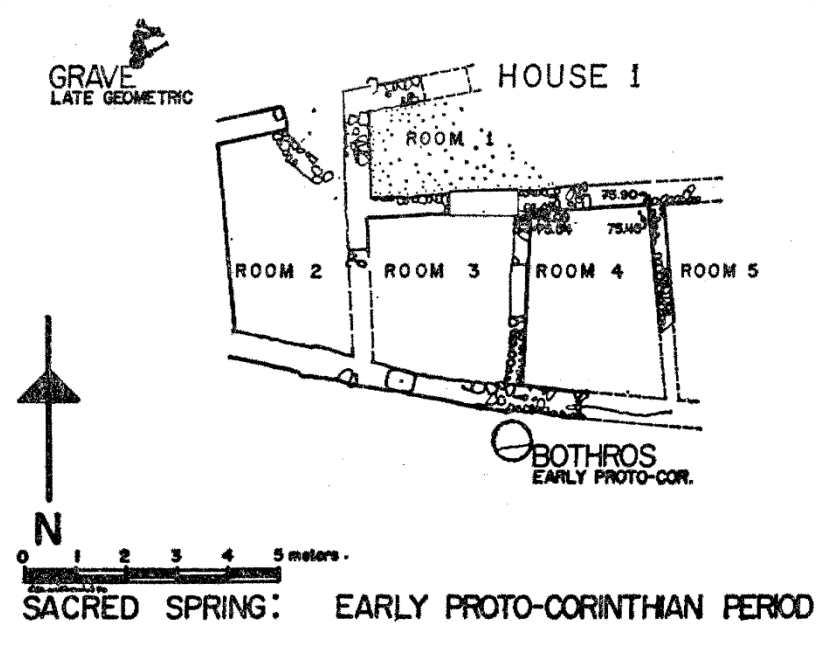

Εικ. 3. Κάτοψη της πρώιμης πρωτοκορινθιακής Οικίας αρ. 2 που αποκαλύφθηκε 12 μ. περίπου νότια της Ιερής Κρήνης. Πηγή: Williams και Fisher 1971.

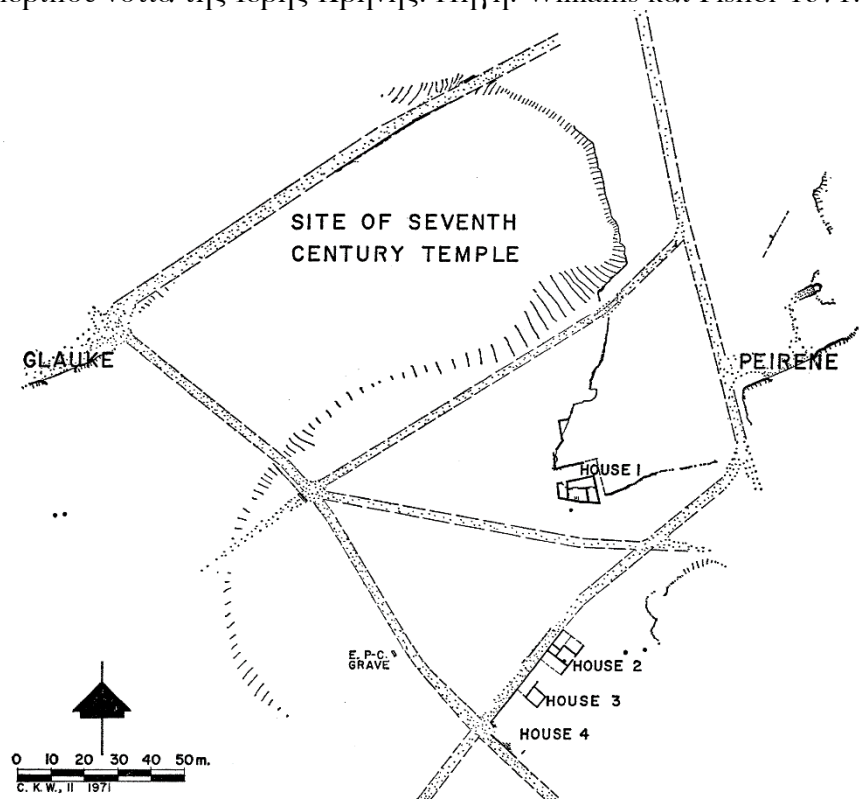

Εικ. 4. Το κέντρο της Κορίνθου κατά το α΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Διακρίνονται οι Οικίες αρ. 5, 6 και 34 (Houses 2, 3, 4). Πηγή: Williams *κ.ά.* 1974.

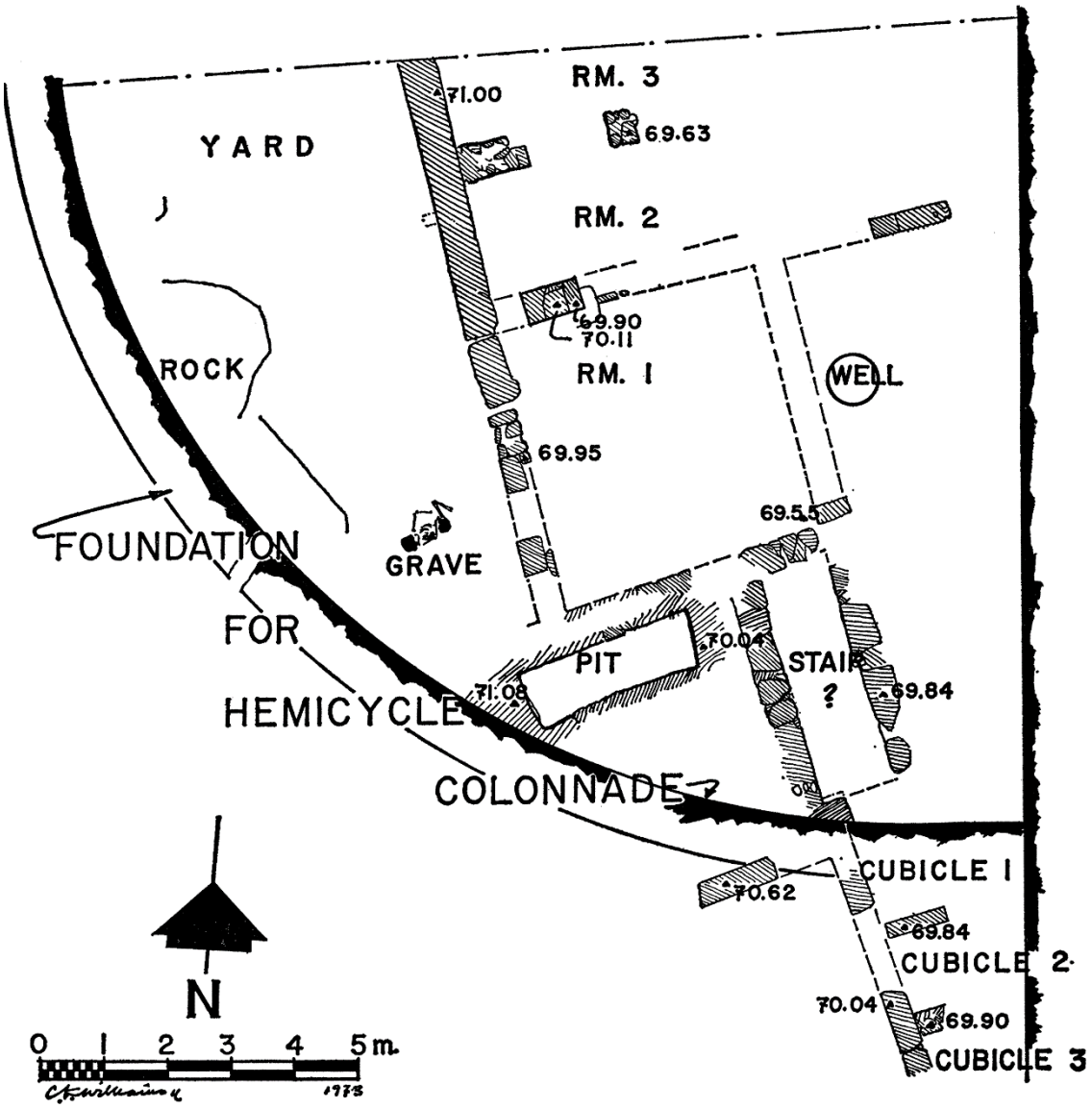

Εικ. 5. Σχεδιαστική κάτοψη της Οικίας αρ. 4 (Traders' Complex, 6ος αι. π.Χ.). Το δωμάτιο που φέρει το πηγάδι αποτελεί πιθανότατα την αυλή. Νότια της οικίας διακρίνεται ο λάκκος απ' όπου προέρχονται πολλά όστρακα αμφορέων από πολλές περιοχές. Πηγή: Williams *κ.ά.* 1974.

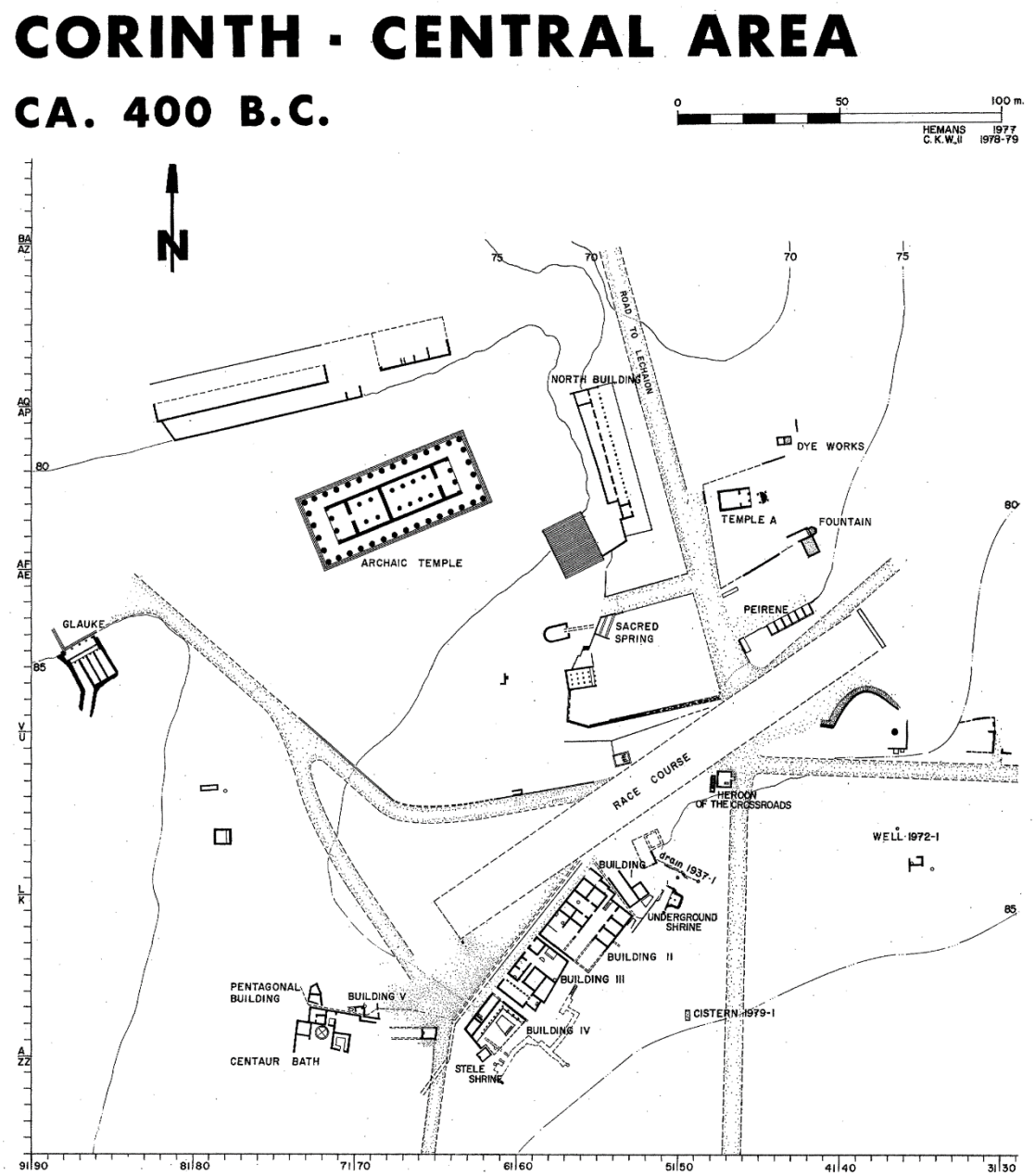

Εικ. 6. Οι Οικίες αρ, 12, 27 και 1 σε ευθύγραμμη διάταξη στο νοτιοδυτικό τμήμα της μετέπειτα Ρωμαϊκής Αγοράς. Πηγή: Williams 1980.

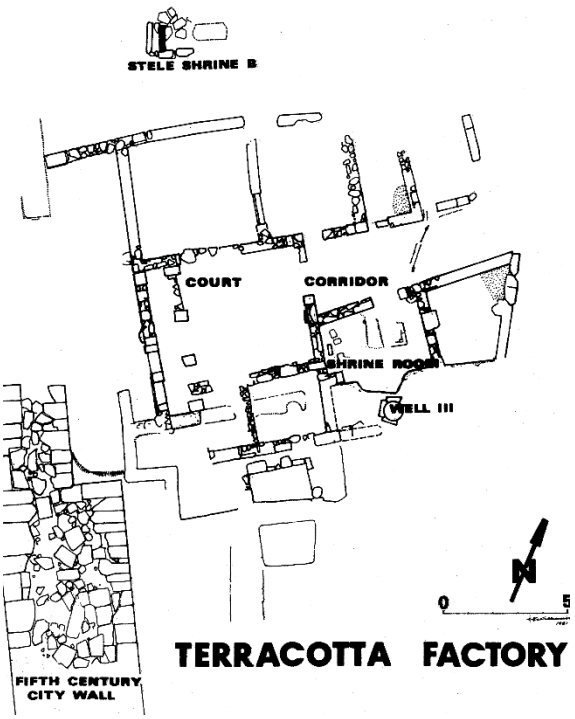

Εικ. 7. Κάτοψη της Οικίας αρ. 17 του Κεραμοπιείου (Potters' Quarter). Πηγή: Williams 1981b.

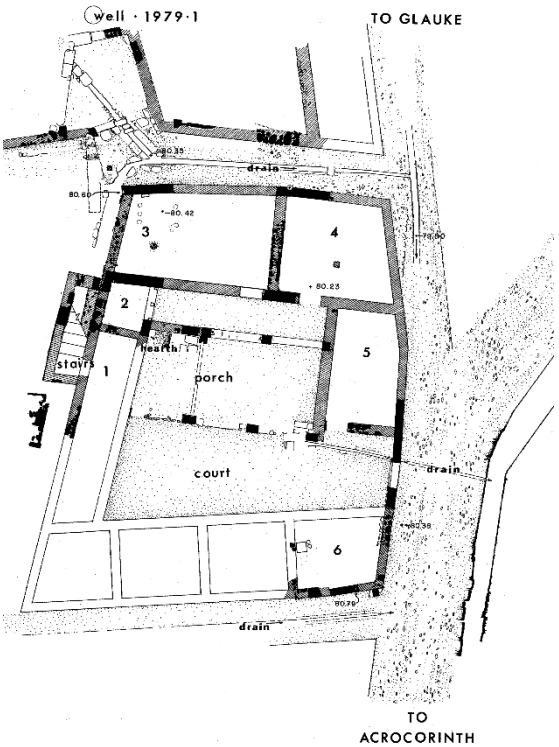

Εικ. 8. Η Οικία αρ. 10 (Οικία των Καρχηδονιακών Αμφορέων) και βόρεια αυτής η Οικία αρ. 11. Πηγή: Williams 1979.

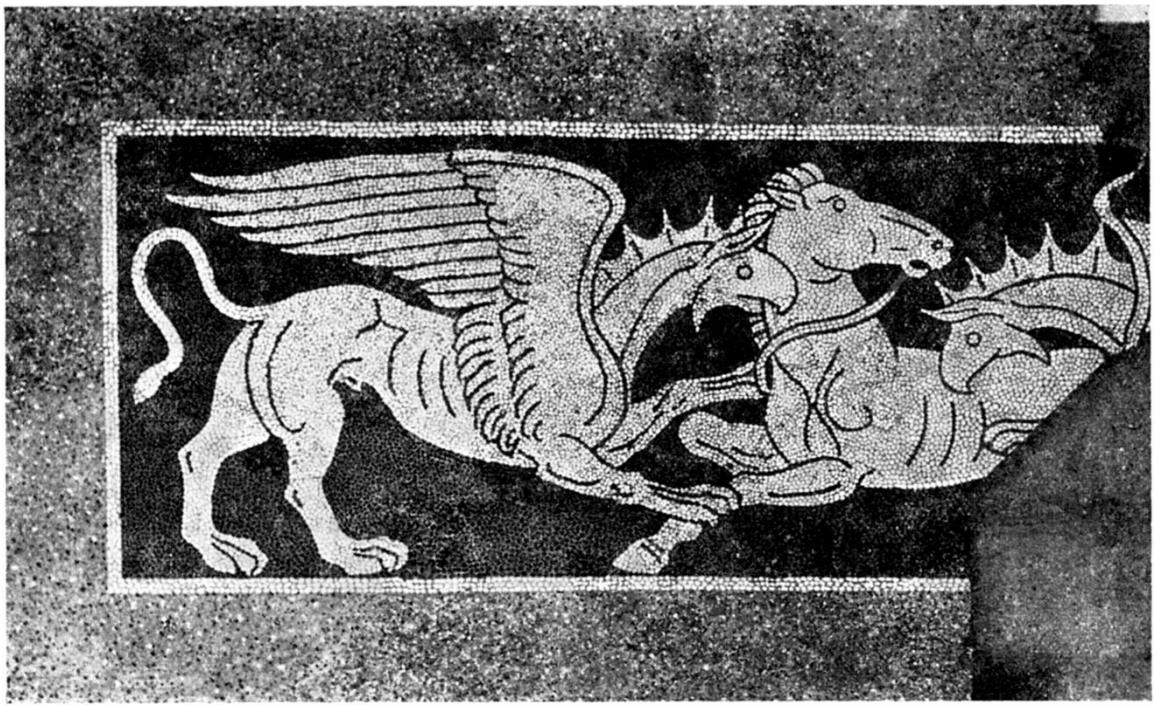

Εικ. 9. Αρχαία Κόρινθος. Βοτσαλωτό Ψηφιδωτό με παράσταση δύο γρυπών που επιτίθενται σε άλογο (αρ. 20), 400 π.Χ. περίπου. Πηγή: Weinberg και Weinberg 1946.

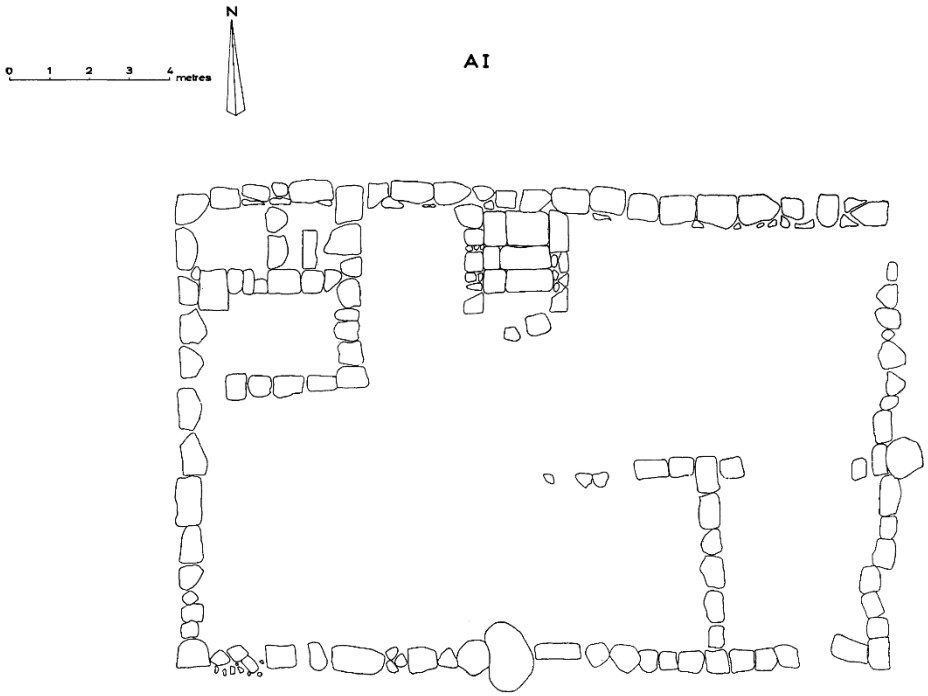

Εικ. 10. Περαχώρα. Οικία αρ. 36 (AI). Οι τοίχοι είναι σχετικά ευθείς, 5ος αι. π.Χ. Πηγή: Tomlinson 1969.

Εικ. 11. Το ψηφιδωτό δάπεδο αρ. 31 μέσα σε ρωμαϊκή οικία ανατολικά του θεάτρου. 4ος αι. π.Χ. Πηγή: Williams *κ.ά.* 1983.

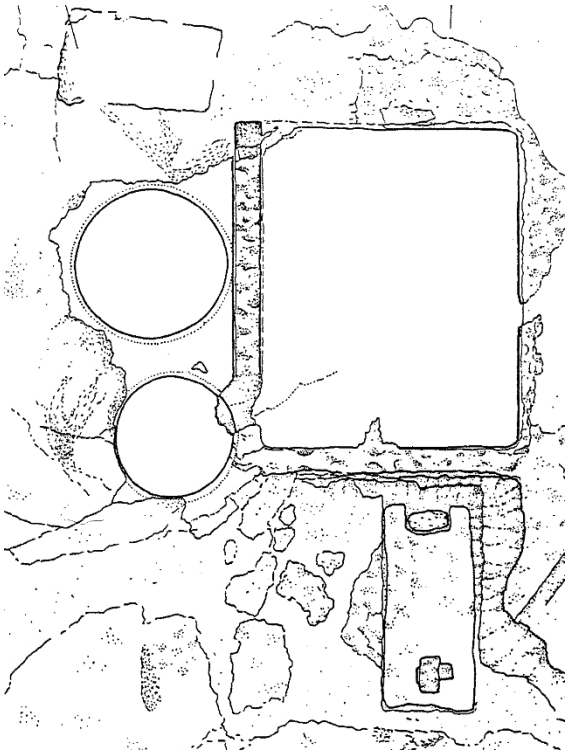

Εικ. 12. Ράχη Ισθμίας. Σχεδιαστική κάτοψη οικίας (House IV) με ελαιοπιεστήριο. Πηγή: Anderson-Stojanović 2007.

Εικ. 13. Η Οδός 5 με το Δωμάτιο Γ της Οικίας αρ. 51 (House X) δεξιά και τα Δωμάτια Α και Β της Οικίας αρ. 52 (House XI), στα αριστερά. Πηγή: Anderson-Stojanović 1996.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΙΚΙΩΝ-ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Α/Α	ΟΝΟΜΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΚΑΤΟΨΗ
1	Building III (Ταβέρνα της Αφροδίτης).	Αρχαία Κόρινθος, κάτω από τα καταστήματα XXVII-XXIX της Νότιας Στοάς.	400 π.Χ. η τελική μορφή. 6ος αι. π.Χ. οι πρωιμότεροι τοίχοι.	Morgan 1939, 258, fig. 4; Morgan 1953, 131-140; Williams και Fischer 1972, 173-174; Williams *κ.ά.* 1973, 19 κ.ε., fig. 5; Corinth 1.4, 8, σημ. 3 και 10, fig. 1.	Σχεδόν ορθογώνια κάτοψη. Δωμάτια γύρω από δύο αυλές. Ο νότιος τοίχος σε αμβλεία γωνία με τον ανατολικό τοίχο.
2	House 1	Αρχαία Κόρινθος, 12,30 μ. νότια της Ιερής Κρήνης.	Πρώιμη πρωτοκορινθιακή (720-690 π.Χ.) ως το β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. (τρεις χρονολογικές φάσεις).	Williams και Fisher 1971, 5-10, figs 1-4. Βλ. και Pfaff 2003, 138, figs 7-50.	Η αυλή βόρεια, τέσσερα δωμάτια δυτικά και νότια. Δεν υπάρχουν ορθές γωνίες, ο νότιος τοίχος είναι ελαφρώς καμπύλος.
3		Αρχαία Κόρινθος, 12,30 μ. νότια της Ιερής Κρήνης, δυτικά της Οικίας αρ. 2.	Πρωτοκορινθιακή (720-625 π.Χ.).	Williams και Fisher 1971, 5.	Το ανατολικό μέρος της μόνο αποκαλύφθηκε (τμήμα ενός δωματίου).
4	Συγκρότημα του Εμπόρου (Traders' Complex).	Αρχαία Κόρινθος, κάτω από το ρωμαϊκό ημικύκλιο, ανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα.	Κορινθιακή περίοδος, 625-560 π.Χ. Έχει τέσσερις κατασκευαστικές φάσεις. Σε χρήση έως το 580-560 π.Χ..	Williams *κ.ά.* 1974, 14-24, fig. 5.	Τρία δωμάτια σε διάταξη Β.-Ν. και αυλή. Νότια του Δωματίου 1 ορθογώνιος λάκκος και τρεις μικρότεροι χώροι.

5	House 4	Αρχαία Κόρινθος, Αγορά, κάτω από τη Νότια Στοά και την Οικία αρ. 1.	7ος αι. π.Χ. (Πρωτοκορινθιακή-Κορινθιακή). Καταστρέφεται αρχές του 5ου αι. π.Χ.	Williams και Fischer 1972, 145, fig. 2; Williams *κ.ά.* 1973, 15-17.	Αδιάγνωστη. Βοτσαλωτό δάπεδο και καμένο στρώμα σε εστία.
6	House 2	Αρχαία Κόρινθος, Ρωμαϊκή Αγορά, κάτω από τη Νότια Στοά.	Πρωτοκορινθιακή-κορινθιακή περίοδος. Χρήση ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.	Williams και Fischer 1972, 145-149, fig. 2.	Ορθογώνια κάτοψη με δύο δωμάτια κατά μήκος του Ν. τοίχου, τρία δωμάτια κατά μήκος του Β. τοίχου και αυλή στα δυτικά.
7	Building F	Αρχαία Κόρινθος, Βόρεια Στοά.	Πριν το β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Σε χρήση πριν τον 4ο αι. π.Χ.	deWaele 1931, 400, figs 1, 4.	Δύο δωμάτια, το νότιο φέρει πηγάδι. Η κάτοψη φαίνεται ορθογώνια.
8	Building H	Αρχαία Κόρινθος, Βόρεια Στοά (Βόρεια του Ναού του Απόλλωνα).	Μεταξύ της καταστροφής της δεύτερης Στοάς και της κατασκευής της τρίτης Στοάς. Σε χρήση πριν τον 4ο αι. π.Χ.	De Waele 1931, 395-396, fig. 1.	Υπάρχουν 2 τουλάχιστον δωμάτια. Δύο τοίχοι συνδέονται σε αμβλεία γωνία.
9		Αρχαία Κόρινθος, Βόρεια Στοά, πίσω από το 5ο, 6ο και 7ο κατάστημα.	Κλασικό και σε β΄ φάση ελληνιστικό.	De Waele 1930, 448-450, fig. 5, Z.	Σώζονται ελάχιστα λείψανα.
10	Punic Amphora Building.	Αρχαία Κόρινθος, νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς, δυτικά της Νότιας Στοάς.	Β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Το Δωμάτιο 4 καταστράφηκε πριν το 448 π.Χ. Το ΝΑ δωμάτιο σε χρήση στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.	Williams 1978a, 1, 3-4, fig. 2; Williams 1979, 105-118; Corinth 7.6, 83.	Μία κεντρική αυλή γύρω από την οποία αναπτύσσονται δωμάτια. Στην ανατολική πλευρά της αυλής δωμάτιο με πρώιμες κοιλότητες αποθήκευσης στο δάπεδο.
11	Building V	Αρχαία Κόρινθος, νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς, δυτικά Νότιας Στοάς,	5ος αι. π.Χ.	Williams 1980, 110-111, fig. 2.	Σώζονται μόνο οι νοτιότεροι τοίχοι μιας οικίας.

		αμέσως βόρεια της Οικίας αρ. 10.			
12	Building IV	Αρχαία Κόρινθος, κάτω από το δυτικό τμήμα της Νότιας Στοάς.	400 π.Χ. περίπου. Επιχώθηκε το 350 π.Χ. Ψηφιδωτό: 4ος αι. π.Χ. Το κτήριο πιθανόν καταστράφηκε πριν το 325 π.Χ.	Williams 1979, 105 και Catling 1979, 10· Williams 1980, 108, 111-116, figs 2 και 3, pl. 18.	Ορθογώνια κάτοψη. Εσωτερικά κελάρι, και πιθανόν περιστύλιο. Βόρεια μία σειρά δωματίων, μεταξύ των οποίων ο ανδρώνας με βοτσαλωτό δάπεδο γύρω από πηγάδι.
13	Stele Shrine	Αρχαία Κόρινθος, νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς, δυτικά της Οικίας 12.	Μέση ως Ύστερη Κορινθιακή περίοδος (πριν το 570 π.Χ., οπότε ανεγέρθηκε το ιερό από πάνω).	Williams 1978a, 5-12; Williams 1981b, 411-412.	Αδιάγνωστη
14		Αρχαία Κόρινθος, περιοχή Ιουλίας Βασιλικής, Δ. και κάτω από το προστώο του Southeast Building.	Πρώιμος 4ος αι. π.Χ.	Corinth I.5, 4, pl. 2.1.	Σώζεται μόνο το δάπεδο.
15		Αρχ. Κόρινθος, κάτω από το Κυκλικό Ιερό.	Πριν το γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.	Corinth XV 1, 32; Corinth XV 2, 23; Corinth XV 3, 202-3; Corinth VII 3, 200, Deposit 9; Williams 1978b, 61, n. 5; 1981b, 415, σημ. 22; Steiner 1992, 401, σημ. 67; Corinth VII 5, 14-15; Salapata 1997, 246.	Αδιάγνωστη
16	Erosa Shrine	Αρχαία Κόρινθος, Κεραμεικός (Potters' Quarter).	Καταστράφηκε το γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.	Corinth XV.1, 28-29; Williams 1981b, 413-415, fig.	Σχεδόν ορθογώνια. Αυλή και από μία σειρά δωματίων στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά. Η

				2; Corinth XV, iii, 216; Corinth VII. 5, 15.	δυτική πλευρά του κτηρίου έχει κατακρημνιστεί.
17	Κεραμοποιείο (Terracotta Factory)	Αρχαία Κόρινθος, Κεραμεικός (Potters' Quarter).	Μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Δεύτερη φάση το τελευταίο 4ο του 5ου αι. π.Χ. και τρίτη φάση το 400-375 π.Χ.	Corinth XV.1, 34-49, 63; Williams 1981b, 418-421.	Αρχικά αυλή με δύο τουλάχιστον δωμάτια Ν. Αργότερα προστέθηκαν στα Α. δύο δωμάτια. Στην τελευταία φάση προστέθηκαν τρία δωμάτια Β.
18		Αρχαία Κόρινθος, Potters' Quarter, στο Ν. τμήμα.		Corinth 15.1, 31, σημ. 38.	Δάπεδο γύρω από πηγάδι.
19	House i	Αρχαία Κόρινθος, Ασκληπιείο.	Προ-ελληνιστικό.	De Waele 1933, 417-8, 423, fig. 1, pl. XLIX.	Ορθογώνια κάτοψη. Δεν έχει εξακριβωθεί εάν συνιστούν λείψανα οικίας.
20		Αρχαία Κόρινθος, Ν. της αγοράς, μέσα στις επιχώσεις διαμόρφωσης του 4ου αι. π.Χ.	5ος αι. π.Χ.	Weinberg και Weinberg 1946, 72, fig. 7.	Ψηφιδωτό με παράσταση. Δεν βρέθηκε κατά χώραν.
21	Cistern F	Αρχαία Κόρινθος, περιοχή αμέσως Α. του Μουσείου.	4ος αι. π.Χ. Χρήση ως το 300 π.Χ.	Weinberg 1948, 235-240.	Αυλή με δάπεδο και ορθογώνια δεξαμενή με υδατοστεγές κονίαμα.
22		Αρχαία Κόρινθος, περιοχή αμέσως Α. του Μουσείου.	Β΄ μισό του 5ου αι. ή αρχές 4ου αι. π.Χ.	Weinberg 1948, 229, fig. 1, pl. 88.	Τετράγωνος περίπου χώρος με δάπεδο από λευκό, σκληρό κονίαμα.
23		Αρχαία Κόρινθος, δυτικό τμήμα της Αγοράς, ΝΔ του Ναού F.	Μέσα του 5ου αι. π.Χ.	Williams *κ.ά.* 1974, 7, 48.	Λείψανα οικίας.
24		Αρχαία Κόρινθος, Α. τμήμα της Αγοράς, κάτω από	4ος αι. π.Χ. Χρήση έως το 370 π.Χ.	Williams 1981a, 25.	Αποσπασματική.

		τη ΒΔ γωνία της Ιουλίας Βασιλικής.			
25		Αρχαία Κόρινθος, Α. του θεάτρου, στον δρόμο προς το Ασκληπιείο.	4ος αι. π.Χ.- ελληνιστικό.	Williams *κ.ά.* 1983, 4.	Αδιάγνωστη.
26		Αρχαία Κόρινθος, λόφος του ναού του Απόλλωνα (Temple Hill).	7ος αι. π.Χ. Καταστράφηκε το 580-560 π.Χ.	Robinson 1985, 63, fig. 1.	Τετράπλευρη κάτοψη με δύο χώρους.
27	Building II	Αρχαία Κόρινθος, κάτω από το δυτικό τμήμα της Νότιας Στοάς.	Β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Το 310-300 π.Χ. περίπου καταστράφηκε.	Williams και Fischer 1972, 165-173, fig. 5.	Μεγάλο ορθογώνιο κτήριο με εξωτερικό διάδρομο ανατολικά. Η αυλή στο κέντρο. Σειρά δωματίων νότια της αυλής. Ξεχωριστό συγκρότημα στα ΒΑ με δύο δωμάτια εκατέρωθεν μιας μικρότερης αυλής.
28	Hellenistic Long Building	Αρχαία Κόρινθος, Panagia Field, ΝΑ της Ρωμαϊκής Αγοράς.	Αρχές 3ου αι. π.Χ.- Δεύτερη φάση: Μέσα του 2ου αι. π.Χ. Χρήση έως το α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.	James 2010, 194-195, 208; Sanders *κ.ά.* 2014, 52-53, fig. 44.	Μεγάλη ορθογώνια μακρόστενη κατασκευή με δύο σειρές δωματίων.
29		Αρχαία Κόρινθος, εκτός της Ρωμαϊκής Αγοράς, 600 μ. ΝΑ του ναού Ε.	Ελληνιστική.	Αδημοσίευτο. Αναφέρεται από την James, 2010, 194-195, σημ. 154, και 324, σημ. 21.	Σώζονται τα θεμέλια αγροικίας από δύο δωμάτια σε σειρά.
30	Cellar 2005-1	Αρχαία Κόρινθος, Panagia Field, Ν. του Ελληνιστικού Κτηρίου.	265-250 π.Χ.	James 2010, 285-287.	Ορθογώνιο κελάρι με κλίμακα στο νοτιοδυτικό μέρος.
31		Αρχαία Κόρινθος, Α. του θεάτρου,	Πριν το 348 π.Χ.	Shear 1929, 52; Shear 1931, 124· Williams 1976, pl. 24;	Σώζεται ένα σχεδόν τετράγωνης κάτοψης ψηφιδωτό.

		στον δρόμο προς Ασκληπιείο, μέσα σε ρωμαϊκή οικία.		Williams *κ.ά.* 1983, 13, 18, p1. 6c.	
32	Building BII	Περαχώρα, Α. του Ηραίου.	Πρώιμος 7ος αι. π.Χ. η πρώτη φάση. 7ος αι. π.Χ. η δεύτερη φάση.	Tomlinson 1969, 175-180, figs 7, 8, pl. 51d.	Έχει μεγαροειδή κάτοψη.
33	Building BIV	Περαχώρα, Α. του Ηραίου.	6ος αι. π.Χ.	Tomlinson, 1969, 180-183, 238, fig. 7, pl. 52c.	Στα Δ. μεγάλο δωμάτιο. Τμήμα της επάνω από τα ερείπια της Οικίας αρ. 32. Α. δύο τουλάχιστον δωμάτια σε διάταξη Β.-Ν., το Β. είναι ο ανδρών.
34	House 3	Αρχαία Κόρινθος, περιοχή Ρωμαϊκής αγοράς, κάτω από το Δ. τμήμα της Οικίας αρ. 27.	Πρωτοκορινθιακή-Κορινθιακή. Χρήση ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., οπότε καταστράφηκε.	Williams και Fischer 1972, 145, fig. 2.	Σώζεται ένας ορθογώνιος χώρος.
35		Περαχώρα, Ηραίον, χώρος στάθμευσης αμέσως Β. του ιερού.		Tomlinson *κ.ά.* 1985, 261; Tomlinson 1969, 192-3, fig. 12; Perachora I, pl. 137.	Ορθογώνια κατασκευή. Μικρός χώρος Β. Το νότιο άκρο έχει καταστραφεί.
36	Building AI/House B	Περαχώρα, Ηραίον, άνω (Α.) κοιλάδα.	5ος ή 4ος αι. π.Χ. Από κάτω, παλαιότερη οικία του 6ου ή 7ου αι. π.Χ.	Tomlinson 1969, 184-185, 238, fig. 11.	Ορθογώνιο. Β. είδος προστώου εντός της κεντρικής αυλής. Σειρά δωματίων στα Ν. και μικρά χωρίσματα στα ΒΔ.
37	Building A II	Περαχώρα, Ηραίον, άνω (Α.) κοιλάδα, Ν. της Οικίας αρ. 36.	5ος αι. π.Χ. (οι τοίχοι).	Tomlinson 1969, 185-186.	Μικρή οικία με δύο δωμάτια και αυλή.
38	Building Z I	Περαχώρα, Ηραίον, άνω (Α.) κοιλάδα, κοντά στον μικρό ναό.	Ίσως ύστερος 4ος αι. π.Χ.	Tomlinson 1969, 186-188, pl. 50.	Ορθογώνια κάτοψη με δύο δωμάτια βόρεια και μία αυλή νότια.

39	Building Z II	Περαχώρα, Ηραίον, άνω (Α.) πεδιάδα, κοντά στον μικρό ναό.	Ίσως ύστερος 4ος αι. π.Χ.	Tomlinson 1969, 186-188, 238.	Ορθογώνια κάτοψη με δύο δωμάτια βόρεια και αυλή νότια.
40	Building Z III	Περαχώρα, Ηραίον άνω (Α.) πεδιάδα, κοντά στον μικρό ναό.	Ίσως ύστερος 4ος αι. π.Χ.	Tomlinson 1969, 186-188, pl. 50.	Πιθανόν ορθογώνια κάτοψη με δύο δωμάτια Β. και μία αυλή Ν.
41	Dunbabin House (HOUSE XIV)	Α. του οικισμού του Ηραίου, κοντά στη λίμνη Βουλιαγμένη Περαχώρας.	4ος αι. π.Χ.	Tomlinson 1969, 193 -195, 237, fig. 13; *Perachora* I, pl. 137.	Ορθογώνια κάτοψη. Ίσως στο Α. τμήμα υπήρχαν δωμάτια διημέρευσης, ενώ στα Δ. υπήρχε ξεχωριστή αυλή για ζώα ή άμαξες.
42		Ράχη Ισθμίας, στη Ν. πλευρά της κύριας, κατώτερης περιοχής, κοντά στη ΒΔ γωνία.		Broneer 1958, 18, pl. 7c.	Μικρή υπόγεια κατασκευή με δάπεδο λαξευμένο στον βράχο. Α. της οικίας δάπεδο από κονίαμα, με παράσταση κύκλου. Α. αυτού δύο ενσωματωμένες κυκλικές λεκάνες.
43	Πιθανόν τμήμα του House II	Ράχη Ισθμίας, Β. πλευρά του λόφου (μέσον του κατώτερου τομέα) (Α.) της Οικίας 45.		Broneer 1955, 127, pl. 49c; 1958, 18-20; Anderson-Stojanović 1996, 71.	Λουτήρας και Α. δάπεδο από κονίαμα τετράγωνης κάτοψης. Δ. μικρότερο δάπεδο, και δύο κυκλικές λεκάνες με κονίαμα. Ανάμεσά, στενό αυλάκι που συνδέεται με ορθογώνια λεκάνη βορειότερα.
44	HOUSE I	Ράχη Ισθμίας, κεντρικό τμήμα του οικισμού, Δ. της Οδού 1.		Anderson-Stojanović 1996, 68, pl. 13b.	Δύο χώροι. Το δωμάτιο (Α) περιέχει θρανίο στη ΝΑ γωνία. Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί.
45	HOUSE II	Ράχη Ισθμίας, κεντρικό τμήμα, μεταξύ των Οδών 1 και 2.	Β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.	Anderson-Stojanović 1996, 68-71, fig. 4, pl. 14a, b.	Τρεις αίθουσες. Μεταξύ τους αυλή με δεξαμενή στα Β./Δ. Υπόγειος χώρος στη ΒΔ γωνία. Στην αυλή δάπεδο με λεκάνες.

46	HOUSE V	Ράχη Ισθμίας, κεντρικό τμήμα του οικισμού.	3ος αι. π.Χ.	Anderson-Stojanović 1996, 71-72, pl. 17b.	Δύο δωμάτια και μεταξύ τους αυλή με δεξαμενή στα ΒΔ.
47	HOUSE VI	Ράχη Ισθμίας, ΒΑ της Οικίας V.	Μετά το β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.	Anderson-Stojanović 1996, 72-73.	Πιθανόν τέσσερις χώροι-τα θεμέλια δεν σώζονται.
48	HOUSE VII	Ράχη Ισθμίας, Α. των οικιών V και VI, μεταξύ των οδών 3 και 4.	277 π.Χ. Δεύτερη φάση στα μέσα ή το γ΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Το 239 π.Χ. καταστράφηκε.	Anderson-Stojanović 1996, 73-75, pl. 18a.	Δωμάτιο Γ από τρεις διατηρημένους τοίχους. Οι τοίχοι των Β και Δ-Ε Δωματίων έχουν σχεδόν καταστραφεί. Ο μεγάλος χώρος (Δ-Ε) χωρίστηκε πιθανότατα σε δύο αίθουσες. Το δωμάτιο Α είναι μία μικρή υπόγεια αποθήκη.
49	HOUSE IX	Ράχη Ισθμίας, νότια της Οικίας VII.		Anderson-Stojanović 1996, 75-78, pl. 22a.	Σώζεται μέρος μεγάλου δωματίου μήκους περίπου 8 μ. Στη ΒΔ γωνία του, μία μικρή περιοχή χωρίζεται από το υπόλοιπο δωμάτιο με σειρά λίθων μεταξύ των οποίων ορισμένοι επαναχρησιμοποιημένοι. Ο βράχος στο Ν. άκρο κόπηκε για να σχηματίσει άνοιγμα που οδηγούσε σε κλίμακα.
50	HOUSE VIII	Ράχη Ισθμίας, στη νότια πλαγιά της Ράχης.	Το κτήριο μπορεί να έπεσε σε αχρηστία πριν το τέλος του οικισμού.	Anderson-Stojanović 1996, 79, pl. 22b.	Μεγάλο δωμάτιο, στη ΝΑ γωνία, πλατιά κλίμακα προς χαμηλότερο επίπεδο. Οι πορείες του Ν., του Α. και του Β. τοίχου ακανόνιστες στην κάτοψη.
51	HOUSE X	Ράχη Ισθμίας, στη διασταύρωση των οδών 4 και 5.	Α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Χρήση ως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.	Anderson-Stojanović 1996, 79-84, figs 13, 15, pl. 24a, 25.	Σώζονται η αυλή, ισόγειος χώρος, και υπόγεια αποθήκη-κελάρι. Τετράγωνο όρυγμα για στύλο στο κέντρο του δωματίου Α.

52	HOUSE XI	Ράχη Ισθμίας, ανατολικά της οδού 5.		Anderson-Stojanović 1996, 84-87, fig. 13, pl. 29a,b.	Το δωμάτιο Α περιείχε τρεις δεξαμενές στη σειρά, και δάπεδο εργασίας ανατολικά τους. Το δάπεδο του δωματίου Β βρίσκεται 1,50 μ. κάτω από το δάπεδο της αίθουσας Α. Α. του δωματίου Α ίχνη τρίτου χώρου.
53		Περιοχή Βουκιανά, στον οικισμό βόρεια του λόφου.	5ος π.Χ.; (ο οικισμός είναι κλασικός, του 5ου αι. π.Χ.)	Wiseman 1963, 275.	Τρία τμήματα τοίχου οικίας ή οικιών-δεν προσδιορίζεται αν ανήκαν σε μία οικία ή περισσότερες.
54		Αρχαία Κόρινθος, θέση «Αγία Παρασκευή».	Ύστερη κλασική.	Ασλαματζίδου-Κωστούρου 1999, 163.	Απροσδιόριστη κάτοψη.
55	Οικία Α	Άγιοι Θεόδωροι, θέση «Μούλκι».	Ελληνιστική περίοδος.	Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 53, 54.	Τετράγωνος ανδρών με βοτσαλωτό δάπεδο στο κέντρο.
56	Οικία Β	Άγιοι Θεόδωροι, θέση «Μούλκι».	Ελληνιστική περίοδος.	Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 53, 54.	Τέσσερις χώροι.
57	Οικία Γ	Άγιοι Θεόδωροι, θέση «Μούλκι».	Ελληνιστική περίοδος.	Αλεξανδρή και Βερδελής 1963, 53, 54.	Αποσπασματική.
58		Αρχαία Κόρινθος, λόφος του ναού του Απόλλωνα (Temple Hill), Δ. της Οικίας 26.	7ος αι. π.Χ. Καταστράφηκε το 580-560 π.Χ.	Robinson 1985, 63, fig. 1.	Δύο χώροι ορθογώνιας κάτοψης, ο ένας στον άξονα Β./Ν. και ο άλλος Α./Δ.
59		Ποσειδωνία Κορίνθου.	Τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.	Ασλαματζίδου-Κωστούρου 2012, 76.	Δέκα χώροι. Η κάτοψη δεν προσδιορίζεται.

RHODES AND THE BOSPORUS. A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION *

Among the evidence relevant to the relations of the inhabitants of Rhodes with the Greek settlements of the northern Black Sea coast[1], especially from the point of view of the Euxine Pontus, is an inscription found in the area of Kerch (ancient Panticapaeum) around 1837[2]. The inscription was carved on the base of a monument:

Βασιλέα Παιρισάδην βασιλέως Σπαρτόκου
Ἱππ[ο]κλῆς καὶ Δωριεὺς καὶ Ἱππ[ο]κράτης
Ἀγησιάρχ[ο]υ Ῥόδιοι *vacat* θεοῖς πᾶσι
(after *CIRB* 20 = *IOSPE* II 35)

The inscription is dated to the reign of King Pairisades II (284/3-ca 245 BC)[3], the son of King Spartocus III (304/3-284/3 BC). It has been noted that the titles of both rulers did not take into account the fact that each of them was officially archon of the Bosporus and Theodosia[4]. Shortly after its discovery, this monument, aroused great interest, becoming the main argument in the discussion about the relationship between Rhodes and the Bosporan state in the 3rd c. BC[5].

On the one hand, the inscription confirms the presence of newcomers from Rhodes in Panticapaeum. The first commentary on the inscription explored the idea that the Rhodians in Panticapaeum had honoured the Bosporan ruler for his "involvement" (there is no indication of what kind of commitment is involved) in the development of trade

* The present article is the fruit of the research project *Sacred, Public or Private Buildings? Ambiguous sites and structures in the Early Cyclades*, which lasted for 15 months (2020-2021), and was funded by the European Social Fund (ΕΔΒΜ103). It was directed by A. Mazarakis Ainian with A. Alexandridou being an academic consultant [see the relevant website at http://extras.ha.uth.gr/oikoi/index.php?page=home, last accessed 22-02-2023].The contributors would like to thank sincerely Yannos Kourayos, the director of the Despotiko Project, for granting access to unpublished material from the excavation at Mandra on Despotiko.

[1] The bibliography of the problem of the relationship between the Pontic world and Rhodes in antiquity, discussed from the 19th century, is scarce. The situation is slowly changing as a result of new, very scanty data, obtained during the excavations in the Black Sea region.

[2] This work constitutes part of the project "Greek Kymissala. Ancient *polis* on the Island of Rhodes", which has been funded by the National Centre of Science, granted on the basis of decision number DEC-2013/11/B/HS3/02061.

[3] See Gajdukevič 1971, 89ff.

[4] *CIRB*, p. 2; Litvinenko 1991, 19.

[5] For instance, see Shelov 1958, 333.

relations between the Bosporus and Rhodes[6]. It was even suggested that the Rhodians mentioned in the inscription were representatives of the Rhodian aristocracy, thus making it easier for the Rhodians to access the Bosporan ruler[7]. King Pairisades II acted in favor of the Rhodians[8]. The intensification of relations between Rhodes and the Bosporus took place in the second half of the 3rd c. BC. This was partially due to the change of Athens' position in the North Pontic region[9]. The fact remains, however, that Diodorus (III.34) and Agatharchides (V.7) indicated Rhodes as an intermediate "point" on the way from Meotis to Alexandria.

On the other hand, it has been suggested that the inscription may be testimony to the wider international policies of Pairisadesa II. During his reign, the relationship of the Bosporus with the eastern Mediterranean developed[10], including those with Rhodes, through trade and other means.

The foreign policy of Pairisades II has been assessed primarily on the basis of the information contained in the Zenon Archive, specifically in relation to a letter of the *dioiketes* Apollonius addressed to Zenon. The letter proves that in 254 BC, during the reign of Ptolemy II Philadelphos (282-246 BC), the envoys of Pairisades *(Παιρισάδου πρεσβευταῖς)* were present in Egypt[11]. Together with the envoys from Argos, they were to visit the Arsinoite nome, which seems to have been a routine practice for foreigners on official duties in Egypt[12]. Although the royal title of Pairisades is not mentioned in the document from the Zenon Archive, it is believed that he is the Bosporan ruler, Pairisades II[13]. The letter from the Zenon Archive has been discussed numerous times. Yet a fundamental question remains unanswered. The question is: was the voyage of the Bosporan envoys to Egypt a result of action of Ptolemy II, or was it precipitated by a decision of the Bosporan king? It should be stressed that Pairisades II also directed his attention towards Delos, where he donated a phiale to the temple and appears on the list of donors[14]. Delos, like Rhodes, benefited from its association with the Ptolemies[15].

A number of opinions expressed about Bosporan envoys in Egypt have been influenced by the scholarship of M.I. Rostovzeff[16]. He emphasized the importance of the visit of the envoys of Pairisades II to Ptolemaic Egypt[17]. Others have since argued that the visit of the envoys of the Bosporan king to Egypt was aimed at agreeing on the division of the trade in grain between the two states[18]. The Bosporan state was one of the largest

---

[6] See Badaljants 1986, 88.

[7] Krushkol 1957, 110-115.

[8] At this point it is worth drawing attention to Athenian privileges in the Bosporan state. Demosthenes, *ad Lept.* 29-40. For instance, see Burnstein 1993, 81-83; Burnstein 1978, 428-436.

[9] From the rich literature on the subject see indicatively Brashinskiy 1963; Burnstein 1978; Kuznetsov 2000; Skrzhinskaya 2002; Braund 2003.

[10] See Gaydukevich 1960, 105-111.

[11] SB 7263; *Pap. London* 7. See Olszta-Bloch 2011, 35-71.

[12] Bell 1927, 36-38; Olszta-Bloch 2011, 36-40.

[13] Bell 1927, 34-35; Olszta-Bloch 2011, 35-36.

[14] Olszta-Bloch 2011, 64.

[15] Fraser 1972, 163, 169-171.

[16] See Litvinenko 1999.

[17] Rostovtzeff 1928, 13-15; Olszta-Bloch 2011, 35-71.

[18] Gajdukevič 1971, 89; Shurgaya 1973. See also Fraser 1972, 172.

producers of grain (in the wider Greek world?), as demonstrated by its trade relations with Athens[19].

Some scholars have suggested that the Bosporan envoys sent to Egypt may have been connected with the development of relations between the Bosporus and Rhodes[20], including trading links[21]. Trade connections between Rhodes and Alexandria are indicated by the finds of Rhodian amphorae, alongside other artefacts, in the city[22].

The development of relations of the Bosporus with Rhodes falls within the scope of the activities of Pairisades II in Egypt and is confirmed not only by the envoys of the Bosporan king in Egypt. Contacts between the Bosporan kingdom and Egypt are conclusively confirmed by finds of Egyptian objects relatively numerous on the Bosporus[23]. Among them are Ptolemaic rings, including some bearing the image of the ruler of Egypt. Ptolemaic rings have been also found at Olbia and Chersonesos[24], while finds of bronze Ptolemaic coins have been recorded in the area occupied by the Bosporan state[25].

All the more so, since until the Second Syrian War, Rhodes tied its activities with the Ptolemies[26]. At this point it is important to mention that the relations between the Bosporan Kingdom and Ptolemaic Egypt are supposedly attested to by the graffito on the walls of the temple in Nymphaion[27], showing an Egyptian ship with the word ΙΣΙΣ scratched on the bow[28]. The graffito is likely to depict an Egyptian ship which at some point arrived at the Bosporan port[29]. However, this suggestion has been disproved, as has the whole interpretation of the drawing from Nymphaion[30].

The interest of the Rhodians in the Euxine Pontus region is confirmed by epigraphic material from the Black Sea settlements[31], including that from Olbia[32]. Rhodes also supported Sinope (Polyb. IV, 56)[33], which defended itself against Mithridates II (ca 250-220 BC) king of Pontus[34]. Also noteworthy is the war between Rhodes and Byzantium in 220 BC, fought over free access to Euxine Pontus[35].

As far as the relations between Rhodes with the Bosporan settlements are concerned, the archeological evidence from the Cimmerian Bosporus is not as rich as that from Ptolemaic Egypt. The presence of Rhodian amphorae at Black Sea settlements does, however, provide clear evidence of trade connections with Rhodes, namely through the

---

[19] From a long list of publications, Kuznetsov 2000.

[20] Olszta-Bloch 2011.

[21] Rostovtzeff 1941, 676, 1250.

[22] See Fraser 1972, I, 162; Lund 1999; Rauh 1999; last two papers in relation to 2nd c. BC.

[23] Touraieff 1911; Trophimova 1961; Alekseeva 1972; Shurgaya 1979; Treister 1985.

[24] Karyshkovskiy 1961; Olszta-Bloch 2011, 139-154; Litvinenko 1991, 15ff.

[25] Mielczarek 1990; Mielczarek 1997.

[26] See Ephremov 2005, 129.

[27] Olszaniec 1995; Scholl and Zin'ko 1998; Zin'ko 2001.

[28] Grach 1984; Grač 1987.

[29] Vinogradov 1999, 289-300.

[30] Nowicka 1999.

[31] Litvinenko 1991.

[32] For instance: Karyshkovskiy 1961.

[33] On trade relations between Sinope and Rhodes, Badaliants 1976; Gabrielsen 1997, 46.

[34] In the collection of the Archaeological Museum at Rhodes are two stelai of Sinopean citizens who died on Rhodes. See *IG* XII.1 465, 466.

[35] Ephremov 2005.

importation of wine[36]. This fact probably influenced the statement that the inscription mentioned at the beginning of this presentation is, at last, evidence for the cooperation of Rhodes in the field of trade with Panticapaeum.

Finds of Rhodian amphorae are attested in every Greek settlement of the northern Black Sea coast. In terms of the total number of finds of Rhodian amphorae[37], the northern coast of the Black Sea appears to have been the area with the most intensive contact. The number of finds within the Bosporan state, however, shows the same trends that are visible in other settlements (apart from Chersonesos, which is probably due to their own wine production). The Bosporus is nothing special in this respect[38]. The peak of the influx of Rhodian amphorae on the Bosporus came after the reign of Pairisades II[39]. This is clearly shown by the propositions of Badaliants[40].

If one considers that the level of finds of Rhodian amphorae on the Bosporus reflects the level of "contacts" between Rhodes and the Bosporan state, the inscription quoted at the beginning of this paper would refer to an early stage in the period of cooperation. Cooperation at this stage is not as well documented as is the case with the relationship of Rhodes with Ptolemaic Egypt.

The relationship of the Bosporus with Ptolemaic Egypt is indicated by the presence of Ptolemaic coins in the northern Black Sea coastal settlements. There are no Rhodian coins found within the territory of the Bosporan state[41]. However, there are examples of local issues imitating Rhodian coins[42], but mainly on the Taman Peninsula, in the eastern part of the Bosporan state. It has already been noted that, in the case of the Asian part of the Bosporan state, we are dealing with particularly intense cooperation with the Rhodians[43]. This statement, however, applies only to the times after the reign of Pairisades II. Such agricultural activity supports the opinion that Rhodians were interested in the grain trade, including that of the Bosporus[44].

Regarding the times of Pairisades II, it is worth returning to a discussion of the mercenaries who found themselves in the service of the Bosporan rulers. The earliest known piece of literary evidence refers to an incident around the middle of the 4th c. BC, which likely refers to Arcadians serving in the times of Leukon I[45]. Another source refers to an inhabitant of Paphlagonia fighting in the land of the Meotians at the end of the 4th c. BC[46]. According to Diodorus, mercenaries took part in the war between the sons of Pairisades I (344/3-311/10 BC)[47]. It is likely that they were employed in the army of Pairisades II (284/3-ca 245 BC) –since there is evidence for the presence of Bosporan mercenaries in the Arsinoite nome[48]. An inscription carved on a marble stele from Egypt

[36] Shelov 1958, 33.
[37] Badajants 1976; Monachov 2005.
[38] Gabrielsen 1997, 46.
[39] Badaliants 1986, 91ff.
[40] Badaliants 1986, 93 ris. 1 and 94 ris. 2.
[41] See Bresson 1993.
[42] Shelov 1958, 336; Brabich 1960; Abramzon and Kuznetsov 2017; Vinogradov 2019.
[43] Shelov 1958, 336.
[44] Shurgaya 1973.
[45] *IOSPE* II.4. Sokol'skiy1958, 302-304.
[46] Sokol'skiy 1958, 301-302.
[47] Diod. XX.22.
[48] Sokol'skiy 1958.

(the exact findspot is unknown)[49], mentions Rhodians and Bosporans alongside people from other parts of the Greek world[50]. The inscription may be from the time of Ptolemy II Philadelphos[51]. We are therefore dealing with Bosporan mercenaries serving in the Ptolemaic army, in which they served alongside Rhodians. It is possible that in the time of Pairisades II Rhodian mercenaries could also have been found serving in the Bosporus[52].

Otherwise, nothing is known of Agesiarchos and his three sons, Hippokles, Dorieus and Hippokrates. None of them are listed as being mercenaries in the prosopographical section of M. Launey[53], and of the Rhodians bearing these names listed in the *Lexicon of Greek Personal Names* there are no obvious connections with prominent individuals of the same name.

Nevertheless, based on epigraphic material from Pontus and Egypt as well as archaeological evidence from the Black Sea region, it is possible to propose that the Panticapaeum inscription erected to honor King Pairisades II, found in Kerch around 1837, may have been built by three Rhodians, who were mercenaries[54].

Bibliography-Abbreviations

Abramzon, M.G. and V.D. Kuznetsov. 2017. "Phanagoriyskie dioboly s rozoy – podrazhaniya rodoskomu tipu", *Kratkie Soobshcheniya Instituta Arkheologii* 249, 275-280.

Alekseeva, M.V. 1972. "Predmety iz egipetskogo phayansa VI v. do n.e.-IV v. n.e. v Severnom Prichernomor'e", *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Akheologii* 130, 3-11.

Badaljants, Yu.S. 1976. "Khronologicheskie sootvestvie eponimov i phabrikantov na amphorakh Rodosa", *Sovetskaya Arkheologiya* 4, 32-41.

Badalyants, Yu.S. 1986. "Torgovo-ekonomicheskie sv'yazi Rodosa s Severnym Prichernomor'em v epokhu ellinizma (Po materialam keramicheskoy epigraphiki)", *Vestnik Drevney Istorii* 1, 87-99.

Bell, H.I. 1927. "Greek Sightseers in the Fayum in the third century BC", *Symbolae Osloenses*, 5, 33-37.

Brabich, V.M. 1960. "Egipetskye motivy v monetnoy chekanke Bosporskogo tsarstva kontsa I v. do n.e. nachala I v. n.e.", *Numizmatika i Epigraphika* 2, 41-45.

Brashinskiy, I.B. 1963. *Aphiny i Severnoe Prichernomor'e v VI-II vv. do n.e.* Moskva.

Braund, D. 2003. "The Bosporan Kings and Classical Athens: Imagined Breaches in a Cordial Relationship (Aisch. 3.171-172; [Dem.] 34.36)", in P.G. Bilde, J.M. Højte and V.F. Stolba (eds), *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on*

[49] Sherwood Fox 1917, 304-311.

[50] Sherwood Fox 1917, 310 –the identification *Βοσπορίτης* with Bosporan (from the Cimmerian Bosporus) is certain.

[51] Sherwood Fox 1917, 305-306.

[52] See Mielczarek 1999, 37-38.

[53] Launey 1950, 1149-50.

[54] This article was written at a time when access to libraries was not possible. I would like to thank prof. N. Sekunda sincerely for placing his personal book collection at my disposal. I am especially grateful for his efforts on my behalf as it was only possible to resolve my enquiries through indirect communication through the internet.

the occasion of his 70th birthday (Black Sea Studies 1). Aarhus: University Press, 197-208.

Bresson, A. 1993. "La circulation monetáire rhodienne jusqu'en 166", *Dialogues d'histoire ancienne* 19.1, 119-169.

Burnstein, S.M. 1978. "IG II^2 653. Demosthenes and Athenian relations with Bosporus in the fourth century BC", *Historia* 27, 428-436.

Burnstein, S.M. 1993. "The origin of Athenian privileges at Bosporus: A reconsideration", *Ancient History Bulletin* 7, 81-83.

CIRB = Corpus Inscriptionum Regni Bosporani – Korpus bosporskikh nadpisey, V.V. Struve (ed.). Moskva-Leningrad, 1965.

Ephremov, N.V. 2005. "Rodossko-vizantiyskaya voyna 220 g do.n.e.", *Vestnik Drevney Istorii* 1, 128-153.

Fraser, P.M. 1972. *Ptolemaic Alexandria*, I-III. Oxford: Oxford University Press.

Gabrielsen, V. 1997. *The naval aristocracy of Hellenistic Rhodes.* Aarhus: Aarhus University Press.

Gajdukevič, V.F. 1971. *Das Bosporanische Reich.* Berlin-Amsterdam: Akademie-Verlag.

Gaydukevich, V.F. 1960. "Bospor i Arkadiya (Po povodu IPE, II,4)", *Zapiski Odesskogo Arkheologicheskogo Obshchestva*1 34, 105-111.

Grač, N. 1987. "Ein neu entdecktes Fresko aus hellenistischer Zeit in Nymphaion bei Kertsch", in L.K. Galanina and H. Franke (eds), *Skythika. Vorträge zur Entstehung des skytho-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reichs anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984.* Abhandlungen der Philosophisch-historischen Klasse, Neue Folge 98. Berlin: Beck, 87-95.

Grach, N.L. 1984. "Otkrytie novogo istoricheskogo istochnika v Nimphee", *Vestnik Drevney Istorii* 1, 81-88.

IOSPE = B. Latyshev, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, vols I, II, IV, I.2, Petropoli, 1885, 1890, 1901, 1916.

Karyshkovskiy, P.O. 1961. "Ol'viya i Rodos po numizmaticheskim dannym". *Kratkiye Soobhcheniya Instituta Arkheologii* 83, 9-14.

Krushkol, Yu.S. 1957. "Osnovnye punkty i napravleniya torgovli Severnogo Prichernomor'ya s Rodosom v ellenisticheskuyu epokhu", *Vestnik Drevney Istorii* 4, 110-115.

Kuznetsov, V.D. 2000. "Aphiny i Bospor: khlebnaya torgovla", *Rossijskaya Arkheologiya* 1, 107-119.

Launey, M. 1950. *Recherches sur les armées hellénistiques*, Tome II. Paris: De Boccard.

LGPN = A Lexicon of Greek Personal Names, vol. I. *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, P.M. Fraser and E. Matthews (eds), Oxford, 1987.

Litvinenko, Yu.N. 1991. "Ptolemeevskiy Egipet i Severnoe Prichernomor'e v III v. do n.e. (K voprosu o kontaktakh)", *Vestnik Drevney Istorii* 1, 12-26.

Litvinenko, Yu.N. 1999. "Ptolemeevskiy Egipet Rostovtseva (K publikatsii russkogo originala glavy M.I. Rostovtseva dlya 'Kembridzhskoy drevney istorii')", *Vestnik Drevney Istorii* 4, 180-196.

Lund, J. 1999. "Rhodian amphorae in Rhodes and Alexandria as evidence of trade", in V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad and J. Zahle (eds),

Hellenistic Rhodes: politics, culture and society. Aarhus: Aarhus University Press, 187-204.

Mielczarek, M. 1990. "Contribution numismatique a l'histoire des rapports de l'Égypte ptolémaique avec les villes greques du littoral Septentrional de la mer Noire au IIe siècle av.n.e.", *Wiadomości Numizmatyczne* 34.3-4, 113-119.

Mielczarek, M. [Mil'čarek, M.] 1997. "O nekotorykh monetakh Ptolemeev naydennykh v Severnom Prichernomor'e", *Nikoniy i antichnyy mir Severnogo Prichernomor'ya.* Odessa, 260-263.

Mielczarek, M. 1999. *The Army of the Bosporan Kingdom.* Łódź: Oficyna Naukowa MS.

Monachov, S.Ju. 2005. "Rhodian amphoras: developments in form and measurements", in V.F. Stolba and L. Hannestead (eds), *Chronologies of the Black Sea area in the period c. 400-100 BCI* (Black Sea Studies 3). Aarhus: Aarhus University Press, 69-95.

Nowicka, M. 1999. "Quelques remarques sur l''ISIS' de Nymphaion", *Archeologia* 50, 67-72.

Olszaniec, W. 1995. "Źródła pisane do dziejów Nymfajonu", *Archeologia* 66, 81-88.

Olszta-Bloch, M. 2011. *Ptolemejski Egipt i greckie centra północnego wybrzeża Morza Czarnego. Związki polityczne i gospodarcze.* Toruń: Wydawn, Naukowe Uniwersytetu Mikotaja Kopernika.

Pap. London 7 = *Greek Papyri in the British Museum, 7. The Zenon Archive*, T.C. Skeat (ed.), London, 1974.

Rauh, N.K. 1999. "Rhodes, Rome, and the Eastern Mediterranean wine trade, 166-88 BC", in V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad and J. Zahle (eds), *Hellenistic Rhodes: politics, culture and society.* Aarhus: Aarhus University Press, 162-186.

Rostovtzeff, M.I. 1928. "Greek Sightseers in Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology* 14, 13-15.

Rostovtzeff, M. 1941. *The Social and economic history of the Hellenistic world*, I-III. Oxford: Oxford University Press.

SB = *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, E. Preisigke and F. Bilabel (eds), vol. 2-3. Berlin-Leipzig, 1922-1926.

Scholl, T. and V. Zin'ko. 1998. *Archaeological Map of Nimphaion (Crimea).* Warsaw.

Shelov, D.B. 1958. "K istorii svyazey ellinisticheskogo Bospora s Rodosom", *Sovetskaya Arkheologiya* 28, 333-336.

Sherwood Fox, W. 1917. "Greek inscriptions in the Royal Ontario Museum", *American Journal of Philology* 37.3, 304-311.

Shurgaya, I.G. 1965, "Import Aleksandrii v Severnom Prichernomor'e", *Vestnik Dreney Istorii* 4, 126-140.

Shurgaya, I.G. 1972. "O torgovykh snosheniyakh Ol'vii s Aleksandrey egipetskoy v ellinisticheskuyu epokhu", *Vestnik Drevney Istorii* 3, 17-29.

Shurgaya, I.G. 1973. "Voprosy bosporo-egipetskoy konkurentsii v khlebnoy torgovle Vostochnogo Sredizemnomor'ya ranne-ellinisticheskoy epokhi", *Kratkie Soobshcheniya Instituta Arkheologii* 138, 51-59.

Shurgaya, I.G. 1979. "Der griechisch-ägyptische Kult im nördlichen Schwarzmeergebiet", *Klio* 61, 453-456.

Skrzhinskaya, M.V. 2002. "Ol'biopolity i bosporiane v Aphinakh", *Vestnik Drevney Istorii* 2, 133-143.

Sokol'skiy, O.Yu. 1958. "K voprosu o naemnikakh na Bospore v IV-III vv. do n.e.", *Sovetskaya Arkheologiya* 28, 298-307.

Touraieff, B.A. 1911. "Objects égyptienne et égyptisants trouvés dans la Russie Meridionale", *Revue Archeologique* 28, 20-35.

Treister, M.Yu. 1985. "Bospor i Egipet v III v. do n.e.", *Vestnik Drevney Istorii* 1, 126-139.

Trophimova, M.K. 1961. "K istorii ellenisticheskoy ekonomiki (K voprosu o torgovoy konkurentsii Bospora i Egipta v III veke do n.e.)", *Vestnik Drevney Istorii* 2, 46-48.

Vinogradov, Yu.G. 1999. "Der Staatsbesuch der 'ISIS' im Bosporus", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 5.4, 289-300.

Vinogradov, Y. 2019. "Bosporan tumuli with imprint of Rhodian coin", *Acta Archaeologica Lodziensia* 65, 149-155.

Zin'ko, V.N 2001. "Bosporskiy gorod Nimphey i barbary", *Bosporskie issledovaniya* I, 207-212.

Zubarev, V.G. 1999. "Aziatskiy Bospor (Tamanskiy poluostrov) po danym antichnoy pis'mennoy traditsii", *Drevnosti Bospora* 2, 123-146.

Professor Mariusz Mielczarek
Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Sciences
Łódź Department
ORCID 0000-0002-2476-270X

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ -BOOK REVIEW

Jasna Jeličić Radonić, Hermine Göricke-Lukić and Ivan Mirnik, Faros. Greek, Graeco-Illyrian and Roman Coins III (Biblioteka Knjiga Mediterana 99), Split 2017, 305 pages [ISBN 978-953-163-454-0 (KKS). ISBN 978-953-352-017-9 (FFST)].

This elegant collective volume is the fruit of the labor of specialized scholars, who, either individually or in collaboration, co-wrote 17 studies under the supervision of the established researchers Jasna Jeličić Radonić, Hermine Göricke-Lukić and Ivan Mirnik. Its 305 pages include texts, urban plans, maps, drawings, site photographs, and coin photographs, all of very good quality. The studies, written in Croatian, are accompanied by brief, succinct translations into English by Graham McMaster, Tomislav Bilić and Ivan Mirnik. The bibliography occupies the final pages of the book (pp. 295-301). The tome is kindly dedicated to the memory of the researchers' partner, Zdenke Dukat (†).

In the Introduction, Jasna Jeličić Radonić (pp. 7-13[1]) introduces the topics discussed in the volume, and the history of research on the coins of Pharos Island (Hvar), both those found abroad and those discovered over the course of *in-situ* excavations. The discovery of the Škudljivac hoard near Stari Grad on Hvar in 1835, which included early coins struck by Greek colonies, provided the impetus for the study of the Adriatic mints, as Josef Brunšmid accurately noted in his book *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* (1898, p. 35). Subsequent research in local and foreign Museums and Collections brought to light a significant number of coins originating on Pharos. Primarily, however, the archaeological excavations at St. John's church and the site of Remeta Garden in ancient Pharos, uncovered both coins struck by foreign authorities and issues of the city itself, of varying types and denominations, dated from its founding to the beginning of the Roman period. The city adopted the Syracusan monetary system, and initially based its iconography on that of its metropolis, the Cycladic Island of Paros. The Greek coins of Syracuse, Illyrian Herakleia, Dyrrachion, and Pharos exhibited in the Dominican Priory collection, demonstrate the circulation of coins in the Adriatic hinterland. This new knowledge largely re-shapes our previous understanding of the Greek-Illyrian mints of the Adriatic, as will be discussed below. The analyses of the Greek coins showed different ratios in the composition of the metals of coins from Pharos compared with other local Greek settlements. The presence of Roman coins shows the continuity of habitation on ancient Pharos, from the Roman Republic to Late Antiquity.

[1] The page numbers include both the Croatian texts and the corresponding English translations.

Hermine Göricke-Lukić (The Hoard of Greek Coins from Škudljivac on the Island of Hvar, pp. 15-57) has compiled a catalogue, after identifying the dies of the coins belonging to the important Škudljivac hoard, which is kept at the Department of Numismatics of the Museum of Slavonia in Osijek and has not yet been studied in depth; the first attempt to discuss the Graeco-Illyrian issues, by Brunšmid, left numerous questions unanswered. Here, we are provided with definitive proof of the existence of early mints in central Dalmatia in the 4th c. BC.

The hoard is comprised of: a) 23 coins of Pharos (Types I-VII: ΦΑΡΙΩΝ or ΦΑ/ head of Zeus – male goat), b) 37 coins of Issa either with or without the inscription IONIO, that have been overstruck on issues of Pharos –and not *vice versa* as was heretofore accepted, c) 29 coins of Herakleia (ΗΡΑΚΛΕ, ΗΡΑΚΛ, ΗΡΑΚ/ head of Herakles – club and bow). The coins of Pharos and Herakleia are chronologically earlier than the overstrikes with the legend IONIO. Pharos began producing coins after 384/383 BC (Types I-III), with Types IV-V being struck between 344-320 BC and used for overstrikes, while the final phase of the mint (Types VI-VII) is dated to the second half of the 4th c. BC, after the overstrikes. The Issa overstrikes are connected with the type IONIO/ male head – dolphin and have been accurately dated to the period after 344 BC, when the tyrant of Syracuse, Dionysius II the Younger, lost suzerainty over the region. It is thus no accident that there are no issues of Dionysius in the hoard. The hoard is believed to have come from a temple (of Demeter?), and likely belonged to a banker (*τράπεζα* and *mensa nummularia*) who was responsible for foreign currency transactions.

In her study, Jasna Jeličić Radonić (The History of Research into the Coins of the Pharian Mint, pp. 58-63) provides a comprehensive overview of the history of research on the coins of Pharos, based on the Škudljivac hoard and the hypotheses posited by researchers, which provided a decisive contribution for their interpretation.

Zdenka Dukat and Jasna Jeličić Radonić (Issues of the Pharian Mint in the 4th century BC Restrikes of Pharian and Heracleian Coins into ΔΙ-Issues and Ionio Coins (pp. 64-111) and The Typology and Chronology of Coins of the Pharian Mint in the 4th century BC (pp. 112-114) present all the issues of Pharos in addition to the overstrikes, bringing forward the relevant datings.

The Pharos mint became active soon after the city was founded, as demonstrated by the early coins discovered in excavations, which display classical characteristics. The hemilitra (Zeus – goat) belong to the earlier issues (Types I-III) with examples included in the Škudljivac hoard. The style and quality of the figures on the triases (Persephone – goat) suggest a dating in the first quarter of the 4th c. BC. Most of these were found in the same context with small denominations of Pharos (with Demeter), other Syracusan triases and hemilitra, and triases and half-triases of Herakleia. These all allow a dating before the mid-4th c. BC. After all, these coins were found restruck into a trias of Issa (Artemis – star), or a Syracusan trias, a fact that demonstrates their early circulation, after Dionysius the Elder had lost control over the Adriatic.

Pharos struck a half-trias (Demeter?[2] – grapes) before the mid-4th c. BC, as evidenced by the specimen found together with a Syracusan litra and a trias. This was followed by the Persephone – goat issue, which, due to its discovery together with other

[2] It is likely that the coin depicts Dionysus and grapes. Unfortunately, the poor quality of the coin in combination with the photograph preclude a definitive identification.

issues of the city in addition to Syracusan triases and hemilitra and a trias of Herakleia, may be tentatively dated to before the mid-4th c. BC.

The earliest coins of Pharos, some of which display elements of Greek architecture, were discovered at a deeper stratigraphy. Therefore, the initial issues of third-triases belong to the early years of the first quarter of the 4th c. BC. These were followed by two issues of the same denomination, albeit with a different style (Demeter – goat). Based on the context in which they were discovered, they appear to have circulated during the mid-4th c. BC.

The Pharian triases (Zeus – goat) were discovered in the same context as a restruck Pharian hemilitron, with a coin of the local dynast ΔΙ, as well as with a coin of Herakleia that was restruck with the 2nd type of the ΙΟΝΙΟ issues (male head – forepart of lion) and a bronze coin of Dyrrachion. The ΔΙ overstrikes depicted Zeus, like the Pharos coins, and date to the second half of the 4th/early 3rd c. BC.

Local dynasts were active in the Adriatic in the wake of the fall of the tyrants of Syracuse. The dynasts of Pharos began restriking pharian hemilitra with the same iconography, but with the letters ΔΙ on the reverse. These letters are believed to be the initials of an unknown Greek settlement on the island, or of modern-day Hvar, or, more likely, the initials of a local Illyrian dynast. ΔΙ subsequently expanded his rule to encompass Herakleia, as the restruck coins on hemilitra of the city demonstrate. In the same period, the Illyrian dynast ΙΟΝΙΟ[3] assumed power in Issa, where restrikes of Syracusan coins dating to the rule of Dionysus II have been discovered.

Subsequently, Pharian hemilitra were struck in large quantities, as evidenced by the large number discovered in the Škudljivac hoard. The issues with the inscription ΙΟΝΙΟ depict either a youthful head and a dolphin or an adult figure and a forepart of lion. As we mentioned previously, Pharian hemilitra were restruck onto the coins of the dynast ΔΙ. Herakleia was lost in the same period, a fact evidenced by the restruck coins a) of ΔΙ on hemilitra of Herakleia, b) with the type that bears the inscription ΙΟΝΙΟ. This evidence demonstrates just how troubled a period the second half of the 4th c. BC was. The Škudljivac hoard also included restrikes of ΙΟΝΙΟ and ΔΙ. Thus, the initial restrikes are evidence of a new rule over Pharos.

In the following study, Zdenka Dukat and Jasna Jeličić Radonić (Coins of Syracuse in the Era of Dionysius I the Elder, pp. 115-131) discuss the Syracusan coins discovered over the course of excavations at Stari Grad. In total, 14 bronzes of Dionysius the Elder (2 litrae, Athene – 2 dolphins, stars and 12 triases, Athene – hippocampus) were unearthed. They have been tentatively dated, based on their discovery at a deep stratum, to the founding of Pharos in roughly 385/384 BC. Their discovery confirms the Syracusan influence over the region and the suzerainty of Dionysius I. The same types were introduced in the Syracusan colony of Issa before it struck its own coins, when it was a military outpost connected with the interests of Dionysius I in the Adriatic. The literary sources mention the dynast's contribution to the founding of Pharos, and perhaps of Herakleia, the location of which remains a mystery.

[3] Was ΙΟΝΙΟ indeed a dynast? It is accepted that the inscription on the obverse identifies the depicted figure in the nominative case, here ΙΟΝΙΟ[Σ]. The youthful figure is thus clearly the eponymous hero of the Ionian Sea, as attested by the literary sources, see Vasiliki Chanteli, The Ancient Names of the Ionian Sea and the Mythological Traditions, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (=*Epeirotikon Hemerologion*) 2020-21, pp. 33-35.

Concurrently with the bronzes of Dionysius I, staters of Corinth and Dyrrachion dating to the late 5th/early 4th c. BC also circulated in Issa and Pharos, comprising the earliest issues that were discovered there. Excavations revealed Syracusan specimens in the oldest strata, together with bronzes of Pharos, Herakleia, and Dyrrachion, dated to the mid-4th c. BC. Restruck coins also appeared in the same period, after the fall of the dynast Dionysius II in 344 BC, both in the Adriatic and in Sicily and mainland Italy.

In the next study, Jasna Jeličić Radonić (Coins of Dyrrhachium, pp. 132-147) evaluates the presence of Dyrrachion bronzes, all of which are of the Herakles with his weapons type. These coins were discovered at deeper strata, together with those of Pharos, other Greek cities, and Dyrrachion, a find that proves the existence of contact between Pharos and Dyrrachion already from the founding of the former. The aforementioned coins of Dyrrachion may thus be dated to the first half of the 4th c. BC. The close relations of the two cities are also evident from the staters of Dyrrachion that circulated in Pharos.[4] The coins of Illyrian Herakleia were struck with the same types as those of Dyrrachion, an indicator of their close relations.[5] Among the coins of Dyrrachium there is also a coin of king Mytilos (possibly the son of king Monunios), who fought with the son of Pyrrhus, Alexander II.

Another topic discussed by Jasna Jeličić Radonić (Coins of Illyrian Heracleia, pp. 148-165) concerns the coins of various denominations of Herakleia, which were discovered together with coins of Syracuse, Pharos, and Issa over the course of excavations in Remeta Garden in Pharos.

The largest denomination, as well as the hemilitra and triases, depict Herakles and his weapons, with the inscription ΗΡΑΚΛΕ or abbreviations thereof. The half-triases have depictions of Artemis, the local patron goddess of navigation, and a dolphin, possibly an influence of the Syracusan litrae of Dionysios the Elder. The coins of Herakleia are dated to the 4th c. BC, based on the 49 specimens discovered in the Škudljivac hoard. The coins of the city were restruck by ΙΟΝΙΟ and ΔΙ.

During the 3rd c. BC the Pharos mint produced bronze coins (Jasna Jeličić Radonić, Issues of the Pharian Mint in the 3rd c. BC Pharian Coins with the "Youthful Head of a Man" – Cantharos and the Coins of Ballaios, pp. 166-207). They depict a male head on the obverse and the letters Φ-A and a cantharos on the reverse. 51 coins of various persons with portrait features, which depict numerous different individuals, were discovered in the Vrbani hoard (1900). The author, based on the local history, posits that Pharos had come under the influence of the –historically unattested– local Illyrian dynast Ballaios. The coins he produced in the city included the aforementioned bronzes, in addition to silvers and bronzes with his personal types (his portrait – Artemis, name, royal title in later issues), that are known to research primarily from the Rizan hoard (4.656 coins of Ballaios and one of Dyrrachion). The coins of Ballaios bearing his name in Pharos show the extent of his power, during the period of Illyrian hegemony, roughly 260/250-230/229 BC, mostly in the reign of Pleuratos II's son, Agron: by conquering Pharos and stabilizing the

[4] One such stater bears an unidentifiable head, as a countermark, which remains unknown and is absent even from the corpus of Albana Meta, *Le monnayage en argent de Dyrrachion 375-60/55 av. J.-C.* (2015).

[5] The depiction of Herakles on the coins of both cities is not an indication of their close relations. It must be noted that many cities that shared the hero's name made a habit of depicting him, together with his weapons, on their coins.

Illyrian kingdom, he brought about the necessary conditions for the local dynast Ballaios to achieve his goals, as the coins indicate. By contrast, the restrikes of IONIO of Issa and the dynast ΔΙ on Pharian coins in the 4th c. BC are a testament to the dire straits into which the city had entered during that time.[6]

The coins with the portrait of Ballaios were gradually replaced by coins depicting unknown local dynasts, which circulated until the Roman conquest at which time they were replaced by Roman Republican currency.

Another prominent Pharian figure was Demetrios, who increased his power after the 1st Illyrian War, in 228 BC. His conflicts with Rome, however, directly precipitated the 2nd Illyrian War, in the course of which Pharos was destroyed by Aemilius Paulus in 219 BC. It has been hypothesized, moreover, that one of the local dynasts depicted on most of the bronzes of the city –with a cantharos on the reverse– found in the Vrbani hoard, is Demetrios, with his defining characteristics: a long nose and peculiar hairstyle. These rather hasty issues were produced in adverse conditions; if the figure on the coins is indeed Demetrios, then the hiding of the hoard is most likely connected with the destruction of the city by the Romans.

The author has managed not only to present the coin production of Ballaios in Pharos, but also to connect it with the wider historical situation in the region. This is also true for Demetrios of Pharos, whose identification on bronzes with a specific type of portrait is also convincing when viewed through the lens of the local history.

The next chapter is a catalogue of the few coins, found during excavations, of Issa, Arpi, and Sikyon, written by Zdenka Dukat – Jasna Jeličić Radonić (Coins of Greek Cities – Issa, Arpi, Sikyon, pp. 208).

Jasna Jeličić Radonić, Concluding Considerations, pp. 209-214. The founding of Pharos, a Parian colony, in 385/384 BC, together with the new political situation introduced by Dionysios the Elder, exerted a formative influence on cultural perceptions in an Illyrian environment. Dionysius founded the colony of Issa to further pursue his commercial objectives, providing the impetus for other Greeks to found new cities, such as Pharos and subsequently Herakleia.

The influence of Dionysios I is evidenced by the Syracusan standard the newly founded colonies adopted for their coins. Dionysios' bronzes (see above) were widely circulated in the region. Concurrently with the Syracusan coins, staters of Corinth and Dyrrachion also circulated in the region, in Pharos and Issa; these are the most ancient coins discovered in the Central Adriatic.

As an independent Greek city, Pharos minted its own coins, a source for its history (see above). Pharos and other cities on the Adriatic later restruck Syracusan coins (see above), all while clashing with the Illyrians of the hinterlands. The coins struck during the reign of Agron display the heads of local dynasts with cantharos and the letters ΦΑ on the reverse. The most prominent of these dynasts was Ballaios (see above). Pharos was gradually assimilated by the Illyrians, losing its purely Greek nature, developing into a Greco-Illyrian city, and being ruled by Illyrian dynasts.

The authors subsequently move on to the evaluation of the coinage and personality of king Demetrios of Pharos, whose policies resulted in the destruction of the city. Coins

[6] The discovery in Pharos of a coin of the Illyrian king Mytilos is not proof of close relations with the Illyrians. The coin may have been brought to the city by a traveler, merchant, etc.

of Dyrrachion circulated widely in the 3rd c. BC, with smaller numbers of coins from Issa, Apulian Arpi, and Sikyon also circulating.

In their study, Damir Doračić and Ivana Zamboni (Elemental Composition Analysis of Greek and Graeco-Illyrian Coins from the Archaeological Excavations in Pharos, pp. 215-233) have, through chemical analysis, categorized the coins discovered in Pharos into three groups: a) the coins of Paros, b) those of Syracuse, and c) those of Dyrrachion, Pharos, Issa and Herakleia. Each group has different characteristics that indicate different sources of bronze. A successful analysis revealed the ratio of alloy components, as the authors demonstrate in detailed tables: the first two categories utilized different sources of bronze, while the cities in the third category probably all used bronze from the same source.

The coins of the 800-coin Collection kept at the Dominican Priory, which demonstrate the circulation of coinage on the island, are presented by Zdenka Dukat and Ivan Mirnik (Greek and Graeco-Illyrian Coins in the Numismatic Collection of the Dominican Monastery at Stari Grad, pp. 235-249). Among the coins presented are silver issues of Dyrrachion, in particular a stater with a male head as a countermark on the obverse, an Apollonian drachm, and a Syracusan trias. Examples of greater interest are undoubtedly the Greco-Illyrian coins from the shores of Dalmatia. Herakleia is represented by 26 bronze hemilitra and triases. Various bronzes bear the inscription ΔI(M), while a particular specimen has been double-struck twice. Additionally, there are nine coins from Issa, numerous examples from Pharos, and a number of coins of Ballaios. It is noted in conclusion that the priory collection is possibly made up of various different hoards.

Hermine Göricke-Lukić provides a brief overview of the Roman coins discovered in the old city (Nalazi rimskog novca u Starom Gradu, pp. 250-252).

The following study, written by Zdenka Dukat – Ivan Mirnik (Catalogue of Roman Coins from Archaeological Researches into Pharos, pp. 253-272) is a detailed catalogue of the 157 Roman coins discovered in excavation in Pharos. Three specimens are from the Republican period, while the rest belong to the Imperial period, up to Late Antiquity and the reign of Justinian I. All are bronze, with the exception of two silver coins, of Severus Alexander and Constans II.

An interesting hoard of Late Roman coins has been catalogued by Maja Bonačić-Mandinić (Late Roman Coin Hoard from the Archaeological Site of Remeta Garden, pp. 273-287). It was discovered at Remeta Garden and consists of 207 coins, one of which is a silver of Gratian, issued in Trier, while others remain unidentified. The oldest specimens are of Constans II, while the most recent date to the reigns of Leo I and Majorian. They were produced in the mints of both eastern and western Roman cities.

Zdenka Dukat and Ivan Mirnik (Catalogue of Roman Coins from the Numismatic Collection of the Dominican Priory in Stari Grad, pp. 288-289) identify a number of silver and bronze coins belonging to the Roman Republican and Imperial periods, as well as a few Byzantine coins up to the reign of Tiberius III.

Finally, Hermine Göricke-Lukić (Finds of Roman Coins in Stari Grad, pp. 291-293) provides an overall evaluation of the circulation of Roman coins throughout the various regions of Pharos, including the Dominican Priory collection and others, focusing

primarily on the Late-Roman Remeta hoard. She interprets the strong presence of roman coins as an indication of the gradual Romanization of the Greek colony of Pharos.

The present collective volume is a vital contribution to the coinage of the city of Pharos, and the circulation therein of local, Greek, and Roman coins. This is the first comprehensive study of the production of the Pharos mint and the affiliated restruck coins; answers are provided on Ballaios and his issues in Pharos, while a group of bronzes is suggested to be connected to the issues of Demetrios of Pharos. The figures of certain unknown dynasts on other bronze coins remain unidentified. The question that arises is whether these were indeed struck by different individuals. Was their poor, often linear and stilted, craftsmanship due to the hurried striking of a single dynast? Certain issues expressed above, as well as a minor number of unnecessary repetitions, spelling errors and typographical oversights, common issues of collective volumes, do not detract from the total impression of the volume, which is well founded in research and constitutes a crucial contribution to the historical and numismatic study of the cities of the Adriatic coast.

Katerini Liampi
Professor Emerita
Department of History and Archaeology
University of Ioannina